

UNIWERSYTET IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

WYDZIAŁ NAUK POLITYCZNYCH I DZIENNIKARSTWA

mgr Ryszarda Formuszewicz

**Stanowisko Alternatywy dla Niemiec
wobec integracji europejskiej w latach 2013-2019**

Rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem

Prof. dr. hab. Krzysztofa Malinowskiego

Poznań 2023

Wykaz skrótów

AfD	Alternatywa dla Niemiec (<i>Alternative für Deutschland</i>)
AL	Lista Alternatywna na rzecz Demokracji i Ochrony Środowiska (<i>Alternative Liste für Demokratie und Umweltschutz</i>)
ALDE	Porozumienie Liberalów i Demokratów na rzecz Europy (<i>Alliance of Liberals and Democrats for Europe</i>)
ALFA	Sojusz na rzecz Postępu i Przełomu (<i>Allianz für Fortschritt und Aufbruch</i>)
BDI	Związek Przemysłu Niemieckiego (<i>Bundesverband der Deutschen Industrie</i>)
BFB	Związek Wolnych Obywateli (<i>Bund Freier Bürger</i>)
CDU	Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna Niemiec (<i>Christlich Demokratische Union Deutschlands</i>)
CHES	Chapel Hill Expert Survey
CSU	Unia Chrześcijańsko-Społeczna w Bawarii (<i>Christlich-Soziale Union in Bayern</i>)
DIE PARTEI	Partia na rzecz Pracy, Praworządności, Ochrony Zwierząt, Promocji Elit i Inicjatyw Oddolnej Demokracji (<i>Partei für Arbeit, Rechtsstaat, Tierschutz, Elitenförderung und basisdemokratische Initiative</i>)
EBC	Europejski Bank Centralny
ECR	Europejscy Konserwatyści i Reformatorzy (<i>European Conservatives and Reformists</i>)
EFDD	Europa Wolności i Demokracji Bezpośredniej (<i>Europe of Freedom and Direct Democracy</i>)
EKRE	Estońska Konserwatywna Partia Ludowa (<i>Eesti Konservatiivne Rahvaerakond</i>)
ENF	Europa Narodów i Wolności (<i>Europe of Nations and Freedom</i>)
EPP	Europejska Partia Ludowa (<i>European People's Party</i>)
EWG	Europejska Wspólnota Gospodarcza
FAMILIE	Partia Rodzin Niemiec (<i>Familien-Partei Deutschlands</i>)
FDP	Wolna Partia Demokratyczna (<i>Freie Demokratische Partei</i>)
FN	Front Narodowy (<i>Front National</i>)
FPÖ	Wolnościowa Partia Austrii (<i>Freiheitliche Partei Österreichs</i>)
FTK	Federalny Trybunał Konstytucyjny (<i>Bundesverfassungsgericht</i>)

G/EFA	Grupa Zielonych/Wolne Przymierze Europejskie (<i>Greens/European Free Alliance</i>)
GUE/NGL	Zjednoczona Lewica Europejska – Nordycka Zielona Lewica (<i>European United Left – Nordic Green Left</i>)
ID	grupa Tożsamość i Demokracja (<i>Identity and Democracy</i>)
KE	Komisja Europejska
LKR	Liberalno-Konserwatywni Reformatorzy (<i>Liberal-Konserwative Reformer</i>)
MFWD	Międzynarodowy Fundusz Walutowy
NPD	Narodowodemokratyczna Partia Niemiec (<i>Nationaldemokratische Partei Deutschlands</i>)
ÖDP	Partia Ekologiczno-Demokratyczna (<i>Ökologisch-Demokratische Partei</i>)
PDS	Partia Demokratycznego Socjalizmu (<i>Partei des Demokratischen Sozialismus</i>)
PRO-DM	Za Niemiecką Marką – nowa partia liberalna (<i>Pro-D-Mark - neue liberale Partei</i>)
PE	Parlament Europejski
PEGIDA	Patriotyczni Europejczycy przeciwko Islamizacji Zachodu (<i>Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes</i>)
PVV	Partia Wolności (<i>Partij voor de Vrijheid</i>)
RN	Zjednoczenie Narodowe (<i>Rassemblement National</i>)
S&D	Postępowy Sojusz Socjalistów i Demokratów (<i>Progressive Alliance of Socialists and Democrats</i>)
SaS	Wolność i Solidarność (<i>Sloboda a Solidarita</i>)
SPD	Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (<i>Sozialdemokratische Partei Deutschlands</i>)
SPD (czeska)	Partia Wolność i Demokracja Bezpośrednia (<i>Svoboda a přímá demokracie</i>)
UE	Unia Europejska
UKIP	Partia Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (<i>United Kingdom Independence Party</i>)
WASG	Alternatywa Wyborcza Praca i Sprawiedliwość Społeczna (<i>Arbeit & soziale Gerechtigkeit – Die Wahlalternative</i>)

Spis treści

Wykaz skrótów	1
Wstęp	6
Rozdział I Ujęcie teoretyczne eurosceptycyzmu	25
1. Eurosceptycyzm jako problem badawczy	25
1.1. Geneza pojęcia	25
1.2. Konceptualizacja eurosceptycyzmu	27
1.3. Typologia postaw wobec integracji europejskiej	31
2. Eurosceptycyzm partii politycznych	34
3. Integracja europejska a linie konfliktu politycznego	38
4. Wnioski	41
Rozdział II Niemieckie partie polityczne wobec integracji europejskiej	44
1. Charakterystyka niemieckiego systemu partyjnego	44
2. Niemieckie partie polityczne wobec integracji europejskiej	51
3. Podsumowanie	59
Rozdział III Powstanie i rozwój AfD	61
1. Etap pionierski: od utworzenia do wyborów do Parlamentu Europejskiego	61
2. Etap konfliktu wewnętrznego i rozłamu	69
3. Etap rewitalizacji partii w kryzysie migracyjnym	73
4. Etap stabilizacji	79
5. Wnioski	85
Rozdział IV Empiryczna klasyfikacja AfD jako partii eurosceptycznej	87
1. Programy wyborcze do PE jako źródło do badania eurosceptycyzmu AfD	87
2. Diagnoza stanu UE w świetle programów wyborczych do PE	91
2.1. Unia Europejska jako projekt polityczny	91
2.2. Unia Europejska jako projekt ekonomiczno-społeczny	96
2.3. Unia europejska jako projekt społeczno-kulturowy	98
2.4. Podsumowanie	101
3. Postulowane środki	103
3.1. Instrumenty na poziomie UE	103
3.2. Instrumenty na poziomie narodowym	105
3.3. Podsumowanie	106
4. Wnioski	108
Rozdział V AfD jako partia eurosceptyczna o profilu prawicowym	111
1. Związek między orientacją ideologiczną a stanowiskiem eurosceptycznym	111

2.	Lokalizacja AfD w podziale lewica-prawica.....	114
2.1.	Deklaratywne pozycjonowanie się liderów AfD.....	114
2.2.	Klasyfikacja AfD pod względem ideologicznym w debacie naukowej	117
2.3.	Badania orientacji politycznej elektoratu	119
3.	Ideologiczny profil AfD a stosunek do integracji europejskiej – weryfikacja w świetle badań empirycznych.....	122
3.1.	Uwagi wstępne	122
3.2.	Profil ideologiczny AfD	124
4.	Wnioski	140
Rozdział VI AfD jako partia eurosceptyczna o charakterze populistycznym		141
1.	Teoretyczne ujęcia fenomenu populizmu.....	141
2.	Związek między eurosceptycyzmem i populizmem.....	143
3.	AfD jako prawicowa partia populistyczna w debacie naukowej.....	146
4.	Empiryczna klasyfikacja AfD jako partii populistycznej	149
4.1.	Uwagi wstępne	149
4.2.	Kategoryzacja treści programowych według ich zawartości populistycznej	151
5.	Wnioski	157
Rozdział VII AfD jako eurosceptyczna partia opozycyjna.....		160
1.	Działalność AfD przed uzyskaniem reprezentacji w Bundestagu	162
2.	Działalność klubu parlamentarnego AfD w Bundestagu 19. kadencji	172
3.	Wnioski	183
Rozdział VIII AfD jako partia eurosceptyczna w Parlamencie Europejskim		186
1.	AfD w wyborach do Parlamentu Europejskiego	186
1.1.	Wybory do PE w 2014 r.	187
1.2.	Wybory do PE w 2019 r.	190
1.3.	Integracja europejska a linie konfliktów socjopolitycznych w Niemczech.....	195
2.	Przynależność AfD do grup politycznych w PE	199
2.1.	Afiliacja AfD do grup politycznych podczas 8. kadencji PE	199
2.2.	Zaangażowanie w eurosceptycznej grupie politycznej w 9. kadencji PE.....	208
3.	Wnioski	215
Podsumowanie		217
Bibliografia.....		227
Spis tabel		264
Spis wykresów		266
Spis diagramów.....		266

Wstęp

Utrzymywany przez dekady konsens niemieckich partii politycznych wokół integracji europejskiej zarówno w wymiarze gospodarczym, jak i politycznym, stanowił ewenement wśród państw członkowskich UE. Koncepcja i proces bliskiej współpracy gospodarczej, politycznej i kulturalnej państw europejskich w ramach stworzonych przez nie struktur ponadnarodowych postrzegana była jako element współtworzący tożsamość powojennych Niemiec Zachodnich. Ideę tę zaadaptowano po 1990 r. do nowych uwarunkowań. Zgodnie z Ustawą Zasadniczą urzeczywistnienie „zjednoczonej Europy” – utożsamionej w zasadzie z Unią Europejską – jest konstytucyjnym celem państwowym. Zręby tak rozumianego projektu europejskiego wyłączone były przez długi czas zasadniczo ze sfery rywalizacji partyjnej. Poważnym testem dla ponadpartyjnego porozumienia okazał się dopiero kryzys w strefie euro w 2010 r. Wypracowany pod przewodnictwem kanclerz Angeli Merkel tryb zarządzania kryzysem, przedstawiany w debacie politycznej jako „bezalternatywny”¹, stał się bezpośrednim impulsem dla powstania nowej partii – Alternatywy dla Niemiec (*Alternative für Deutschland*, AfD). Wczesne sukcesy wyborcze nowego ugrupowania potwierdziły, że istnieje duże zaniepokojenie społeczne zawirowaniami wokół wspólnej waluty, a w ślad za tym potencjał do mobilizowania osób niezadowolonych.

Ustabilizowanie się na niemieckiej scenie politycznej partii otwarcie kontestującej integrację europejską stanowi wyraźną cezurę w powojennej historii Niemiec. Przełomowy charakter miało uzyskanie przez tę partię zaliczaną do prawicowego populizmu reprezentacji na poziomie parlamentu federalnego (Bundestagu) w 2017 r. W ten sposób zmanifestowała się istotna przemiana niemieckiego systemu partyjnego. Pojawienie się nowej partii skomplikowało tworzenie koalicji rządzących na poziomie federacji i krajów federacji, zmieniło formę działalności opozycyjnej, a także wpłynęło silnie na debatę publiczną pod względem tematycznym i formalnym – zgodnie z zamierzonym celem AfD „poszerzenia granic tego, co można powiedzieć”².

¹ Zob. przykładowo „*Scheitert der Euro, dann scheidert Europa*“, 19.05.2010, https://www.bundestag.de/webarchiv/textarchiv/2010/29826227_kw20_de_stabilisierungsmechanismus-201760 [dostęp: 15.05.2023].

² „*Wir versuchen, die Grenzen des Sagbaren auszuweiten*“, Afd-Chef Gauland im Interview von Philip Eppelsheim, „*Frankfurter Allgemeine Zeitung*“ 7.06.2018.

Uzasadnienie wyboru tematu

Przygotowanie rozprawy poświęconej AfD uzasadnia zarówno jej rosnące znaczenie w niemieckim systemie partyjnym, jak i szersze zjawisko zwiększającego się wpływu partii eurosceptycznych na politykę państw członkowskich UE.

Fenomen AfD wynika z faktu, że niemiecki system partyjny należał do najstabilniejszych w Europie. Wprawdzie od lat 90. kurczył się tradycyjny elektorat partii masowych, jednak Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna (*Christlich-Demokratische Union, CDU*) wraz z siostrzaną Unią Chrześcijańsko-Społeczną (*Christlich-Soziale Union, CSU*) oraz Socjaldemokratyczna Partia Niemiec (*Sozialdemokratische Partei Deutschlands, SPD*) utrzymały zdolność mobilizacji znacznego poparcia, nawet jeśli zachowania wyborców stały się mniej przewidywalne³. Inaczej niż w innych państwach zachodnioeuropejskich te główne siły polityczne uległy wprawdzie osłabieniu, ale nie zasadniczej dekompozycji. W Niemczech nowo powstałe ugrupowania mogły co najwyżej liczyć na zdobycie miejsc w parlamentach krajowych, tak jak to miało miejsce w przypadku antysystemowych Piratów w latach 2011-2012. Uzyskanie reprezentacji w Bundestagu pozostawało poza zasięgiem tego typu nowych inicjatyw politycznych. Sygnałem zachodzących przemian były wybory do Bundestagu 22 września 2013 r., które skutkowały znacznymi przeobrażeniami. AfD uzyskując zaskakująco dobry wynik 4.7 proc. nie weszła wprawdzie do Bundestagu, ale potwierdziła skuteczność w pozyskiwaniu wyborców w zaledwie kilka miesięcy od powstania w lutym 2013 r. Mogła odtąd liczyć na wsparcie z publicznych środków, przewidzianych w regulacjach dotyczących finansowania partii politycznych. Prowadząc działalność opozycyjną poza parlamentem federalnym z sukcesem wdrożyła nowe metody pozyskiwania elektoratu w szczególności poprzez wykorzystanie ruchów społecznego protestu oraz nowoczesnych form komunikacji za pośrednictwem mediów społecznościowych.

Przemiany funkcjonowania niemieckiego systemu partyjnego przybrały na sile po sukcesie wyborczym AfD w 2017 r. Wykorzystując społeczne obawy wywołane przebiegiem i konsekwencjami kryzysu migracyjnego w 2015 r. AfD nie tylko uzyskała reprezentację parlamentarną na poziomie federalnym, ale wskutek nieoczekiwanej kontynuacji wielkiej koalicji CDU, CSU i SPD zajęła miejsce największej siły opozycyjnej. Tym samym klub parlamentarny AfD zyskał uprzywilejowaną pozycję, wynikającą z uzależnienia wielu aspektów praktycznej działalności parlamentarnej od

³ E. Jesse, R. Sturm (Hrsg.), *Bilanz der Bundestagswahl 2013. Akteure und Strukturen*, Bonn 2014, s. 7.

liczebności klubów, w szczególności opozycyjnych. Wskutek tych okoliczności polityczny nowicjusz pełnił zarazem rolę faktycznego lidera opozycji, przy jednoczesnym utrzymywaniu dystansu wobec niej nie tylko ze strony partii rządzących, ale także innych partii opozycyjnych w Bundestagu. Obok klasycznego podziału między klubami partii tworzących koalicję rządową a opozycję pojawił się drugi między AfD a wszystkimi innymi reprezentowanymi na poziomie federalnym partiami, określającymi się dla podkreślenia tego podziału jako „demokratyczne”.

Umacnianie się AfD w niemieckim systemie partyjnym zasługuje tym bardziej na uwagę, że dokonało się ono mimo jej ewidentnych słabości. Utrzymała wystarczające poparcie by stopniowo zakotwiczać się w społeczeństwie mimo silnych sporów wewnętrznych i konfliktów liderów. Co więcej, postępująca radykalizacja partii była tolerowana bądź wręcz akceptowana przez licznych jej zwolenników.

W partii od początku konkurowały o wpływy trzy nurty: liberalno-gospodarczy, narodowo-konserwatywny oraz skupiający reprezentantów o prawicowo-populistycznych czy wręcz skrajnie prawicowych poglądach. Dla dominującego w fazie założycielskiej skrzydła zwolenników liberalizmu gospodarczego w centrum zainteresowania i agitacji wyborczej była krytyka wspólnej waluty oraz krytyka zarządzania kryzysem w strefie euro. Następnie wizerunek partii starała się kształtować przede wszystkim frakcja narodowo-konserwatywna, akcentująca kwestie kulturowe i tożsamościowe w kontekście narastających społecznie napięć wokół imigracji. Z czasem coraz silniej zaczęło uwidaczniać się oddziaływanie przedstawicieli skrajnej prawicy. Równolegle partia przechodziła gruntowną ewolucję pod względem programowym i kadrowym. Coraz częściej była też kwalifikowana jako partia przynależąca do nurtu prawicowego populizmu⁴.

Pojawienie się odnoszącej sukcesy partii charakteryzowanej jako prawicowo-populistyczna stanowi dopełnienie niemieckiego systemu partyjnego na jego prawym skrzydle. Wyróżnikiem tego systemu na tle europejskiego sąsiedztwa był bowiem dotąd – poza jego stabilnością – także brak tak klasyfikowanych, a zarazem relewantnych ugrupowań na poziomie federalnym. Przyczyn tego stanu rzeczy upatrywano w obciążeniu

⁴ Przykładowo: D. Bebnowski, *Die Alternative für Deutschland. Aufstieg und gesellschaftliche Repräsentanz einer rechten populistischen Partei*, Wiesbaden 2015; S. T. Franzmann, *Von der EURO-Opposition zur Kosmopolitismus-Opposition: der Fall der deutschen AfD*, w: Anders L., Scheller H., Tuntschew T. (Hrsg.), *Parteien und die Politisierung der Europäischen Union*; Wiesbaden 2018.

historycznym doświadczeniem narodowego socjalizmu. Trudności z wyraźnym rozgraniczeniem oferty politycznej prawicowego populizmu zarówno w ofercie programowej, jak i w wymiarze środowiskowym działały odstrasżająco na większość społeczeństwa.

Trzecią istotną nowością związaną z AfD jest pojawienie się partii politycznej kontestującej zdecydowanie integrację europejską realizowaną w formie Unii Europejskiej oraz wspólnej waluty. Można zaobserwować wprawdzie wyraźne słabnięcie konsensu odnośnie do kierunku i zakresu dalszej integracji europejskiej w wyniku wieloaspektowego kryzysu dotykającego UE na przestrzeni półtorej dekady tj. kryzysu finansowego i gospodarki realnej, kryzysu strefy euro, kryzysu bezpieczeństwa europejskiego, kryzysu migracyjnego oraz kryzysu pandemicznego. Pod wpływem poszczególnych kryzysów także chadecja i socjaldemokracja, a także Wolna Partia Demokratyczna (*Freie Demokratische Partei*, FDP), modyfikowały swoje pozycje odnośnie do różnych aspektów polityki europejskiej, nie odstępując jednak od zdecydowanego poparcia dla projektu europejskiego. Tymczasem w przypadku AfD krytyka Unii Europejskiej osiągnęła intensywność nieporównywalną z konkurentami politycznymi. W wymiarze społeczno-kulturowym stanowisko AfD stanowi przeciwstawny biegun dla postulatów partii Sojusz 90/Zieloni, opowiadającej się zdecydowanie za integracją europejską, co może być interpretowane jako przejaw organizowania rywalizacji politycznej wzdłuż nowej linii podziału społecznego (*cleavage*) o charakterze trans-narodowym. Zarówno treść, jak i forma postulatów AfD zaczyna oddziaływać na debatę publiczną i stanowisko innych partii reprezentowanych w Bundestagu. Ponadto obecność AfD w strukturach Parlamentu Europejskiego może być czynnikiem wpływającym na układ sił między poszczególnymi grupami politycznymi.

Wybór problemu badawczego wynikał z przeświadczenia, że obserwowana przemiana niemieckiego systemu partyjnego w połączeniu z włączeniem kwestii integracji europejskiej do rywalizacji politycznej będzie oddziaływać na politykę europejską Niemiec zarówno w krótkiej, jak i długofalowej perspektywie. Stanowiska partii politycznych mają kluczowe znaczenie dla kształtowania niemieckiego stanowiska w ramach UE. Można się spodziewać, że działalność AfD zacznie wpływać na możliwości działania niemieckich władz w strukturach decyzyjnych Unii Europejskiej.

Problem badawczy

Przy tworzeniu Alternatywy dla Niemiec problematyką będącą w centrum uwagi jej założycieli było wadliwe funkcjonowanie Unii Gospodarczej i Walutowej. Po zmianach organizacyjnych i personalnych w 2015 r., w działalności partii zaczęła dominować tematyka polityki migracyjnej i azylowej oraz ściśle związane z nimi kwestie bezpieczeństwa wewnętrznego i kulturowo-społeczne. Zdecydowana krytyka działań niemieckiego rządu w kryzysie migracyjnym przyczyniła się do utrwalenia wizerunku partii jako ugrupowania antyimigranckiego, przesłaniając pozycje zajmowane przez AfD w odniesieniu do innych niż polityka azylowa i ochrona granic zagadnień polityki europejskiej. Problematyka diagnoz i postulatów AfD odnośnie do integracji europejskiej zaczęła być w rezultacie traktowana w pracach naukowych tylko pobocznie, jako komponent współtworzący prawicowo-populistyczny profil partii⁵. Takie ujęcie wydaje się jednak niewystarczające.

Ze względu na stabilizację AfD na niemieckiej scenie politycznej rysuje się potrzeba wyjaśnienia jej stosunku do integracji europejskiej. Obserwacja nasilenia krytyki UE przez partię skłania do podjęcia próby ustalenia czynników wpływających na wypracowanie nowych pozycji w okresie, który można uznać za fazę formacyjną pod względem ideowo-programowym, tj. do 2019 r. Nasuwa się przed wszystkim pytanie badawcze, jak przesunięcie się partii na osi rywalizacji politycznej coraz bardziej na prawo od centrum wpływało na stanowisko wobec integracji europejskiej. Naświetlenia wymaga także zależność między intensywnością krytyki UE a ewolucją partii w kierunku ugrupowania populistycznego. Wiąże się z tym kolejne pytanie badawcze, czy kontestacja UE przez AfD jest konsekwencją kształtującego się coraz wyraźniej profilu ideologicznego, czy też odzwierciedla w większym stopniu przyjętą w partii strategię wobec konkurentów politycznych. Wskazane jest również podjęcie próby identyfikacji motywów kontestowania obecnego stanu projektu europejskiego: czy celem jest obrona i wzmocnienie, bądź wręcz reaktywacja państwa narodowego w tradycyjnej formie, czy raczej dążenie do optymalizacji pozycji Niemiec w zachowanej strukturze integracyjnej? Można wreszcie sformułować pytanie badawcze, czy eurosceptyczny kurs AfD jest przejawem kształtowania się nowej samodzielnej osi podziału politycznego w rywalizacji niemieckich partii. Można bowiem interpretować wzrost i ewolucję ideowo-programową

⁵ Por. J. Ketelhut, *Euroskeptizismus: Eine Begleiterscheinung des Populismus?*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 71-84.

AfD przez pryzmat przesunięcia ciężaru rywalizacji politycznej z wymiaru ekonomicznego do wymiaru społeczno-kulturowego, akcentującego kwestie tożsamości i systemu wartości. Można jednak także dopatrywać się kształtowania się samodzielnej linii konfliktu politycznego powiązanej z postępującą integracją europejską.

Mimo narastania liczby publikacji poświęconych AfD nie powstało dotąd opracowanie kompleksowo analizujące ewolucję jej stanowiska w polityce europejskiej. Oceny, w jakim stopniu AfD jest partią eurosceptyczną, formułowane były w pierwszych latach działalności ugrupowania⁶. Niemiecka agenda badawcza skupiona jest na problematyce ideologicznej radykalizacji partii zaliczonej do prawicowego populizmu⁷. Zainteresowanie badaczy dotyczy w szczególności kwestii precyzyjnego umiejscowienia AfD na politycznej prawicy, a dokładniej w coraz wyraźniejszym stopniu na jej skraju. Stosunek do Unii Europejskiej traktowany jest jako wątek poboczny, dopełniający ideowo-programowy wizerunek partii, ale nie odrębny wątek badawczy. Warto przy tym zauważyć, że program na wybory do Parlamentu Europejskiego w 2014 r. był jednym z pierwszych obszerniejszych źródeł wytworzonych przez AfD, ujawniających jej założenia ideowe. W konsekwencji umiejscowienie partii w przestrzeni ideologicznej było oceniane początkowo w odniesieniu do kwestii związanych z Unią Europejską. W kolejnych latach działalności wraz z poszerzeniem się bazy źródeł wytworzonych przez AfD więcej uwagi poświęcano innym zagadnieniom, głównie stosunkowi do imigracji, integracji społecznej, polityki rodzinnej.

Wyrażna jest także dysproporcja w badaniach aktywności parlamentarnej AfD. Rośnie systematycznie liczba publikacji poświęconych strategii opozycyjnej AfD

⁶ Przykładowo: K. Arzheimer, *The AfD. Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?*, "West European Politics", Jg. 38 2015, H. 3, s. 535-556; F. Hartleb, *Party-Based Euro-Scepticism in Germany*, "Romanian Journal of Political Science" 2/2017, s. 13-30; M. Pieper, S. Haußner, M. Kaeding, *Die Vermessung des Euroskeptizismus der Alternative für Deutschland (AfD) im Frühjahr 2014*, w: M. Kaeding, N. Switek (Hrsg.), *Die Europawahl 2014. Spitzenkandidaten, Protestparteien, Nichtwähler*, Berlin, Heidelberg 2015, s. 149-160; Ketelhut J., Kretschmer A., Lewandowsky M., Roger L., *Facetten des deutschen Euroskeptizismus: Eine qualitative Analyse der deutschen Wahlprogramme zur Europawahl 2014*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 2/2016, s. 285-304.

⁷ K. Arzheimer, op.cit. 2015; D. Bebnowski, *Die Alternative für Deutschland. Aufstieg und gesellschaftliche Repräsentanz einer rechten populistischen Partei*, Wiesbaden 2015; N. Berbuir, M. Lewandowsky, J. Siri, *The AfD and Its Sympathisers: Finally a Right-Wing Populist Movement in Germany?*, "German Politics", 24. (2015) z. 2, s. 154-178; S. Franzmann, *Calling the Ghost of Populism: The AfD's Strategic and Tactical Agendas until the EP Election 2014*, "German Politics" 25(4) s. 457-479; M. Lewandowsky, *Eine rechtspopulistische Protestpartei? Die AfD in der öffentlichen und politikwissenschaftlichen Debatte*, Zeitschrift für Politikwissenschaft, 25. Jg. (2015), H. 1, s. 119-134; M. Lewandowsky, H. Giebler, A. Wagner, *Rechtspopulismus in Deutschland. Eine empirische Einordnung der Parteien zur Bundestagswahl 2013 unter besonderer Berücksichtigung der AfD*, „Politische Vierteljahresschrift“; Zeitschrift der Deutschen Vereinigung für Politische Wissenschaft 57 (2) 2016, s. 247-275.

w Bundestagu i parlamentach krajowych⁸. Zainteresowanie aktywnością AfD w Parlamencie Europejskim jest natomiast znikome⁹. Podejmowane przez AfD wybory kooperacyjne na poziomie europejskim są szczegółowo relacjonowane w prasie i publikacjach mających charakter monitoringu działalności partii¹⁰. Zakres refleksji naukowej nad tym aspektem funkcjonowania AfD nie wydaje się jednak wystarczający. Ten deficyt zainteresowania jest tym bardziej uderzający, że ponadnarodowa współpraca partii i ich relacje z grupami politycznymi PE są zasadniczo przedmiotem licznych prac z zakresu badań europeizacji partii politycznych¹¹.

Obserwowane rozłożenie akcentów tematycznych w badaniach można uzasadnić skupieniem na wewnętrznych implikacjach pojawienia się AfD w niemieckim systemie partyjnym. Jednakże przy spojrzeniu z zewnątrz, z perspektywy innych państw członkowskich, zapotrzebowanie na wyjaśnienie stanowiska AfD wobec integracji europejskiej jest istotne ze względu na potencjalny wpływ partii na politykę europejską Niemiec.

Cel pracy

Zasadniczym celem rozprawy doktorskiej jest scharakteryzowanie stanowiska AfD wobec integracji europejskiej tj. ogólnego stosunku do projektu europejskiego, diagnozy jego stanu, kierunków pożądaných zmian i postulowanych instrumentów dla ich osiągnięcia. Opracowanie niniejsze ma charakter studium rozwoju stanowiska wobec integracji europejskiej w formacyjnych początkowych latach AfD tj. ukazania elementów kontynuacji i zmiany w tym zakresie programowym. Naświetlona zostanie ewolucja nastawienia do Unii Europejskiej jako centralnej struktury integracyjnej w Europie w miarę

⁸ O. Niedermayer, *Die AfD in den Parlamenten der Länder, des Bundes und der EU. Bipolarität im Selbstverständnis und im Verhalten*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 49. Jg., H. 4, 2018, s. 896-908. Chr. Butterwegge, G. Hentges, G. Wiegel, *Rechtspopulisten im Parlament: Polemik, Agitation und Propaganda der AfD*, Frankfurt/Main 2018; W. Schroeder, B. Weßels, Chr. Neusser, A. Berzel, *Parlamentarische Praxis der AfD in deutschen Landesparlamenten*, „WZB Discussion Paper“ 2017; F. Ruhose, *Rechtspopulismus in der Opposition. Die AfD-Fraktion im Bundestag (2017–2021)*, Frankfurt am Main 2023; Schroeder W., Weßels B., Berzel A., *Die AfD in den Landtagen: Zwischen Parlaments- und „Bewegungs“-Orientierung*, w: Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf P. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 575-591.

⁹ R. Formuszewicz, *Heading for New Shores with Mutiny on Board: The AfD in the European Parliament*, „The Polish Quarterly of International Affairs”, nr 2/2015, s. 45-58; M. Lewandowsky, M. Jankowski, *Die AfD im achten Europäischen Parlament: Eine Analyse der Positionsverschiebung basierend auf namentlichen Abstimmungen von 2014-2016*, „Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft“ 12 (3) 2018, s. 567-589.

¹⁰ Wartościową dokumentację działalności AfD o takim charakterze stanowią teksty publikowane najpierw na portalu „Blick nach rechts”, www.bnr.de, a obecnie na stronie „Endstation Rechts”, www.endstation-rechts.de.

¹¹ Zob. A. Paczeński, *Europeizacja polskich partii politycznych*, Warszawa 2014, s. 45.

konkretyzowania się ideowo-programowego profilu partii. Zbadane zostanie, w jakim stopniu ewolucja profilu politycznego partii wpływała na modyfikację pierwotnego stanowiska AfD odnośnie do Unii Europejskiej i znaczenie przypisywane tej tematyce. Innymi słowy, czy w stosunku początkowego rdzenia programowego partii, jakim była krytyka wspólnej waluty i polityki jej stabilizacji, późniejsza krytyka różnych aspektów funkcjonowania UE stanowiła kontynuacyjne rozszerzenie spektrum tematycznego, czy też zaszła zmiana jakościowa kontestacji integracji europejskiej. Wreszcie przedmiotem analizy będzie wykorzystanie krytyki Unii Europejskiej w praktyce działalności opozycyjnej dla oceny wagi komponentów ideologicznych i strategicznych w formułowaniu stanowiska wobec integracji europejskiej.

Ujęcie teoretyczne

Podstawę teoretyczną dla zbadania stosunku AfD do integracji europejskiej stanowi koncepcja eurosceptycyzmu definiowanego jako „częściowa lub ograniczona, jak i całkowita i niekwestionowana opozycja przeciwko integracji europejskiej”¹². Do oceny ewolucji stanowiska AfD w sferze polityki europejskiej użyta zostanie klasyfikacja zaproponowana przez Paula Taggarta i Aleksa Szczerbiaka¹³. Poszukiwana będzie odpowiedź, czy pozycja zajęta przez AfD wobec UE stanowi wariant „twardego” eurosceptycyzmu tj. całkowitego odrzucenia integracji europejskiej (*principled opposition*), czy też utrzymuje się w sferze wariantu „miękkiego”, poprzez krytykę określonych aspektów funkcjonowania UE, a przede wszystkim tendencję do powstrzymania dalszych kroków integracyjnych. W wyniku planowanego postępowania badawczego możliwe będzie także ustalenie, czy kategoria eurosceptycyzmu w odniesieniu do AfD jest badawczo przydatna tj. czy pomaga wyjaśnić fenomen AfD i jej wpływu na niemiecki system partyjny. Innymi słowy możliwa będzie odpowiedź na pytanie, czy charakterystyka AfD jako partii eurosceptycznej stanowi wartość dodaną dla oceny profilu ideowo-programowego tej partii oraz jej obecnego i potencjalnego oddziaływania na politykę europejską Niemiec. Konkurencyjnym do zaproponowanego tu ujęcia jest częściej stosowana klasyfikacja AfD przez pryzmat prawicowego populizmu, co zostanie szerzej naświetlone w rozdziale VI.

¹² P. Taggart, *A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems*, „European Journal of Political Research”, vol. 33 1998, s. 366.

¹³ P. Taggart., A. Szczerbiak, *Opposing Europe. The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008.

Teza i hipotezy

Przyjęta w niniejszej pracy teza jest następująca: W ramach ewolucji ideowo-programowej, jaką AfD przeszła w latach 2013-2019 nastąpiła intensyfikacja kontestowania Unii Europejskiej przez tę partię, wynikająca zarówno z radykalizacji ideologicznej, jak i ze względów strategicznych rozumianych jako działanie w celu zaanektowania części agendy politycznej, pasywnie traktowanej przez konkurencję.

W pracy przyjęto następujące hipotezy badawcze wraz z miernikami służącymi ich weryfikacji:

- 1) Nasilenie krytyki integracji europejskiej oznaczało przesunięcie się AfD na pozycje twardego eurosceptycyzmu, podczas gdy początkowo reprezentowała ona miękki eurosceptycyzm. AfD przeszła ewolucję od ugrupowania z wyraźnym priorytetem tematycznym w postaci krytyki wspólnej waluty w kierunku partii eurosceptycznej kontestującej kompleksowo Unię Europejską i obecność Niemiec w jej strukturze.
Miernik: radykalizacja diagnoz i postulatów dotyczących Unii Europejskiej w dokumentach programowych partii oraz ewolucja preferencji odnośnie do afiliacji do grupy politycznej (frakcji) w Parlamencie Europejskim (od współpracy z ugrupowaniami umiarkowanymi krytycznymi wobec UE do zwrotu ku partiom zdecydowanie eurosceptycznym).
- 2) Przesunięcie się AfD zdecydowanie na prawo w przestrzeni rywalizacji politycznej objawiło rolę komponentów kulturowo-społecznych w krytyce integracji europejskiej.
Miernik: wzrost liczby stwierdzeń dotyczących zagrożeń w sferze kultury i systemu wartości w dokumentach programowych.
- 3) Zaostrzenie kontestowania integracji europejskiej zachodziło wraz z nabieraniem przez partię charakteru ugrupowania populistycznego. Głoszenie poglądów eurosceptycznych w warunkach szerokiego konsensu proeuropejskiego służy budowaniu wizerunku siły antyestablishmentowej.
Miernik: Użycie w dokumentach programowych argumentów wiążących populistyczne rozumienie demokracji z krytyką UE jako niewydolnego, centralistycznego i pozbawionego kontroli systemu politycznego w uzupełnieniu do wcześniejszej argumentacji ekonomiczno-utilitytarnej dotyczącej deficytów wspólnej waluty.

- 4) Uczynienie problematyki imigracji priorytetem tematycznym w działalności AfD nie pociągnęło za sobą rezygnacji z krytykowania Unii Europejskiej, będącego pierwotnie w centrum programowym AfD.

Miernik: ukierunkowanie tematyczne inicjatyw podejmowanych przez AfD w ramach działalności opozycyjnej w Bundestagu i proporcje między działaniami odnoszącymi się do różnych zagadnień.

- 5) Fundamentalna krytyka UE wyróżnia AfD na niemieckiej scenie partyjnej i motywowana jest względami strategicznymi. AfD celowo wykorzystuje krytykę różnych aspektów integracji europejskiej dla podkreślenia odrębności od ugruntowanych partii politycznych.

Miernik: krytyka innych partii za niedostrzeżenie deficytów Unii Europejskiej.

- 6) Fakt, że konkurenci reprezentowali stanowisko liberalne w sferze społeczno-kulturowej sprzyjał stabilizacji AfD w systemie partyjnym. Jako ugrupowanie wyróżniające się afirmacją tradycyjnego systemu wartości mogło skupić wokół siebie wyborców kontestujących zachodzące w Niemczech przemiany społeczno-polityczne. Powiązana jest z tym kolejna hipoteza, że spolaryzowanie sceny politycznej w tym zakresie może sygnalizować kształtowanie się nowego podziału społeczno-politycznego w Niemczech, nawiązującego do konfliktu suwerenistycznie rozumiane państwo narodowe vs. integracja europejska.

Miernik: rozkład wartości wskaźników służących do komparatystycznego pozycjonowania niemieckich partii politycznych (dane zastane z zasobu CHES¹⁴) powinien ilustrować różnice między AfD a pozostałymi partiami odnośnie do afirmacji wartości społeczno-kulturowych; zmiany poparcia dla partii politycznych w wyborach do Parlamentu Europejskiego.

Ramy chronologiczne pracy

Zakres czasowy pracy obejmuje lata 2013-2019. Cezurę początkową wyznacza założenie AfD w lutym 2013 r. jako ugrupowania politycznego kontestującego kluczowy element integracji europejskiej tj. wspólną walutę w opozycji do głównych sił politycznych reprezentowanych w Bundestagu. Sformułowane zostały wówczas też pierwsze założenia programowe, które następnie rozwinięte zostały w programie na wybory do Bundestagu jesienią 2013 r.

¹⁴ S. Jolly, R. Bakker, L. Hooghe, G. Marks, J. Polk, J. Rovny, M. Steenbergen, M.A. Vachudova, *Chapel Hill Expert Survey Trend File 1999-2019*, "Electoral Studies", Vol. 75 February 2022; Dataset 1999-2019_CHES_dataset_meansv3.csv, <https://www.chesdata.eu/ches-europe> [dostęp: 15.05.2023].

Cezurę końcową stanowi połowa roku 2019 ze względu na zamknięcie procesu pozycjonowania się AfD wobec integracji europejskiej w kontekście wyborów do Parlamentu Europejskiego 26 maja 2019 r. Po ponownym uzyskaniu mandatów kierownictwo partii podjęło strategiczną decyzję o kontynuowaniu parlamentarnej działalności na poziomie europejskim w ramach grupy politycznej o wyraźnie eurosceptycznym profilu. AfD współpracowała koncepcyjnie, a następnie przyłączyła się do nowej grupy Tożsamość i Demokracja, którą powołano 12 czerwca 2019 r. Wybór afiliacji politycznej stanowi potwierdzenie klasyfikacji AfD jako partii prawicowego populizmu kontestującej podstawy funkcjonowania Unii Europejskiej.

Materiały źródłowe

Badania w pracy doktorskiej opierać się będą na materiałach źródłowych. Podstawową ich kategorię stanowią materiały wytworzone przez AfD tj. dokumenty programowe, uchwały i komunikaty organów partyjnych oraz publikacje o charakterze agitacyjno-informacyjnym.

Dla ustalenia form i tematyki aktywności klubu parlamentarnego AfD wykorzystany został system dokumentacji i informacji Bundestagu (DIP). Poprzez kompleksową analizę działalności parlamentarnej AfD usystematyzowane zostaną inicjatywy partii pod względem priorytetów tematycznych i zawartości odnoszącej się do integracji europejskiej.

Sięgnięto również po materiały, głównie programy, wytworzone przez konkurentów politycznych AfD dla zilustrowania różnic stanowisk odnośnie do integracji europejskiej.

Ponadto krytycznej analizie poddane zostało piśmiennictwo: opracowania naukowe i specjalistyczne: monografie, prace zbiorowe, artykuły w czasopismach naukowych, raporty z badań. Wykorzystane zostały ponadto materiały prasowe i z mediów społecznościowych (artykuły, komunikaty prasowe, wypowiedzi przedstawicieli partii).

Dla oceny profilu ideologicznego AfD sięgnięto po zagregowane dane zastane z zasobu Chapel Hill Expert Survey (CHES). W ramach tego projektu ustalane są na podstawie ocen eksperckich wskaźniki, dzięki którym możliwe jest umiejscowienie partii w przestrzeni rywalizacji politycznej oraz komparatystyczne zobrazowanie ich stosunku do Unii Europejskiej.

Wszystkie tłumaczenia obcojęzycznych źródeł użyte w tej pracy – o ile nie odnotowano inaczej – zostały sporządzone przez autorkę.

Metody badawcze

Dla wypełnienia postawionego przed rozprawą zadania zastosowane zostały tradycyjne metody stosowane w badaniach politologicznych¹⁵. Podstawową rolę odgrywa analiza treści dokumentów użyta do źródeł wytworzonych przez AfD oraz przez inne relewantne partie polityczne w Niemczech¹⁶.

Ustalenia uzyskane w wyniku obserwacji procesu tworzenia i rozwoju AfD zostały przełożone na usystematyzowany opis faktów naukowych. Analogiczna procedura przeprowadzona została odnośnie do działalności AfD w Bundestagu, w parlamentach krajowych oraz w Parlamencie Europejskim. Obserwacje własne uzupełnione zostały dostępnymi w piśmiennictwie ustaleniami poczynionymi przez innych badaczy.

Do metody historycznej odwołano się dla przedstawienia fenomenu AfD w kontekście doktryny integracyjnej RFN i kształtowania się stosunku niemieckich partii politycznych do integracji europejskiej w całym okresie powojennym, a następnie pojednoczeniowym.

Przy badaniu pozycji AfD w strukturze i funkcjonowaniu niemieckiego systemu partyjnego użyta została metoda analizy systemowej średniego rzędu¹⁷. Dla naświetlenia specyfiki rywalizacji politycznej w Niemczech skorzystano z metody porównawczej zarówno do rozważań na temat niemieckich partii relewantnych, jak i do uwypuklenia różnic z sytuacją w innych państwach członkowskich UE.

Ocena profilu ideologicznego AfD przeprowadzona została przy pomocy metody klasyfikacji. Także stosunek do UE badany był w drodze klasyfikacji przy użyciu zagregowanych danych zastanych. Równolegle zastosowano analizę jakościową opartą na treści dokumentów programowych.

Przy poszukiwaniu zależności między ewolucją ideową AfD a jej stosunkiem do integracji europejskiej posłużono się analizą przyczynową.

¹⁵ Przegląd metod w: A. J. Chodubski, *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2016, s. 114 i n.

¹⁶ P. Ścigaj, M. Bukowski, *Zastosowanie analizy zawartości w badaniach politologicznych*, Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne 2012 vol. 36, s. 13

¹⁷ K.J. Helnarska, *Podstawowe metody badawcze w politologicznych pracach doktorskich*, „Zeszyty Naukowe AON” nr 3/2009, s. 320

W celu ograniczenia ryzyka wystąpienia błędu w procesie badawczym zastosowana została metoda triangulacji tj. konfrontowania wyników uzyskanych różnymi metodami (np. wskaźników z danych zasadnych i jakościowej analizy treści) i pochodzących z różnych źródeł (materiałów partyjnych, dokumentacji parlamentarnej opracowań eksperckich oraz publikacji naukowych)¹⁸.

Dla potrzeb niniejszej rozprawy w poszczególnych rozdziałach używane są ze zmieniającym się natężeniem różne typy źródeł i stosowane są różne metody.

Struktura pracy

W rozdziale pierwszym przedstawione zostały podstawy teoretyczne niniejszej rozprawy. Po naświetleniu genezy pojęcia eurosceptycyzmu przeprowadzony został krytyczny przegląd propozycji konceptualizacji stosunku do integracji europejskiej ze szczególnym uwzględnieniem partii politycznych. Scharakteryzowana została ponadto zależność między tematyką integracji europejskiej a wyróżnieniem linii konfliktów politycznych, organizujących rywalizację partyjną. Ustalenia poczynione w tym rozdziale wykorzystane zostały do ustrukturyzowania charakterystyki i wnioskowania na temat stosunku AfD do Unii Europejskiej w kolejnych częściach pracy.

Rozdział II poświęcono analizie niemieckiego systemu partyjnego. Wyeksponowano utrzymującą się przez długi czas jego specyfikę na tle innych państw europejskich oraz przemiany zachodzące w tym systemie w ostatnich latach. Scharakteryzowany został także stosunek niemieckich partii politycznych do integracji europejskiej ze szczególnym naciskiem na okres pojednoczeniowy. Zarysowanie tego obrazu miało na celu uwidocznienie wyjątkowości postulatów AfD odnośnie do Unii Europejskiej na tle szerokiego proeuropejskiego konsensu wśród jej politycznych konkurentów.

W rozdziale III zrelacjonowany został przebieg tworzenia i rozwoju AfD. Odtworzenie relatywnie krótkiego okresu istnienia partii nie ograniczało się tylko do funkcji deskryptywnej. Uwzględniona została bowiem w szczególności dynamika faktów i zdarzeń, na podstawie których można wnioskować o zachodzeniu procesu radykalizacji AfD. W kolejnych częściach pracy podjęta została próba ustaleniu zależności między

¹⁸ R. Bäcker, L. Czechowska, G. Gadomska, J. Gajda, K. Gawron-Tabor, M. Giedz, D. Kasprówicz, M. Mateja, B. Płotka, J. Rak, A. Seklecka, W. Szewczak, M. Winclawska, J. Wojciechowska, *Metodologia badań politologicznych*, Warszawa 2016, s. 109 i n.

radykalizacją partii, skutkującą głęboką ewolucją oblicza ideowo-programowego, a stosunkiem AfD do integracji europejskiej.

Przedmiotem rozdziału IV była empiryczna klasyfikacja AfD jako partii eurosceptycznej. W tym celu dokonano systematyzacji i selekcji treści zawartej w programach na wybory do Parlamentu Europejskiego w latach 2014 i 2019. Wyodrębnione zostały twierdzenia dotyczące diagnozy stanu UE w wymiarze politycznym, ekonomiczno-społecznym oraz społeczno-kulturowym, a także postulaty odnośnie do przyszłego kształtowania integracji europejskiej. Zostały one następnie poddane analizie zgodnie z ustaleniami teoretycznymi poczynionymi w rozdziale I.

W rozdziale V rozważano związek między orientacją ideologiczną AfD a jej stanowiskiem eurosceptycznym. Przedstawione zostały różne aspekty umiejscowienia AfD w podziale lewica-prawica poczynając od komunikacji w tym zakresie ze strony samej partii, poprzez klasyfikację w opracowaniach naukowych, aż do charakterystyki profilu ideologicznego elektoratu. Punkt ciężkości rozważań na temat wpływu prawicowej orientacji AfD na jej stosunek do UE stanowiła empiryczna weryfikacja na podstawie zagregowanych danych zastanych.

Z kolei analiza podjęta w rozdziale VI zmierzała do zweryfikowania zależności między populistycznym profilem AfD a jej stosunkiem do UE. Punkt wyjścia stanowiło przedstawienie rozważań teoretycznych w świetle toczącej się dyskusji naukowej na temat konceptualizacji populizmu, a także ustaleń badawczych dotyczących relacji między tym fenomenem a eurosceptycyzmem. W przygotowanych w tej sposób ramach analizy przeprowadzona została kategoryzacja i ocena treści programowych AfD według ich zawartości populistycznej w powiązaniu z krytyką UE.

W rozdziale VII uwaga zogniskowana została wokół instrumentalizacji problematyki UE w działalności opozycyjnej AfD. Zgodnie z porządkiem chronologicznym poddana analizie została najpierw praktyka opozycji pozaparlamentarnej przed uzyskaniem przez AfD reprezentacji w Bundestagu, a następnie działalność klubu parlamentarnego AfD w Bundestagu 19. kadencji.

Przedmiotem ostatniego VIII rozdziału jest przedstawienie pozycji AfD w kontekście wyborów do Parlamentu Europejskiego. Najpierw naświetlony został wymiar rywalizacyjny w ramach wewnątrzniemieckiej konkurencji o reprezentację parlamentarną na poziomie UE. Charakterystyka przebiegu kampanii wyborczej do PE w latach 2014

i 2019 oraz analiza wyników posłużyły do rozważań na temat potencjalnego kształtowania się nowej linii podziału politycznego w Niemczech organizującej walkę partyjną wokół kwestii integracji europejskiej. Następnie przedstawione została przemiana preferencji AfD odnośnie do wyboru afiliacji do grupy politycznej w PE i partnerów do współpracy wśród partii z innych państw europejskich. Naświetlenie podejmowanych w tym zakresie decyzji dopełniło rekonstrukcję ideowo-programowej ewolucji AfD i jej skutków dla intensywności kontestowania integracji europejskiej.

Przegląd literatury przedmiotu

Powstanie i wzrost AfD budziły od początku duże zainteresowanie, czego przejawem była szybko narastająca liczba publikacji publicystycznych, analitycznych i naukowych. W Niemczech wydano szereg monografii poświęconych wyjaśnieniu fenomenu AfD, charakterystyce jej działalności i źródeł jej wyborczych sukcesów¹⁹. Cenną dokumentację działalności AfD stanowią monografie przygotowane przez dziennikarzy Melanie Amman²⁰ i Justusa Benera²¹, Katję Bauer i Marię Fiedler²², następnie przez Sebastiana Pittelkova i Katję Riedel²³. Publikacje te mają przede wszystkim wartość dokumentacyjną dzięki dogłębnym kwerendum oraz ze względu na bezpośredni kontakt autorów z działaczami AfD. Ilustrują dynamiczny rozwój AfD w ciągu dziesięciu lat istnienia i jej usieciwienie z innymi aktorami społeczno-politycznymi²⁴. Bardziej eseistyczny niż dokumentacyjny charakter ma najnowsza publikacja felietonisty FAZ Particka Bahnersa, którego zdaniem AfD wyraża „nowy nacjonalizm” w Niemczech²⁵.

Zadania analizy programu i metod działania AfD szybko podjęły się także fundacje polityczne związane z ugruntowanymi niemieckimi partiami: bliska CDU Fundacja im. Konrada Adenauera, Fundacja im. Hannsa Seidela (CSU), Fundacja im. Heinricha Bölla (Zieloni), Fundacja im. Róży Luxemburg (Lewica), a także inne aktywne politycznie

¹⁹ A. Häusler (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016; A. Häusler, R. Roeser, *Die rechten »Mut«-Bürger. Entstehung, Entwicklung, Personal & Positionen der „Alternative für Deutschland“*, Hamburg 2015; A. Speit, *Bürgerliche Scharfmacher: Deutschlands neue rechte Mitte - von AfD bis Pegida*, Zurich 2016; D. Bebnowski, *Die Alternative für Deutschland. Aufstieg und gesellschaftliche Repräsentanz einer rechten populistischen Partei*, Wiesbaden 2015.

²⁰ M. Amann, *Angst für Deutschland, die Wahrheit über die AfD: wo sie herkommt, wer sie führt, wohin sie steuert*, München 2017.

²¹ J. Bender, *Was will die AfD? Eine Partei verändert Deutschland*, München 2017.

²² K. Bauer, M. Fiedler, *Die Methode AfD*, Stuttgart 2021.

²³ S. Pittelkow, K. Riedel, *Rechts unten*, Hamburg 2022.

²⁴ Wśród publikacji poświęconych szerzej środowiskowemu zapleczu AfD tytułem przykładu należy przywołać niniejszą pozycję: Ch. Fuchs, P. Middelhoff, *Das Netzwerk der Neuen Rechten*, Hamburg 2022.

²⁵ P. Bahners, *Die Wiederkehr. Die AfD und der neue deutsche Nationalismus*, Stuttgart 2023

fundacje, jak np. powiązana ze środowiskiem związków zawodowych Fundacja Otto Brennera²⁶. W przypadku tych publikacji dużą rolę obok oglądu funkcjonowania AfD zajmowały także rekomendacje dotyczące sposobu podejścia do nowej partii ze strony przedstawicieli konkurencyjnych opcji politycznych. Teksty te dostarczają poglądowych informacji na temat zmieniającej się rywalizacji partyjnej w Niemczech. W tym kontekście należy wspomnieć, że nie tylko w przypadku publikacji fundacji politycznych analiza AfD pozostaje niejednokrotnie pod wpływem preferencji politycznych autorów²⁷. Przy korzystaniu z różnego typu opracowań poświęconych AfD niezbędne jest zatem zawsze uwzględnienie, czy analiza jest prowadzona z pozycji zaangażowanych czy neutralnych badawczo.

Wśród prac analitycznych warte uwagi są opracowania ośrodków wyspecjalizowanych w badaniach ekonomicznych²⁸. W tych publikacjach znaleźć można było szereg socjoekonomicznych wyjaśnień fenomenu AfD, a także inspirujące prognozy odnośnie do długofalowych implikacji jej działalności.

W środowisku naukowym badaniem nowej partii zajęli się czołowi badacze niemieckiego systemu partyjnego²⁹, analizując skutki pojawienia się, a następnie stabilizacji nowego aktora. Poszukiwano intensywnie wyjaśnienia podstaw sukcesu AfD, szczególnie pogłębiającego się zakorzenienia we wschodnich krajach federacji³⁰. Wiele uwagi badawczej poświęcono strukturze społecznej elektoratu AfD i motywacjom zachowań wyborczych. Na podkreślenie zasługuje w tym kontekście nurt badań oparty na

²⁶ Przykładowo: O. Niedermayer, *Die Aufsteiger. Die Alternative für Deutschland*, KAS, Sankt Augustin/Berlin 2018; B. Gäbler, *AfD und Medien II. Erfahrungen und Lehren für die Praxis*, OBS-Arbeitsheft 95, Berlin 2018.

²⁷ Na konieczność uwzględniania tego aspektu przy lekturze do celów naukowych zwrócił uwagę m.in. K. Arzheimer, *Sammelbesprechung aktueller Monographien zur AfD*, „Politische Vierteljahresschrift“, 56.4 2015, s. 702-705.

²⁸ Przykładowo: K. Bergmann, M. Diermaier, J. Niehues, *Parteipräferenz und Einkommen. Die AfD – eine Partei der Besserverdiener?*, IW Kurzbericht 19. Institut der Deutschen Wirtschaft Köln 2017.

²⁹ O. Niedermayer: *Eine neue Konkurrentin im Parteiensystem? Die Alternative für Deutschland*, w: tenże (Hrsg.), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden 2015, s. 175–207; *Konkurrenz am rechten Rand: Die Etablierung der AfD im Parteiensystem*, w: O. Niedermayer, U. Jun (Hrsg.), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2017*, Wiesbaden 2020, s. 105-132; K.R. Korte i in., *Partei am Scheideweg: Die Alternative der AfD*, „Blätter für deutsche und internationale Politik“ 2015 nr 6, s. 59–67.

³⁰ K. Bergmann, M. Diermeier, J. Niehue, *Die AfD: Eine Partei der sich ausgeliefert fühlenden Durchschnittsverdiener?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Jg. 48 2017, H. 1, s. 57-75; O. Niedermayer, J. Hofrichter, *Die Wählerschaft der AfD: Wer ist sie, woher kommt sie und wie weit rechts steht sie?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 47. Jg. 2016, H. 2, s. 267–284; R. Schmitt-Beck, *Euro-Kritik, Wirtschaftspessimismus und Einwanderungsskepsis: Hintergründe des Beinah-Wahlerfolges der Alternative für Deutschland (AfD) bei der Bundestagswahl 2013*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 45. Jg., 2014 H. 1, s. 94–112;

twierdzeniu, że naświetlenie postaw politycznych i społecznych zwolenników AfD stanowi lepsze wyjaśnienie niż czynniki społeczno-strukturalne³¹.

Jak już wspomniano wcześniej ważny nurt badań nad AfD stanowi analiza jej działalności parlamentarnej³². Dotyczyła ona najpierw parlamentów krajowych, gdzie AfD zdobyła szybko przyczółki, a następnie rozszerzała stan posiadania, aż do pełnej reprezentacji we wszystkich krajach federacji³³. Dla polityki europejskiej podstawowe znaczenie mają analizy dotyczące aktywności w Bundestagu, a w szczególności monografia Fedora Ruhose poświęcona całokształtowi działalności klubu parlamentarnego AfD podczas pierwszej kadencji w Parlamencie Federalnym³⁴. Wyróżnić należy także pionierską pracę Johannes Hillje na temat strategii komunikacyjnej AfD, mającej kluczową rolę w sukcesie, który ta partia odniosła³⁵.

W polskim środowisku eksperckim i naukowym na pojawienie się AfD na niemieckiej scenie politycznej w pierwszej kolejności zareagowali analitycy ośrodków analitycznych i think tanków³⁶. Rozwój partii jest regularnie przedmiotem oglądu przez analityków Ośrodka Studiów Wschodnich, Instytutu Zachodniego oraz Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych. Efektem tego zainteresowania są publikacje Artura

³¹ S. Pickel, *Die Wahl der AfD. Frustration, Deprivation, Angst oder Wertekonflikt?*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 145-175; M. Schröder, *AfD-Unterstützer sind nicht abgehängt, sondern ausländerfeindlich*, SOEPpapers on Multidisciplinary Panel Data Research 2018 nr 975; H. Lengfeld, C. Dilger, *Kulturelle und ökonomische Bedrohung. Eine Analyse der Ursachen der Parteiidentifikation mit der „Alternative für Deutschland“ mit dem Sozio-ökonomischen Panel 2016*, *Zeitschrift für Soziologie* <https://doi.org/10.1515/zfsoz-2018-1012>

³² O. Niedermayer, *Die AfD in den Parlamenten der Länder, des Bundes und der EU. Bipolarität im Selbstverständnis und im Verhalten*, „*Zeitschrift für Parlamentsfragen*“, 49. Jg., H. 4, 2018, s. 896-908. Chr. Butterwegge, G. Hentges, G. Wiegel, *Rechtspopulisten im Parlament: Polemik, Agitation und Propaganda der AfD*, Frankfurt/Main 2018.

³³ W. Schroeder, B. Weißels, Chr. Neusser, A. Berzel, *Parlamentarische Praxis der AfD in deutschen Landesparlamenten*, „WZB Discussion Paper“ 2017.

³⁴ F. Ruhose, *Rechtspopulismus in der Opposition. Die AfD-Fraktion im Bundestag (2017–2021)*, Frankfurt am Main 2023.

³⁵ J. Hillje, *Das „Wir“ der AfD. Kommunikation und kollektive Identität im Rechtspopulismus*, Frankfurt am Main 2022.

³⁶ K. Frymark, *Niemieccy eurosceptycy zakładają partię polityczną*, „Analiza OSW” 2013-04-10; Kubiak P., *Alternatywa dla Niemiec (AfD) - nowa siła na niemieckiej scenie politycznej?*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 127/2013, R. Formuszewicz, R. Parkes, *The real significance of Germany's eurosceptic party*, „EUobserver” 22.5.2013.

Ciechanowicza³⁷, Kamila Frymarka³⁸, Piotra Kubiaka³⁹, Agaty Kałabunowskiej⁴⁰, Lidii Gibadło⁴¹, Sebastiana Płóciennika⁴² oraz Łukasza Jasińskiego⁴³. Podejście AfD do polityki historycznej opisał Bogumił Rudawski⁴⁴. W piśmiennictwie naukowym AfD jako partię eurosceptyczną analizowała Aleksandra Moroska-Bonkiewicz⁴⁵. Z kolei Agata Kałabunowska przyglądała się AfD w ramach analizy skrajnej prawicy we współczesnych Niemczech⁴⁶. Nie ukazała się dotąd monografia poświęcona wyłącznie tej partii. Tematyka AfD podnoszona jest za to w publikacjach poświęconych procesom wyborczym w Niemczech i przemianom systemu politycznego⁴⁷.

W Polsce AfD cieszyła się początkowo sporym zainteresowaniem, czego wyrazem były między innymi publikacje wywiadów z czołowymi jej przedstawicielami. Z czasem uwaga polskich mediów skupiła się relacjonowaniu stanowisk partii odnośnie do kryzysu migracyjnego, polityki zagranicznej (w szczególności kontrowersyjnego stosunku do Rosji) oraz na krytyce transformacji energetycznej i klimatycznej promowanych przez niemieckie partie rządzące.

*

³⁷ A. Ciechanowicz, *Eurowybory w RFN: zwycięstwo chadeków i sukces eurosceptyków*, „Analiza OSW” 2014-05-28; *Koniec Alternatywy dla Niemiec?*, „Analiza OSW” 2015-07-15; *Alternatywa dla Niemiec zmienia scenę polityczną RFN*, „Analiza OSW” 2014-09-17; *AfD – alternatywa dla kogo?*, „Komentarz OSW”, 2017-02-10.

³⁸ W szczególności K. Frymark, *Alternatywa dla wschodnich Niemiec. Saksonia i Brandenburgia przed wyborami landowymi*, Komentarz OSW 2019-08-28.

³⁹ P. Kubiak, *Alternatywa dla Niemiec (AfD) - nowa siła na niemieckiej scenie politycznej?*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 127/2013; *Alternatywa dla Niemiec rośnie w siłę! Komentarz do jesiennych wyników wyborów do parlamentów krajowych Saksonii, Turyngii i Brandenburgii*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 170/2014; *Kolejny sukces Alternatywy dla Niemiec. Komentarz do wyników wyborów krajowych w Meklemburgii-Pomorzu Przednim*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 268/2016; „AfD w wyborach do Parlamentu Europejskiego – program i kampania wyborcza” „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 17(391)/2019

⁴⁰ A. Kałabunowska, *Podczas koronakryzysu AfD cierpi również na samą siebie* – *Alternatywa dla Niemiec w czasie pandemii COVID-19*, Biuletyn IZ nr 23(443)2020; *Alternatywa dla Niemiec przed wyborami do Bundestagu*, Biuletyn IZ nr 12(467) 2021

⁴¹ L. Gibadło, *Alternatywa dla Niemiec: granice sukcesu*, Biuletyn PISM nr 50 (1798), 25 kwietnia 2019; *Niebezpieczne związki – Alternatywa dla Niemiec i prawicowy ekstremizm*, Biuletyn PISM nr 53 (1985), 24 marca 2020.

⁴² S. Płóciennik, *Od „mniej Europy” do „małej Europy”: sukces AfD może zmienić politykę Niemiec*, Biuletyn PISM nr 22 (1372) 11 marca 2016.

⁴³ Ł. Jasiński, *Blisko Rosji, daleko od Unii Europejskiej - radykalizacja Alternatywy dla Niemiec*, Biuletyn PISM nr 124 (2543) 3 sierpnia 2022 r.

⁴⁴ B. Rudawski, *Alternatywa dla Niemiec a niemiecka historia. Nowy początek w polityce historycznej?*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 349/2018

⁴⁵ A. Moroska-Bonkiewicz, *Eurosceptycy – nowe wyzwanie dla niemieckiej sceny politycznej?*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2015, vol. 9, nr 1, s. 105-121;

⁴⁶ A. Kałabunowska, *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Poznań 2021

⁴⁷ A. Kruk A., H. Wyligala (red), *Wybory w Niemczech w 2017 roku z perspektywy politologicznej*, Wrocław 2018.

Podziękowania

Wyrazy wdzięczności kieruję do mojego promotora, Pana profesora dr. hab. Krzysztofa Malinowskiego za opiekę merytoryczną, za życzliwość, na jaką zawsze mogłam liczyć i za utrzymanie zaufania w powodzenie tego przedsięwzięcia badawczego.

Niniejsza praca jest rezultatem wieloletniej obserwacji stosunku niemieckich partii politycznych do integracji europejskiej, jaką prowadziłam w ramach pracy analitycznej w Polskim Instytucie Spraw Międzynarodowych, a wcześniej w Ośrodku Studiów Wschodnich i w Instytucie Zachodnim w Poznaniu. Dziękuję bardzo moim obecnym i poprzednim przełożonym z tych instytucji, a także koleżankom i kolegom za wzajemne inspiracje w analizie i wyjaśnianiu polityki Niemiec. Słowa podziękowania kieruję w szczególności do dr. Piotra Kubiaka z Instytutu Zachodniego oraz do Bartłomieja Znojka z PISM za pomocne wskazówki przy pisaniu tej pracy.

Chciałabym przy tej okazji wyrazić także wdzięczność wobec bibliotekarzy, w pierwszej kolejności tych zatrudnionych w Instytucie Zachodnim i w Polskim Instytucie Spraw Międzynarodowych, za ich życzliwe wsparcie w pozyskiwaniu źródeł nie tylko podczas prac nad tą rozprawą, ale przez cały okres mojego zatrudnienia w tych instytucjach.

Z całego serca dziękuję moim bliskim za wspieranie mnie przy przygotowaniu tej pracy.

Rozdział I Ujęcie teoretyczne eurosceptycyzmu

1. Eurosceptycyzm jako problem badawczy

1.1. Geneza pojęcia

Pojawienie się krytyki integracji europejskiej jest pochodną historycznych koncepcji, inicjatyw i form ścisłej współpracy gospodarczej, politycznej i kulturalnej państw europejskich w ramach stworzonych przez nie struktur ponadnarodowych⁴⁸. Przez znaczny okres powojennej integracji europejskiej nie wyróżniano odrębnego terminu na określenie krytyków projektu europejskiego, nazywając ich tradycyjnymi kategoriami „opozycja” lub „przeciwnicy”⁴⁹. Pojęcie „eurosceptycyzm” używane było najpierw w publicystyce, a ponadto długo jego zakres zawężano do Wielkiej Brytanii. Bodźcem dla jego upowszechnienia stały się dopiero zróżnicowane reakcje na przyjęcie traktatu z Maastricht. Dopiero pod wpływem ujawnionych wówczas krytycznych nastrojów społecznych⁵⁰ i uświadomienia ich potencjału mobilizacyjnego pojęcie „eurosceptycyzmu” zagościło w pracach naukowych o integracji europejskiej⁵¹. Zainteresowanie kontestacją projektu europejskiej narastało w miarę zwiększającego się znaczenia tego zagadnienia w rywalizacji politycznej na poziomie krajowym i europejskim. Po zakończonych niepowodzeniem referendum odnośnie do traktatu konstytucyjnego we Francji oraz w Holandii w 2005 r., a w tym bardziej po referendum 23 czerwca 2016 r. w sprawie wyjścia Wielkiej Brytanii z UE w pełni ujawnił się praktyczny polityczny wymiar słabnącego poparcia dla integracji w europejskich społeczeństwach i wykorzystania tej tendencji przez niektóre partie polityczne. Coraz bardziej znaczące stawało się pytanie, w jaki sposób eurosceptycyzm wpływa na dyskurs polityczny i systemy partyjne państw członkowskich⁵².

Pojawienie się pojęcia eurosceptycyzmu w przestrzeni publicznej, przede wszystkim w debacie medialnej, rodziło wątpliwości co do możliwości badawczego

⁴⁸ Hasło *Integracja europejska*, Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/integracja-europejska;3915015.html> [dostęp: 15.05.2023]

⁴⁹ K. Zuba, *Polski eurosceptycyzm i eurorealizm*, Opole 2006, s. 9.

⁵⁰ B. Weßels, *Spielarten des Euroskeptizismus*, w: F. Decker, M. Höreth. (Hrsg.), *Die Verfassung Europas. Perspektiven des Integrationsprojekts*, Wiesbaden 2009, s. 50.

⁵¹ Najpierw B. Benoit, *Social-Nationalism: An Anatomy of French Euroscepticism*, Aldershot 1997, następnie P. Taggart, *A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems*, „European Journal of Political Research”, vol. 33 1998, nr 3, s. s. 363-388.

⁵² J. Ketelhut, *Euroskeptizismus: Eine Begleiterscheinung des Populismus?*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 72.

wykorzystania w środowiskach naukowych⁵³. Trudne do zaakceptowania były negatywne konotacje „sceptycyzmu” łączące to określenie z wartościowaniem normatywnym⁵⁴.

Według *Oxford English Dictionary* pierwszy raz określenie *euro-sceptic* użyte zostało w artykule opublikowanym w Times 11 listopada 1985 r., wówczas jeszcze bez precyzowania znaczeniowego⁵⁵. Jednakże było ono początkowo stosowane do charakterystyki polityki europejskiej brytyjskiego rządu kierowanego przez Margaret Thatcher⁵⁶. Dopiero po upływie kilku lat w brytyjskiej debacie publicznej nastąpiła modyfikacja rozumienia tego określenia. Obok wcześniejszego skupienia na stanowisku elit, rozszerzono je na postawy występujące w społeczeństwie⁵⁷. W ten sposób określenie zaczęło sygnalizować szeroki zakres fenomenu kontestacji integracji europejskiej obejmujący zarówno postawy elit, jak i nastroje społeczne⁵⁸.

Do debaty niemieckiej określenie *eurosceptycyzm* wprowadziły media na początku lat 90., w dwóch wariantach: *Euroskepsis* i *Euroskeptizismus*⁵⁹.

W debacie o krytycznym nastawieniu do integracji europejskiej pojawiają się inne określenia, używane zarówno w odniesieniu do postaw występujących w społeczeństwie, jak i dla charakteryzowania partii politycznych. Są to określenia takie jak *eurofobia*, *antyeuropejskość* (niem. Anti-Europäismus), *eurokrytycyzm* itp. Mają one podobne znaczenie, bez doprecyzowania definicyjnego. Odwołanie do nich jest często wyrazem intencji zarysowania różnic między poszczególnymi postawami⁶⁰. Osobne miejsce zajmuje pojęcie *eurorealizmu* jako koncepcja ideologiczno-programowa partii politycznych⁶¹.

⁵³ M. Becker, *Euroskeptizismus bundesdeutscher Parteien*, Forum Demokratieforschung, Working Paper Nr. 6, Philips-Universität-Marburg 2014, s. 9.

⁵⁴ S. Heine, *Left versus Europe? The Ideologies Underlying the Left's 'No' to the Constitutional Treaty in France and Germany*, "Perspectives on European Politics and Society" 2010 3(11), s. 313-332, s. 314.

⁵⁵ M. Zabel, *Euroskeptizismus. Ursprünge und Ausdrucksformen im Verlauf des europäischen Integrationsprozesses*, Baden-Baden 2017, s. 73.

⁵⁶ B. Leruth, N. Startin, S. Usherwood, *Defining Euroscepticism. From a broad concept to a field of study*, w: B. Leruth, N. Startin, s. Usherwood (Ed.), *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, London / New York 2017 The Routledge Handbook of Euroscepticism, s. 4.

⁵⁷ L. Hooghe, G. Marks, *Sources of Euroscepticism*, "Acta Politica" 2007 42 (2-3), s. 120.

⁵⁸ J. Ketelhut, *op.cit.* s. 76.

⁵⁹ M. Zabel, *op. cit.* s. 76-81

⁶⁰ J. Klein, *Euroskeptizismus*, w: Weidenfeld W., Wessels W., Tekin F. (Hg.), *Europa von A bis Z*, Wiesbaden 2020, s. 275.

⁶¹ Szerzej na temat tego pojęcia w dalszej części tekstu.

1.2. Konceptualizacja eurosceptycyzmu

W środowisku naukowym nie wypracowano dotąd definicji, która spotkałaby się z powszechną akceptacją. Benjamin Leruth, Nicholas Startin i Simon Usherwood, redaktorzy *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, stawiają przed taką definicją dwa zasadnicze zadania: powinna umożliwić sprecyzowanie zakresu znaczeniowego terminu, a zarazem spełniać kryterium przydatności badawczej⁶².

Pierwszą próbę konceptualizacji pojęcia podjął Paul Taggart, który opowiedział się za bardzo inkluzywnym ujęciem: eurosceptycyzm to idea, która wyraża zarówno częściową lub ograniczoną, jak i całkowitą i niekwestionowaną opozycję przeciwko integracji europejskiej⁶³. Definicję tę jednak krytykowano jako za mało skonkretyzowaną, a przez to niewystarczającą dla umiejscowienia aktorów politycznych uprawiających krytykę bądź odrzucenie UE⁶⁴. Odpowiedzą na te deficyty ujęcia koncepcyjnego Taggarta było rozróżnienie między rozporozonym i specyficznym poparciem dla UE (*diffuse and specific support*), umożliwiającym niuansowanie między odrzuceniem ogólnej idei „Europy”, a konkretnymi działaniami podejmowanymi w ramach UE. Rozproszone poparcie rozumiane było jako wsparcie dla zasadniczych idei integracji europejskiej leżących u podstaw UE, natomiast specyficzne odnosiło się do ogólnej praktyki integracji europejskiej wdrażanej w ramach UE obecnie i perspektywicznie⁶⁵. Autorzy tej koncepcji, Petr Kopecký i Cas Mudde, położyli nacisk na kwestię przekazywania kompetencji narodowych na poziom ponadnarodowy jako wyznacznik stosunku poszczególnych partii do integracji europejskiej.

Znaczącym ośrodkiem badań nad eurosceptycyzmem Uniwersytet Sussex w Brighton w Wielkiej Brytanii, realizujący program *Opposing Europe Research Network*. Punkt ciężkości tamtejszych prac naukowych stanowiły opracowania ujęte komparatystycznie oraz studia przypadku w odniesieniu do poszczególnych państw. Związani z tym ośrodkiem Paul Taggart i Aleks Szczerbiak zaproponowali rozróżnienie w odniesieniu do eurosceptycyzmu dwóch wariantów: twardego (*hard*) i miękkiego

⁶² B. Leruth, N. Startin, S. Usherwood, *op.cit.* s. 3-5.

⁶³ *Idea of contingent, or qualified opposition, as well as incorporating outright and unqualified opposition to the process of European integration*, cyt. za: P. Taggart, 1998 *op.cit.* s. 366.

⁶⁴ P. Kopecký, C. Mudde, *The Two Sides of Euroscepticism: Party Positions on European Integration in East Central Europe*, „European Union Politics” 2002 vol. 3 issue 3, s. 297–326.

⁶⁵ *Ibidem* s. 300.

(*soft*)⁶⁶. W wariancie twardym oznacza on całkowite odrzucenie integracji europejskiej (*principled opposition*), natomiast w wariancie „miękkim” krytykę określonych jej aspektów, a przede wszystkim tendencję do powstrzymania dalszych kroków integracyjnych. Operacyjnym kryterium rozróżnienia była akceptacja bądź odrzucenie członkostwa w UE. W niemieckiej debacie naukowej dla rozróżnienia eurosceptycyzmu typu *hard* i *soft* używa się z kolei określeń „częściowy” (*teilweise*) i „kategoryczny” (*strikt*)⁶⁷. Zaproponowana typologia przyjęła się w analizie działalności ugrupowań eurosceptycznych. Jej prostota wciąż pozwala na szybkie przyporządkowanie analizowanej partii do nurtu kontestującego generalnie istnienie struktur współpracy w formie UE, postulującego renacjonalizację bądź do nurtu partii próbujących powstrzymać dalsze kroki integracyjne.

Jednocześnie właśnie prostota rozróżnienia na typy *hard* i *soft* była źródłem krytyki. Z Taggartem i Szczerbiakiem polemizowali m.in. wspomniani już Petr Kopecký i Cas Mudde⁶⁸, a także Jan Rovny⁶⁹ i Petr Kaniok⁷⁰. Dychotomicznemu podziałowi zarzucano między innymi, że o ile „twardość” jest jasno określona, to „miętkość” jest ujęta bardzo szeroko. Alternatywna propozycja Jana Rovnego zasługuje na uwagę. Zgodnie z nią podział na miękki i twardy eurosceptycyzm należy uzupełnić o wymiar ideologii i strategii pod względem motywacji działającego podmiotu⁷¹. Powiązanie obu wymiarów wydaje się najlepszym rozwiązaniem do celów badawczych. Twardy eurosceptycyzm występuje zatem, gdy odrzucenie członkostwa w UE następuje z powodów ideologicznych, a nie tylko strategicznych⁷². Ujęcie łączące kategorie zaproponowane przez Paula Taggarta i Aleksa Szczerbiaka – odnoszące się do treści krytyki integracji europejskiej – dopełnione zostaje w tej sposób z oceną motywacji i zachowań działającego podmiotu politycznego.

Niemieccy badacze Jörn Ketelhut, Angelika Kretschmer, Marcel Lewandowsky i Léa Roger opowiedzieli się za przyjęciem dodatkowego kryterium. Uznali postrzeganie

⁶⁶ P. Taggart, A. Szczerbiak, *Theorising Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement and Causality*, SEI Working Paper No 69, 2003.

⁶⁷ J. Rosenfelder, *Die Programmatik der AfD: Inwiefern hat sie sich von einer primär euroskeptischen Partei entwickelt?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen” 2017, nr 48 (1), s. 132.

⁶⁸ P. Kopecký, C. Mudde, *op.cit.*

⁶⁹ J. Rovny, *Conceptualising Party-based Euroscepticism: Magnitude and Motivations*, „Collegium” 29/2004, s. 31-47.

⁷⁰ P. Kaniok, *Eurosceptics – enemies or a necessary part of European integration?*, „Romanian Journal of Political Science”, nr 12(2)/2012, s. 29-52.

⁷¹ J. Rovny, *op.cit.* s. 37.

⁷² Tak O. Niedermayer, *Deutsche Parteien und Europa*, w: K. Böttger, M. Jopp (Hrsg.), *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bonn 2021, s. 198.

UE jako zagrożenia za element definiujący eurosceptycyzm w odróżnieniu od innych form krytyki integracji europejskiej. W tym rozumieniu ujęciu partie eurosceptyczne zajmują się nagłaśnianiem zagrożeń płynących z poziomu europejskiego i przeciwdziałaniem im⁷³. W tym ujęciu elementem eurosceptycyzmu jest zatem połączenie postawy odrzucenia UE z żądaniem „korekty narodowej” tj. podjęcia określonych działań bądź wskazania środków, które mają zapobiec uznanym za niekorzystne procesom. Zdaniem tych autorów eurosceptycyzm nie wyczerpuje się w publicznym potępieniu ewentualnych niepożądanych efektów integracji europejskiej. Jego istotą jest negowanie zdolności UE do rozwiązywania problemów, powątpiewanie w jej wewnętrzny potencjał do reform oraz nieustanne kreślenie scenariuszy zagrożeń. Dla odparcia niebezpieczeństwa płynącego z UE pojawia się żądanie, by państwa członkowskie przeciwstawiły się UE i odzyskały kontrolę nad przebiegiem procesu integracji⁷⁴. Takie ujęcie eurosceptycyzmu odzwierciedla niechęć do UE, ale i występowanie „romantycznej tęsknoty” za przywróceniem suwerennej państwowości narodowej⁷⁵.

Inne rozwiązanie służące doprecyzowaniu pojęcia zaproponowali Rafał Riedel i Krzysztof Zuba. Podjęli próbę konceptualizacji pojęcia EUROsceptycyzmu⁷⁶ definiowanego jako zespół negatywnych poglądów w odniesieniu do integracji walutowej w UE, stanowiącego element szerszego zjawiska eurosceptycyzmu rozumianego jako postawa charakteryzująca się negacją UE lub idei integracji europejskiej lub negacją któregoś z fundamentalnych elementów UE albo samej idei integracji.

Generalnie podejmowane były i są próby takiej oceny stanowisk partyjnych wobec integracji europejskiej, które umożliwiają ich stopniowanie⁷⁷. Takie podejście jest przydatne wobec postępującego wnikania pozycji eurosceptycznych do głównego nurtu polityki w Europie. Umożliwia bowiem różnicowanie między kwalifikowaną krytyką i retoryką a zasadniczym ideologicznym odrzuceniem integracji europejskiej⁷⁸.

⁷³ J. Ketelhut, A. Kretschmer, M. Lewandowsky, L. Roger, *Facetten des deutschen Euroskeptizismus: Eine qualitative Analyse der deutschen Wahlprogramme zur Europawahl 2014*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“ Heft 2/2016, s. 287.

⁷⁴ *Ibidem* s. 285-304.

⁷⁵ *Ibidem* s. 291.

⁷⁶ R. Riedel, K. Zuba, *EUROsceptycyzm – propozycja konceptualizacji*, „Przegląd Europejski”, nr 3/2015, s. 27-48.

⁷⁷ C. Mudde, *The comparative study of party-based Euroscepticism: the Sussex versus the North Carolina School*, „East European Politics”, 2012 28(2), s. 193-202.

⁷⁸ F. Habersack., C. Wegscheider, *Populism and Euroscepticism: Two sides of the same coin?*, w: R. Heinisch, Ch. Holtz-Bacha, O. Mazzoleni, *Political Populism: Handbook on Concepts, Questions and Strategies of Research*, Baden Baden 2021, s.. 196.

Na uwagę zasługuje typologia eurosceptycyzmu partii zaproponowana przez Cécile Leconte, obejmująca cztery kategorie:

- utylitarystyczny – polegający na podaniu w wątpliwość korzyści z integracji europejskiej ocenianych z perspektywy przyjętego przez dane ugrupowanie rozumienia interesu narodowego ze względu na za wysokie koszty polityczne, ekonomiczne i społeczne⁷⁹;
- polityczno-instytucjonalny – w tym wypadku zastrzeżenia i odrzucenie UE wynikają z przejmowania przez nią atrybutów przypisywanych państwu bez wystarczającej legitymizacji demokratycznej⁸⁰.
- światopoglądowy – upatrujący zagrożenia dla tradycyjnych narodowych wartości i norm, podważanych wskutek niekontrolowanego procesu *spill-over*⁸¹.
- kulturowy – domagający się ograniczenia procesu integracji europejskiej do wymiaru ekonomicznego. Zagrożenia dla kulturowej integralności państw członkowskich dostrzegane są m.in. w związku unijną polityką imigracyjną⁸².

W ogólnym ujęciu badania nad eurosceptycyzmem strukturyzuje podział na jego dwa wymiary: społeczny oraz partyjny. Pierwszy dotyczy postaw występujących w społeczeństwie wobec integracji europejskiej. Drugi, pełniący zasadniczą rolę dla koncepcji niniejszej analizy, wyraża się w programach, dyskursie politycznym oraz praktycznym działaniu partii politycznych. Na poziomie społecznym badacze najpierw zajmowali się generalnym podziałem na zwolenników i przeciwników integracji europejskiej. Z czasem podejmowano próby coraz lepszego podejścia teoretycznego do specyficznych aspektów.

Niezależnie od trwających dyskusji teoretycznych⁸³ eurosceptycyzm zyskał status pojęcia naukowego obejmującego ogół postaw politycznych kontestujących proces integracji europejskiej bądź też jej poszczególne elementy. Dyskusji nad optymalnym ujęciem teoretycznym zjawiska opozycji wobec integracji europejskiej nie należy traktować jako zamkniętej.

⁷⁹ C. Leconte, *Understanding Euroscepticism*, London 2010, s. 46-50.

⁸⁰ *Ibidem*, s. 50-57.

⁸¹ *Ibidem*, s. 57-61.

⁸² *Ibidem* s. 61-66.

⁸³ S. Vasilopoulou, *Continuity and Change in the Study of Euroscepticism: Plus ça change?*, "Journal of Common Market Studies", 2013 51 (1), s. 154 i n.

W zachodnioeuropejskiej literaturze naukowej nie przyjęło się pojęcie *euorealizmu* jako terminu naukowego, stosowanego niekiedy zamiennie z eurosceptycyzmem. Określenie *euorealizm* jest wykorzystywane w praktyce politycznej ugrupowań o profilu konserwatywnym i ta okoliczność zapewne przyczyniła się do powściągliwego odbioru w środowisku naukowym. Podejście „eurorealistyczne” do integracji europejskiej stosowali brytyjscy torysi i współpracujące z nimi partie konserwatywne z innych państw członkowskich i kandydujących⁸⁴. Grupa polityczna Europejskich Konserwatystów i Reformatorów określiła w 2014 r. w ten sposób swoje podejście ideologiczne do integracji europejskiej, wskutek czego przypisano jej kluczową rolę w upowszechnianiu „miękkiego eurosceptycyzmu” w Parlamencie Europejskim⁸⁵. Podejście „eurorealistyczne” frakcja utrzymała także po wyjściu Wielkiej Brytanii z UE⁸⁶.

1.3. Typologia postaw wobec integracji europejskiej

Jako podstawowe wyzwanie przy kategoryzowaniu postaw wobec integracji europejskiej wskazywany jest brak miarodajnych punktów odniesienia. Podziały polityczne odnoszące się do integracji europejskiej obejmują różne kwestie i nie ograniczają się do dychotomicznego wyboru między członkostwem lub pozostawianiem poza strukturami integracyjnymi⁸⁷. W wyjaśnianiu postaw wobec integracji europejskiej stosowane są dwa podejścia. Pierwsze odwołuje się do podziałów ideologicznych i dominuje w nim analiza przez pryzmat podziałów socjopolitycznych. Z kolei drugie podejście – z powołaniem na różnorodność ideologiczną partii eurosceptycznych – upatruje głównych motywów postaw eurosceptycznych w strategii lub taktyce działania w ramach systemu politycznego.

Próbie konceptualizacji postaw wobec integracji europejskiej podjęli Petr Kopecký i Cas Mudde⁸⁸. Spektrum postaw wobec integracji europejskiej rozciąga się od skrajnych pozycji negujących, odrzucających integrację do entuzjastycznego jej poparcia.

⁸⁴ B. Leruth, *Is 'Eurorealism' the new 'Euroscepticism'? Modern conservatism, the European Conservatives and Reformists and European integration*, w: J. FitzGibbon, B. Leruth, N. Startin *Euroscepticism as a Transnational and Pan-European Phenomenon. The Emergence of a New Sphere of Opposition*, London / New York 2016, s. 46-62.

⁸⁵ S. Martin, *'Euro-Realism' in the 2014 European Parliament Elections: The European Conservatives and Reformists (ECR) and the Democratic Deficit*, "Representation" *Journal of Representative Democracy*, Vol. 52, 2016, s. 1-12.

⁸⁶ M. Steven, A. Szczerbiak, (2022) *Conservatism and 'Eurorealism' in the European parliament: the European conservatives and reformists under the leadership of Poland's law and justice*, "European Politics and Society". s. 1-18.

⁸⁷ K. Zuba, *Polski eurosceptycyzm i euorealizm*, *op.cit.*, s. 11.

⁸⁸ P. Kopecký, C. Mudde, *op.cit.*

Kategoryzacja przebiega na dwóch poziomach: ogólnym: stosunek do zasadniczej idei integracji europejskiej (*eurofobia versus eurofilia*), oraz stosunek do UE jako konkretnej formy integracji europejskiej: *europesymizm* i *eurooptymizm* odnośnie do przyszłości organizacji. Na podstawie tej dwuwymiarowej matrycy wyróżnione zostały cztery typy idealne orientacji partyjnej:

- euroentuzjaści – są zwolennikami integracji i jej pogłębiania w przyszłości;
- eurosceptycy – opowiadają się za integracją, są jednak przeciwni jej pogłębianiu w przyszłości;
- europragmatycy – sprzeciwiają się integracji w obecnym kształcie, ale gotowi do rozszerzania przestrzennego i do pogłębiania integracji;
- europrzeciwnicy: kontestują integrację i jej pogłębianie w jakiegokolwiek formie.

Kopecki i Mudde dopuszczają zmiany postaw tylko w wymiarze horyzontalnym na osi eurofilia i eurofobia. Europrzeciwnik nie może zatem zostać euroentuzjastą bądź eurosceptykiem.

Wartość tej koncepcji polega na próbie zniuansowania zbyt generalnych kategorii, ale przydatność dla operacjonalizacji badawczej okazała się jednak ograniczona. Krytykowano także słabości metodologiczne tego ujęcia⁸⁹.

Kolejną klasyfikację postaw obejmującą różne stopnie nastawienia do integracji europejskiej przedstawili Christopher Flood i Simon Usherwood⁹⁰. Umieścili na osi postaw między akceptacją a odrzuceniem integracji następujące typy: maksymalista, reformista, gradualista, minimalista, rewizjonista i europrzeciwnik. W tym ujęciu rewizjonista odrzuca określone kroki integracyjne i domaga się renacjonalizacji kompetencji, podczas gdy nastawieni pozytywnie do integracji reformiści opowiadają się za nadaniem integracji nowego kierunku, także poprzez kolejne posunięcia integracyjne usuwające deficyty obecnych rozwiązań. W przypadku gradualisty i minimalisty dominującą cechą jest wola utrzymania status quo. Logiczną konsekwencją ujęcia nastawienia do UE na osi rozciągającej się między dwoma skrajnymi pozycjami jest założenie, że precyzyjna

⁸⁹ J. Ketelhut, *op.cit.* s. 75.

⁹⁰ C. G. Flood, S. Usherwood, *Positions, Dispositions, Transitions: A model of Group Alignment on EU Integration*, Paper presented at the 55th Annual Conference of the Political Studies Association, University of Leeds, 5-7 April 2005.

klasyfikacja nie będzie możliwa w każdym przypadku, a istotną rolę przy przeprowadzaniu będzie odgrywać zmienność czasu i kontekstu.

Krzysztof Zuba proponował wprowadzenie trójelementowej klasyfikacji: euroentuzjaści, opowiadający się za integracją, eurorealiści wykazujący postawy ambiwalentne oraz eurosceptycy rozumiani jako przeciwnicy integracji europejskiej⁹¹. Celem dodatkowej, pośredniej kategorii eurorealizmu jest określenie postawy ambiwalentnej wobec integracji europejskiej, tj. postawy akceptujące integrację, ale z wyraźnymi zastrzeżeniami co do jej tempa i modelu⁹². W ujęciu Zuby termin eurosceptycyzm dotyczyłby tylko twardego wariantu tj. odrzucenia członkostwa w UE. W stosunku do innych propozycji typologicznych eurorealizm obejmuje „miękki eurosceptycyzm” Taggarta i Szerbiaka, europragmatyzm i eurosceptycyzm Kopecky’ego i Mudde, oraz minimalizm i gradualizm Flooda.

Autor propozycji następująco charakteryzował ugrupowania „eurorealistyczne”:

- w ramach jednej partii występują przeciwstawne skrzydła opowiadające się wyraźnie „za” integracją i „przeciw” integracji, natomiast szeroki środek stanowią członkowie wahający się lub usilnie dążący do rozwiązań kompromisowych (ugrupowania „rozdarte”);
- ideologicznie ugrupowanie lokuje się w nurtach podlegających dynamicznym i głębokim przewartościowaniom (np. pomiędzy nurtem chadeckim a katolicko-narodowym);
- integracja europejska nie jest dla partii kwestią pierwszorzędą, wynikającą z jej profilu ideologicznego, co umożliwia jej instrumentalizację i podporządkowanie strategii działania politycznego⁹³.

Eurorealizm dobrze nadaje się do charakterystyki sytuacji, w której partia polityczna stosunkowo łatwo może przechodzić między miękkim euroentuzjazmem a miękkim eurosceptycyzmem, stosownie do podziałów we własnym elektoracie. Natomiast trwała konwersja partii eurorealistycznej na pozycję euroentuzjastyczną albo eurosceptyczną wymaga już przewartościowania ideologiczno-programowego lub głębokich zmian po stronie członków (np. rozłam)⁹⁴.

⁹¹ K. Zuba, *Polski eurosceptycyzm i eurorealizm*, op.cit.

⁹² *Ibidem*, s. 11.

⁹³ *Ibidem* s. 56.

⁹⁴ *Ibidem* s. 57.

Niezależnie od przyjętego nazewnictwa kluczowe dla celów dalszej analizy jest ustalenie, że zasadnicza zmiana podejścia do Unii Europejskiej jest zasadniczo następstwem głębszych zmian ideologiczno-programowych lub radykalnej przebudowy strukturalnej partii.

2. Eurosceptycyzm partii politycznych

Poza oddziaływaniem na polityczne myślenie i debatę publiczną eurosceptycyzm zmienił również systemy partyjne państw członkowskich UE⁹⁵. Znaczenie integracji europejskiej dla partii politycznych i dla ich krajowej rywalizacji partyjnej długo pozostawało pod wpływem tzw. *permissive consensus*⁹⁶. Przy większościowym i ponadpartyjnym poparciu elit dla integracji w ramach UE temat nie stanowił przedmiotu międzypartyjnych kontrowersji, a przede wszystkim nie był wykorzystywany do mobilizacji zwolenników w kampaniach wyborczych. Wraz z zauważalnym sceptycyzmem wobec rozwoju UE od lat 90. XX w. zaczęły powstawać partie krytykujące postępy integracji bądź kwestionujące ją zasadniczo. Najbardziej wyrazistym przykładem stanowiła założona w 1993 r. Partia Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (*United Kingdom Independence Party, UKIP*)⁹⁷. Ponadto partie już istniejące zaczęły silniej krytykować rozwój UE – taką linię przyjął przykładowo Front Narodowy (*Front National, FN*), noszący obecnie nazwę Zjednoczenie Narodowe Zjednoczenie Narodowe (*Rassemblement National*) we Francji. W państwach przystępujących do UE niektóre partie przyjmowały postawę sprzeciwu wobec członkostwa i jej konsekwencji – taką pozycję zajęła przykładowo Wolnościowa Partia Austrii (*Freiheitliche Partei Österreichs, FPÖ*), w odpowiedzi na akcesję Austrii w 1995 r. Eurosceptycyzm tych partii wyraża się w programach, dyskursie politycznym oraz praktycznym działaniu⁹⁸. Przykłady partii eurosceptycznych można wskazać także w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, zarówno w okresie przygotowań do członkostwa, jak i po przystąpieniu tych państw do UE⁹⁹. Nasilenie eurosceptycyzmu dało się zaobserwować wskutek polityki konsolidacji budżetowej forsowanej w następstwie kryzysu finansowego i gospodarczego. Redukcja

⁹⁵ J. Ketelhut, *op.cit.*, s. 77.

⁹⁶ L. N. Lindberg, S. A. Scheingold, *Europes's Would-Be Polity*, New Jersey/London 1970, s. 121.

⁹⁷ Szerzej: T. Czapiewski, *Partia Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (UKIP): studium partii eurosceptycznej*, „Przegląd Zachodni” 2020, nr 1, s. 291-311

⁹⁸ Zobacz w szczególności B. Ergen, S. Krause, J. Rinne, *Eine Diskursanalyse des EU-Skeptizismus des Front National, der Freiheitlichen Partei Österreichs und der Partei für die Freiheit*, „Würzburger Arbeitspapiere zur Politikwissenschaft und Soziologie“, Nr. 10, Universität Würzburg 2019.

⁹⁹ Tytułem przykładu prac badawczych w tym zakresie: A. Moroska, *Prawicowy populizm a eurosceptycyzm, (na przykładzie Listy Pima Fortuyna w Holandii i Ligii Polskich Rodzin w Polsce)*, Wrocław 2010.

wydatków w sferze społecznej tworzyła sprzyjające warunki dla krytycznej wobec UE agitacji partii politycznych w państwach południowej Europy (Syriza w Grecji, Podemos w Hiszpanii, Ruch Pięciu Gwiazd we Włoszech).

Podkreślić należy, że nie musi występować związek między poziomem eurosceptycyzmu partyjnego a eurosceptycyzmu społecznego. Partie polityczne mogą ze względów taktycznych izolować problematykę europejską z bieżącej rywalizacji politycznej jeśli zakładają, że negatywne emocje społeczne w tej kwestii przyniosą korzyści konkurentom. Partie unikają tematów europejskich także wówczas, gdy nie są w stanie wypracować wewnętrznego konsensu w tej materii, a zatem rywalizacja na tym polu może skończyć się ich porażką¹⁰⁰. Faktycznie stosunek do integracji europejskiej jest często źródłem wewnętrznych podziałów w partiach¹⁰¹. Dostrzegano jednak, że w przypadku rozejścia się oceny integracji europejskiej po stronie elit i po stronie wyborców może dojść do zakłócenia więzi reprezentacji między partiami a elektoratem, a jednocześnie problematyka związana z UE zyskuje na znaczeniu dla wyborców¹⁰².

Prowadzone w ostatnich latach badania nad zachowaniami wyborczymi wykazały, że nie można już utrzymać dawniejszych tez o znaczeniu tematów politycznych zlokalizowanych wyłącznie na poziomie państw narodowych, rośnie bowiem znaczenie tematów polityki europejskiej¹⁰³. Choć sprawy krajowe nadal są ważnym czynnikiem wpływającym na zachowania wyborców, to ocena efektywności UE okazała się determinantą wyboru partii eurosceptycznych podczas wyborów do PE w 2014 r.¹⁰⁴ Nie można już zatem jednoznacznie traktować wyborów do Parlamentu Europejskiego jako tylko drugorzędного głosowania nad kwestiami polityki krajowej, a na decyzje wyborców wpływają kwestie europejskie¹⁰⁵. Ustalenia te trzeba jednak zrelatywizować. Sytuacja

¹⁰⁰ P. Pennings, *An Empirical Analysis of the Europeanization of National Party Manifestos, 1960–2003*, "European Union Politics", 7:2 (2006) 2 2006, s. 257–270, s. 267.

¹⁰¹ L. Hooghe, G. Marks, *Europe's blues: theoretical soul-searching after the rejection of a European constitution*, "Politics and Political Science" 39 2006, s. 247–250.

¹⁰² C. De Vries, *Sleeping Giant: Fact or Fairytale?: How European Integration Affects National Elections*, "European Union Politics" 2007 8(3), s. 363–385.

¹⁰³ A.K. Reinl, M. Walter-Rogg, *Interdependentes Wahlverhalten? Eine Analyse der Auswirkung europaweiter Krisen auf die Wahlabsicht bei der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 115–143, s. 118.

¹⁰⁴ S. B. Hobolt, C. E. de Vries, *Turning against the Union? The impact of the crisis on the Eurosceptic vote in the 2014 European Parliament elections*, "Electoral Studies", Volume 44, December 2016, s. 504–514.

¹⁰⁵ S. B. Hobolt, C. E. de Vries, *Public Support for European Integration*, "Annual Review of Political Science", 2016, 19, s. 413–432.

może kształtować się różnie w poszczególnych państwach członkowskich, z ich indywidualnymi uwarunkowaniami.

Ważną zmianę w europejskim krajobrazie politycznym przyniosło upowszechnienie w systemach partyjnych poglądów eurosceptycznych. Początkowo negatywne nastawienie do integracji europejskiej obserwowano zasadniczo u partii umiejscowionych na obrzeżach systemów partyjnych, zarówno to po lewej, jak i po prawej stronie. Jednak obecnie eurosceptycyzm występuje także w przypadku partii głównego nurtu, w tym ugrupowań współtworzących rządy w państwach członkowskich. Wzmocnienie ugrupowań krytycznych wobec integracji uwidoczniło się podczas wyborów do Parlamentu Europejskiego 2014 r., a następnie po wyborach w 2019 r.¹⁰⁶ Przyczyniły się do tego głębokie kryzysy, z którymi skonfrontowana była Unia Europejska, poczynając od kryzysu finansowego i stanowiącego jego następstwo kryzysu gospodarczego, poprzez turbulencje w strefie euro, nasilenie imigracji spoza Unii Europejskiej oraz kryzys bezpieczeństwa europejskiego¹⁰⁷. Z kolei *brexit* zmienił percepcję potencjalnych konsekwencji postaw eurosceptycznych zarówno na poziomie społecznym, jak i partyjnym. Rosnąca waga polityczna ugrupowań charakteryzowanych jako eurosceptyczne przyczyniła się do identyfikacji nowego ważnego obszaru badań. Zwiększa się zainteresowanie eurosceptycyzmem jako zjawiskiem ponadnarodowym, prowadzącym do tworzenia nowych sieci współpracy. Wskazać należy tu przede wszystkim publikację Johna FitzGibbona, Benjamina Lerutha i Nicka Startina¹⁰⁸.

Stanowisko eurosceptyczne może służyć różnym celom i pełnić dwojakie funkcje, które mogą się przy tym przeplatać. Ideologiczne przekonania mogą determinować stanowisko eurosceptyczne, czego konsekwencją jest częstsze występowanie krytyki wobec integracji europejskiej na skrajach politycznego spektrum¹⁰⁹. Postulaty eurosceptyczne mogą być także wynikiem przyjętej strategii¹¹⁰. Eurosceptycyzm jako wyraz strategicznego pozycjonowania się w danym systemie partyjnym przejawia się w dominacji celu maksymalizacji wyniku wyborczego. Ta opcja jest atrakcyjna przede

¹⁰⁶ F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, Ph. Adorf, *Einleitung: Revolte von rechts*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 17.

¹⁰⁷ Zob. szerzej M. Cichocki (red.), *Współczesne państwa a kryzys liberalnego Zachodu*, Warszawa 2019.

¹⁰⁸ *Euroscepticism as a Transnational and Pan-European Phenomenon. The Emergence of a New Sphere of Opposition*, op.cit.

¹⁰⁹ L. Hooghe, G. Marks, C.J. Wilson, *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, "Comparative Political Studies", 2002 35(8), s. 965-989.

¹¹⁰ P. Kopecký, C. Mudde, op.cit. s. 319.

wszystkim dla partii opozycyjnych, zwłaszcza pozbawionych wyraźnych szans na zmianę tego statusu. Przejęciu odpowiedzialności za współtworzenie rządu towarzyszy z reguły proces „socjalizacji”, wyrażający się osłabieniem krytyki UE¹¹¹. Dla partii opozycyjnej wymiar europejski tworzy dodatkową płaszczyznę krytyki polityki rządu. Takiemu podejściu sprzyja postrzeganie poziomu ponadnarodowego jako służącego partii rządzącej do realizacji jej politycznego programu¹¹². Pod tym względem stanowisko analizowanej partii wobec integracji europejskiej można scharakteryzować jako kwestie drugorzędne (*second order*)¹¹³.

W kontekście powyższych różnic w podejściu partii do krytyki UE Aleks Szczerbiak i Paul Taggart wyróżnili trzy typy partii¹¹⁴:

- *office-seeking* tj. partie dążące przede wszystkim do uzyskania władzy, reprezentujące z reguły bardziej umiarkowane stanowisko odnośnie do UE dla zwiększenia ewentualnych szans na udział w koalicji,
- *vote-seeking* tj. partie wykorzystujące krytykę UE dla wyraźnego odróżnienia się od konkurencji i zapewnienia wyrazistości swojego profilu w celu poszerzenia poparcia;
- *goal-seeking parties* tj. partie zainteresowane wywieraniem wpływu na politykę europejską swojego państwa zgodnie z prezentowanymi celami politycznego działania.

Granice tej klasyfikacji wydają się jednak przejściowe, zwłaszcza w miarę rozwoju danego ugrupowania. Tym samym relacja między materialnym tj. ideologiczno-programowym a strategicznym wymiarem eurosceptycyzmu dla poszczególnych partii nie jest stała.

Tematyka europejska nie jest jednorodna pod względem materii. Istotne jest zwłaszcza rozróżnienie między tematami dotyczącymi *polity* UE i tematami dotyczącymi *polity* UE¹¹⁵. Ta pierwsza kategoria obejmuje podstawowe aspekty członkostwa w Unii Europejskiej, instytucji europejskich i ich kompetencji. Są to zasadniczo kwestie przyporządkowywane do ogólnego pojęcia integracja w ramach UE¹¹⁶. Zagadnienia te

¹¹¹ C. Leconte, *op.cit.* s. 106 i n.

¹¹² P. Taggart *op.cit.* s. 388.

¹¹³ K. Reif K., H. Schmitt, *Nine Second-Order National Elections – a Conceptual framework for the Analysis of European Election Results*, „European Journal of Political Research” 1980, vol. 8, nr 1, s. 3-44.

¹¹⁴ P. Taggart., A. Szczerbiak, *Opposing Europe. The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, s. 255 i n.

¹¹⁵ H. Schmitt, *The Nature of European Issues: Conceptual Clarifications and Some Empirical Evidence*, w: S. Ganghof, Chr. Hönnige, Chr. Stecker (Hrsg.), *Parlamente, Agendasetzung und Vetospieler. Festschrift für Herbert Döring*, 2009, s. 137-146, s. 139.

¹¹⁶ S. John, *Europäische Themen in deutschen Parteiorganisationen*, Wiesbaden 2021, s. 12.

pełnią kluczową rolę w debatach politycznych, w rywalizacji partyjnej na poziomie narodowym i europejskim¹¹⁷. Tym samym są decydujące dla podanych oglądowi naukowemu procesów europeizacji oraz polityzacji. Anna Pacześniak zwróciła uwagę, że badania na temat europeizacji systemu partyjnego państw członkowskich nie są szeroko prowadzone. Zwróciła też uwagę, że rzadko podejmowanym przedmiotem badań są relacje partia-rząd w kontekście funkcjonowania partii w Unii europejskiej. Jej zdaniem wynikało to z trudności w śledzeniu zakresu wpływu krajowych partii politycznych na pozycje negocjacyjną rządów narodowych¹¹⁸.

3. Integracja europejska a linie konfliktu politycznego

Podejmowanym od końca lat 90 próbom teoretycznej konceptualizacji eurosceptycyzmu towarzyszyła debata badawcza o pojawieniu się nowej osi konfliktu w krajowej rywalizacji partyjnej, wynikającej z różnicujących się stanowisk partii odnośnie do integracji europejskiej w formie Unii Europejskiej.

W przypadku Niemiec ten problem badawczy zyskał na znaczeniu w kontekście słabnięcia konsensusu proeuropejskiego w następstwie kryzysu strefy euro, co zmieniło znacząco uwarunkowania i czynniki rywalizacji partyjnej. Kontrowersje i spory budziły nie tylko metody zarządzania kryzysem, ale także diagnoza przyczyn kryzysu i jego strukturalnych przyczyn oraz przyszłego kształtu strefy euro zarówno pod względem systemowym, jak i jej zasięgu terytorialnego. Ten kompleks prowadził do wzrostu polaryzacji politycznej¹¹⁹. W społeczeństwie spadł wyraźnie poziom zaufania wobec UE¹²⁰, co mogło sygnalizować zwiększony popyt na ugrupowanie o charakterze eurosceptycznym, co trafnie odczytała AfD, już w samej nazwie komunikując, że pretenduje do roli alternatywy dla prowadzonej przez rząd polityki. Jeszcze silniej na nastroje społeczne oddziaływał kryzys migracyjny, z kumulacją jesienią 2015 r.¹²¹

¹¹⁷ P. Mair, *The Limited Impact of Europe on National Party Systems*, "West European Politics", vol. 23, 2000, s. 27-51.

¹¹⁸ A. Pacześniak, *Europeizacja polskich partii politycznych*, Warszawa 2014, s. 45.

¹¹⁹ Por. A. Wimmel, *Deutsche Parteien in der Euro-Krise: Das Ende des Konsensprinzips?*, „integration“ 1/2012, s. 19-34.

¹²⁰ W. Knelangen, *Euroskepsis? Die EU und der Vertrauensverlust der Bürgerinnen und Bürger*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“ (APuZ 4/2012).

¹²¹ Zob. S. Bornschie, *The New Cultural Divide and the Two-Dimensional Political Space in Western Europe*, "West European Politics", Volume 33, 2010 - Issue 3, s. 419-444.

Teoretyczne ramy dyskusji naukowej tworzą ekonomiczna teoria demokracji Anthony'ego Downsa¹²² oraz koncepcja podziałów socjopolitycznych (*cleavages*) S. Lipseta i S. Rokkana¹²³. Zdaniem A. Downsa rywalizacja partyjna determinowana jest przez konflikt na linii lewica-prawica, a konkretyzacja konfliktu wartości dotyczyła interwencji państwa w gospodarkę. Przy odwołaniu się do A. Downsa zróżnicowane stanowiska odnośnie do integracji europejskiej mogą być postrzegane jako specyficzna forma konfliktu lewica-prawica poprzez przeciwstawienie regulacji rynku przez państwo socjalne wolnościom rynkowym na poziomie europejskim¹²⁴.

Kwestie zarządzania gospodarką były wcześniej głównym punktem odniesienia dla formułowania podziału lewica-prawica. Jednakże współcześnie znacznie wzrosła rola kwestii światopoglądowych odnoszących się do tożsamości i systemu wartości. W rezultacie linia konfliktu zaczęła być definiowana jako GAL-TAN (GAL zielony, alternatywny i libertariański; TAN oznacza tradycyjny, autorytarny i nacjonalistyczny TAN). W tej sferze partie zaczęły konkurować ze sobą, w szczególności partie konserwatywne oraz partie o profilu społeczno-liberalnym.

U Lipseta i Rokkana podziały organizujące scenę polityczną odzwierciedlają podziały na poziomie społeczeństwa, mające swoje źródło w przełomowych wydarzeniach i długotrwałych procesach historycznych, takich jak reformacja, powstanie państwa narodowego, rewolucja przemysłowa wraz z ukształtowaniem się zróżnicowania klasowego. Wyróżnione zostały cztery podstawowe podziały krajów zachodniej Europy: państwo –kościół (katolicki), centrum –peryferie, miasto – wieś oraz klasa posiadaczy – klasa pracowników najemnych. Lipset i Rokkan postawili tezę o zamrożeniu podziałów socjopolitycznych tj. że nie ulegają zmianom po uformowaniu do lat 20 XX w. Ta wielowymiarowa struktura podziału jest wspólna dla państw zachodnioeuropejskich, występują jednak także przypadki specyficzne w odniesieniu do poszczególnych państw. Podziały socjopolityczne wpływają na stanowiska partii i współpracę między nimi, strukturyzując w ten sposób rywalizację w ramach systemu partyjnego.

Możliwości włączenia integracji europejskiej w strukturę rywalizacji partyjnej rozważał Oskar Niedermayer. Uważał, że można uznać kwestie integracji europejskiej jako

¹²² Zob. F. L. Sell, J.W. Tkaczyński, *Racjonalność wyborcy według ekonomicznej teorii demokracji Anthony'ego Downsa*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011/3, s. 49-65.

¹²³ Opis i interpretacja teorii Lipseta i Rokkana w: M. Grabowska, *Podział postkomunistyczny*, Warszawa 2004.

¹²⁴ O. Niedermayer, *Deutsche Parteien und Europa*, *op.cit.* s. 204, z dalszymi wskazaniem literaturowymi.

specyficzne ukształtowanie konfliktu lewica-prawica, w którym na poziomie europejskim ścierają się wyobrażenia na temat stopnia regulacji i wolności rynku¹²⁵. Natomiast w odniesieniu do koncepcji Lipseta i Rokkana wskazywał dwie możliwości. Pierwsza z nich przewiduje powstanie nowego samodzielnego podziału socjopolitycznego w strukturze konfliktów partyjnych. Może zostać ujęty jako nowa forma przekrojowego podziału centrum-peryferie, w którym zwolennicy ponadnarodowej integracji państw narodowych przeciwstawieni są zwolennikom narodowej autonomii¹²⁶. Druga analizowana przez niego opcja, to zintegrowanie w istniejącą strukturę konfliktów poszczególnych państw¹²⁷. On sam zwolennikiem dwuwymiarowej struktury konfliktu, więc widzi w konflikcie dotyczącym integracji europejskiej wyraz ogólnego konfliktu globalizacyjnego z jego wymiarem społeczno-ekonomicznym i społeczno-kulturowym. Przy ujęciu jako konflikt libertarianizm-autorytaryzm, skupiony na kwestii tożsamości narodowej, na pierwszy plan wysuwa się sfera społeczno-kulturowa¹²⁸.

Żeby spełniać kryteria podziału socjopolitycznego konflikt międzypartyjny musi mieć diametralnie przeciwstawne cele, nie wystarczą różnice odnośnie do środków i sposobów jego osiągnięcia, ponadto musi być reprezentowany politycznie w odpowiedni sposób i odgrywać ważną rolę w krajowym systemie rywalizacji partyjnej¹²⁹.

Badacz niemieckiego systemu partyjnego Oskar Niedermayer proponuje ujęcie europejskiego integracyjnego podziału socjopolitycznego jako przekrojowego konfliktu centrum-peryferie nowego typu, przeciwstawiającego narodową autonomię ponadnarodowej integracji¹³⁰. Przy ustaleniu występowania nowej osi konfliktu spełnione muszą zostać trzy kryteria. Po pierwsze, konflikt musi być reprezentowany przez partie, które spierają się nie tylko o ukształtowanie integracji europejskiej, ale też przez partie, które z przesłanek ideologiczno-programowych, a nie strategicznych, opowiadają się za bądź przeciw włączeniu państwa w proces integracji europejskiej. Oznacza to, że w systemie musiałyby działać przynajmniej jedna partia twardego eurosceptycyzmu, która z pobudek ideologicznych propagowałaby wyjście z UE. Po drugie, obie strony konfliktu muszą być reprezentowane przez odpowiednie partie w systemie partyjnym: posiadające

¹²⁵ Zob. L. Hooghe, G. Marks, *The Making of a Polity: The Struggle Over European Integration*, European Integration online Papers (EIoP) Vol. 1 (1997) N° 004.

¹²⁶ O. Niedermayer, *Deutsche Parteien und Europa*, *op.cit.* s. 205.

¹²⁷ Zob. N. Sitter, *Opposing Europe. Euro-Scepticism. Opposition and Party Competition*, OERN Working Paper No 9, October 2002.

¹²⁸ O. Niedermayer, *Deutsche Parteien und Europa*, *op.cit.* s. 205.

¹²⁹ *Ibidem.*

¹³⁰ *Ibidem.*

mandaty w parlamencie krajowym bądź skłaniające innych uczestników rywalizacji partyjnej do reakcji na istnienie i działanie danej partii. Po trzecie, konflikt musi odgrywać istotną rolę w wyborach do parlamentu narodowego. Jeśli te warunki nie są spełnione, to konflikt między partyjny dotyczący integracji europejskiej stanowi konkretyzację istniejących wcześniej podziałów. Z kolei powstanie nowych linii konfliktu wymaga dostosowania po stronie istniejących partii i sprzyja powstawaniu nowych¹³¹.

Nową linię konfliktu we współczesnej demokracji można wytyczyć jako przebiegającą od pozycji akcentujących ograniczenie/odgraniczenie/zamknięcie a pozycjami promującymi otwartość. To pęknięcie w społeczeństwie dzieli z jednej strony sceptyków globalizacji a z drugiej nieskrępowanych kosmopolitów. Tego zderzenia zarówno w wymiarze społecznym, jak i partyjno-politycznym nie da się bezpośrednio powiązać z dawnymi antagonizmami rozumianymi jako lewica-prawica¹³². Podział w tym przypadku ma charakter wykraczający ponad wymiar poszczególnych państw, a jego powstanie jest konsekwencją przemian zachodzących wskutek rozwoju wymiany międzynarodowej, imigracji oraz integracji międzynarodowej. Istotą tego konfliktu konfrontacja statusu beneficjenta zmian ekonomicznych i społecznych na bazie posiadanych zasobów i wykształcenia z jednej strony, z poczuciem zagrożenia obejmującym sferę gospodarczą i kulturową¹³³.

Dla dalszych rozważań w niniejszej rozprawie istotne jest, że w niektórych państwach członkowskich kryzys strefy euro doprowadził do utworzenia nowej, samodzielnej linii konfliktu, odnoszącej się bezpośrednio do integracji europejskiej¹³⁴.

4. Wnioski

W porównaniu do ożywionej debaty autorów z anglosaskiej sfery językowej w niemieckim środowisku naukowym koncepcja eurosceptycyzmu nie jest szeroko wykorzystywana jako teoretyczna podstawa badań systemu partyjnego. Jest to zapewne w dużym stopniu pochodną uwarunkowań rodzimego systemu partyjnego, w którym

¹³¹ *Ibidem*.

¹³² K.R. Korte, *Die Bundestagswahl 2017: Ein Plebiszit über die Flüchtlingspolitik*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 5.

¹³³ L. Hooghe, G. Marks, *Cleavage theory meets Europe's crises: Lipset, Rokkan, and the transnational cleavage*, „Journal Of European Public Policy“, s. 109-135.

¹³⁴ O. Niedermayer, *Europäische Integration und nationaler Parteienwettbewerb: theoretische Überlegungen und empirische Befunde am Beispiel der Eurokrise*, „Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften“, 11(2013), 3, s. 413-434.

kontestacja UE była długo zjawiskiem marginalnym. Wątki krytyki UE przez niemieckie partie skrajne uwzględniane były przy analizie tych ugrupowań skupionej na ich orientacji ideologicznej i ewentualnych formach odrzucenia systemu politycznego. Zainteresowanie eurosceptycyzmem jako kategorią badawczą wzrosło wraz z pojawieniem się AfD, a także w związku z poszerzeniem się reprezentacji sił krytycznych wobec UE w Parlamencie Europejskim po wyborach w 2014 r. i *brexitem*. W kolejnych latach jednak uwidoczniła się preferencja dla formułowania pytań badawczych w tym kontekście w nurcie badań nad (prawicowym) populizmem¹³⁵. Większą atrakcyjność tej kategorii badawczej można prawdopodobnie wiązać także z jej bardziej uniwersalnym charakterem, pozwalającym na dialog naukowy z amerykańskim środowiskiem naukowym, podczas gdy eurosceptycyzm po wyjściu Wielkiej Brytanii z UE nabiera charakteru „regionalnego” pytania badawczego.

W odniesieniu do AfD po zaliczeniu AfD do kategorii twardego eurosceptycyzmu zaniechano praktycznie dalszych pogłębionych analiz stanowiska AfD wobec UE. Trudno jednakże uznać ten stan za satysfakcjonujący. Wobec stabilizacji AfD na scenie partyjnej należy oczekiwać, że jej wpływ na debatę polityczną na temat UE może się zwiększyć. Można przy tym założyć dwa zasadnicze scenariusze: albo pod wpływem AfD pozostałe partie skonsolidują swoje stanowiska w polityce europejskiej, albo dojdzie do dalszego różnicowania się odnośnie do poszczególnych kwestii. Stanowiska partii politycznych stanowią przy tym istotny wewnątrzpolityczny czynnik wpływający na niemiecką politykę europejską. Ponadto otwarte pozostaje pytanie, czy powstaje nowa linia podziału socjopolitycznego w Niemczech, wokół której skupiać się będzie rywalizacja polityczna, i wobec której pozycje przeciwnych biegunów zajmą AfD i Zieloni.

Na podstawie ustaleń teoretycznych sformułować można zasadnicze pytania wymagające odpowiedzi w odniesieniu do AfD. Uwzględniając powszechne rozróżnianie między miękkim a twardym eurosceptycyzmem, wymaga ustalenia na jakiej podstawie AfD pozycjonowane jest w analizowanym okresie pod względem intensywności krytyki integracji europejskiej w tym podziale. Oglądu wymaga ponadto ewentualny związek między kontestacją UE a profilem ideologicznym partii. Biorąc pod uwagę dynamiczną ewolucję ideowo-programową AfD należy zbadać, czy przemiana ta wpływa na zakres i treść krytyki projektu europejskiego. Wreszcie, otwarta jest kwestia, czy wykorzystanie

¹³⁵ Zob. R. Heinisch, Ch. Holtz-Bacha, O. Mazzoleni (Hrsg.), *Political Populism. Handbook of Concepts, Questions and Strategies of Research*, Baden-Baden 2021; F. Decker, B. Henningsen, M. Marcel Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022.

elementów eurosceptycznych w opozycyjnej działalności AfD jest motywowane ideologicznie czy taktycznie tj. tworzy dodatkową płaszczyznę ataku na partie rządzące. Poszukiwaniu odpowiedzi na te pytania poświęcone są kolejne rozdziały niniejszej pracy. Ustalenia te posłużą odpowiedzi na pytanie, czy wzrost i ewolucja AfD stanowią pochodną rosnącego znaczenia nowej linii konfliktu w społeczeństwie niemieckim, która może coraz silniej oddziaływać na kształtowanie niemieckiej polityki europejskiej.

Rozdział II Niemieckie partie polityczne wobec integracji europejskiej

Celem niniejszego rozdziału jest przedstawienie systemowego kontekstu powstania AfD tj. umiejscowienie jej w niemieckim systemie partyjnym. Podkreślona zostanie przy tym specyfika tego systemu w porównaniu do innych państw Europy Zachodniej oraz przemiany, jakie zachodzą w jego obrębie w ostatnich latach. Ponadto scharakteryzowany zostanie stosunek niemieckich partii politycznych do integracji europejskiej w okresie powojennym, a następnie pojednociowym. Pozwoli to na umieszczenie postulatów AfD odnośnie do Unii Europejskiej na tle pozycji zajmowanych w tym zakresie przez pozostałe partie reprezentowane w Bundestagu. Punkt ciężkości prezentacji stanowią stanowiska partii politycznych, jednakże dla zarysowania społecznych uwarunkowań ich funkcjonowania odnotowane zostaną także przemiany nastawienia społecznego wobec integracji europejskiej.

1. Charakterystyka niemieckiego systemu partyjnego

Rozwój niemieckiego systemu partyjnego

W niniejszej pracy przyjęto definicję systemu partyjnego jako otwartego lub zamkniętego zbioru partii politycznych funkcjonujących w danym czasie i przestrzeni, zachodzących relacji pomiędzy nimi oraz wynikających stąd określonych stosunków pomiędzy partiami a aparatem państwowym¹³⁶. W Niemczech nie ma formalnego ograniczenia liczby funkcjonujących partii politycznych dopuszczonych do legalnego funkcjonowania, jest to zatem system otwarty.

System partyjny tworzą te partie, które przyjęły i respektują w swojej działalności ogólne zasady, reguły rywalizacji i współdziałania obowiązujące w jego ramach¹³⁷. W Niemczech podstawy normatywne dla struktury i funkcjonowania systemu partyjnego stanowią następujące akty prawne:

- Ustawa Zasadnicza Republiki Federalnej Niemiec¹³⁸,

¹³⁶ L. Dubel, J. Kostrubiec, G. Ławnikowicz, Z. Markwart, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2022, s. 122.

¹³⁷ A. Stelmach, *System partyjny*, w: A. Stelmach, S. Zyborowicz (red.), *Współczesne instytucje polityczne Polski*, Poznań 1993, s. 59.

¹³⁸ *Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland*, wersja pierwotna z dnia 23.05.1949, tekst jednolity Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 100-1, ostatnio zmieniona przez *Gesetz vom 19. Dezember 2022* (BGBl. I S. 2478).

- ustawa o partiach politycznych¹³⁹,
- statuty partii,
- orzecznictwo Federalnego Trybunału Konstytucyjnego.

Zgodnie z art. 21 ust. 1 Ustawy Zasadniczej partie polityczne „współdziałają w kształtowaniu woli politycznej narodu”. Z tej konstytucjonalizacji partii politycznych można wywieść uznanie wielopartyjności jako niezbędnego elementu ustroju¹⁴⁰. Zagwarantowana jest swoboda zakładania partii, jednak ich wewnętrzna struktura musi odpowiadać zasadom demokratycznym. Przejawem szczególnej ochrony demokratycznych partii politycznych jest wyłączenie w stosunku do nich możliwości rozwiązania w trybie administracyjnym, inaczej niż ma to miejsce w przypadku zrzeszeń innego rodzaju¹⁴¹. O delegalizacji partii politycznej może rozstrzygnąć wyłącznie Federalny Trybunał Konstytucyjny w przypadku gdy jej cele lub działalność zagrażają porządkowi konstytucyjnemu¹⁴². Od partii politycznych wymaga się jawności odnośnie do źródeł ich finansowania.

Doprecyzowanie norm konstytucyjnych zawiera ustawa o partiach politycznych, stanowiąca szczegółową podstawą prawną ich funkcjonowania. Zawiera w § 2 ust. 1 legalną definicję partii politycznych: są to zrzeszenia obywateli, które chcą trwale lub przez dłuższy czas wpływać na kształtowanie opinii politycznej na obszarze federacji lub kraju federacji i uczestniczyć w reprezentacji narodu w Bundestagu lub parlamencie krajowym, jeżeli dają wystarczającą gwarancję powagi tego celu zgodnie z całokształtem rzeczywistych okoliczności, w szczególności w zależności od zakresu i solidności ich organizacji, liczby członków i występowania w sferze publicznej. Członkami partii mogą być wyłącznie osoby fizyczne. Ustawa wytycza także ramy finansowania ze środków publicznych. Niemieckim partiom politycznym przysługują subwencje, których wysokość

¹³⁹ *Gesetz über die politischen Parteien (Parteiengesetz)*, wersja pierwotna z dnia 24.07.1967, tekst jednolity z dnia 31. stycznia 1994 r. (BGBl. I S. 149), ostatnio zmieniona przez *Gesetz vom 10. August 2021* (BGBl. I S. 3436).

¹⁴⁰ A. Nitszke, *Niemcy jako państwo partyjne – idea i praktyka ustrojowa*, „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” vol. 35 2012, s. 143.

¹⁴¹ L. Janicki, *Wprowadzenie*, w: L. Janicki (red.), R. Formuszewicz (red. wydania III), *Ustawa Zasadnicza (Konstytucja) Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r.*, Wersja niemiecka i polska z uwzględnieniem wszystkich zmian, wyd. III uzupełnione i zmienione, Poznań 2007, s. 20.

¹⁴² *Parteiverbotsverfahren*, https://www.bundesverfassungsgericht.de/DE/Verfahren/Wichtige-Verfahrensarten/Parteiverbotsverfahren/partieverbotsverfahren_node.html [dostęp: 15.05.2023].

jest uzależniona od poziomu poparcia w wyborach do Bundestagu i do parlamentów krajowych¹⁴³.

W systemie partyjnym RFN długo dominowały dwie główne partie ogólnospołeczne (*Volksparteien*) tj. CDU (z siostrzaną CSU w Bawarii) oraz SPD. W fazie koncentracji w latach 1961-1983, gdy tylko trzy partie były reprezentowane w Bundestagu zyskała na znaczeniu FDP jako partia obrotowa w ramach systemu dwuipółpartyjnego¹⁴⁴. W latach 50. zaczęła się tworzyć asymetria na korzyść chadecji, która uległa wprawdzie osłabieniu w latach 90, a następnie znów zaczęła się odbudowywać¹⁴⁵. Po koniec lat 80 zaczął się kształtować układ dwublokowy obejmujący blok mieszczański (chadecja i FDP) oraz lewicowy (SPD i Zieloni)¹⁴⁶.

Dystans między dwoma partiami masowymi CDU i SPD a mniejszymi konkurentami systematycznie się jednak zmniejszał. W 2009 r. po raz pierwszy liczba mandatów uzyskanych przez chadecję i socjaldemokrację spadła poniżej 2/3 ogólnej liczby członków Bundestagu, co postrzegane jest jako cezura przejścia w kierunku systemu pluralistycznego. Wprawdzie w 2013 r. parlament znów został zdominowany przez chadecję i socjaldemokrację, ale w 2017 r. ponownie odzwierciedlona została pluralistyczna struktura rywalizacji partyjnej¹⁴⁷. Po tych wyborach w Bundestagu 19. kadencji reprezentowanych było siedem partii, zorganizowanych w sześć klubów parlamentarnych: CDU/CSU, SPD, FDP, Zieloni, Lewica i AfD, co jednoznacznie wskazywało na postępującą fragmentaryzację systemu i słabnącą zdolność integracyjną partii ogólnospołecznych.

Niemiecki system partyjny charakteryzowała przez dekady duża stabilność. Jej zachowaniu obok ram instytucjonalnych sprzyjał wysoki poziom zaufania społeczeństwa do demokratycznych ugrupowań politycznych, jaki wytworzył się w warunkach pomyślnego rozwoju społeczno-ekonomicznego Republiki Federalnej¹⁴⁸. Do początku lat

¹⁴³ Szczegółowe omówienie finansowania partii politycznych w Niemczech w: P. Kubiak, *System partyjny i partie polityczne zjednoczonych Niemiec (1990-2013)*, Poznań 2014, s. 71 i n.

¹⁴⁴ P. Kubiak, *Koniec dominacji wielkich partii? System partyjny RFN po zjednoczeniu. Bilans 25 lat*, w: J. Ciesielska-Klikowska, E. Kuczynski (red.), *25 lat niemieckiego zjednoczenia. Bilans ćwierćwiecza*, Łódź 2017, s. 32.

¹⁴⁵ O. Niedermayer, *Das deutsche Parteiensystem im europäischen Vergleich*, 26.10.2022, <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/201874/das-deutsche-parteiensystem-im-europaeischen-vergleich/> [dostęp: 15.05.2023].

¹⁴⁶ P. Kubiak, *op.cit.* 2017, s. 32.

¹⁴⁷ O. Niedermayer, *op.cit.* 2022.

¹⁴⁸ P. Kubiak, *op.cit.* 2017, s. 31.

80. partnerem parlamentarnym dla dwóch dominujących partii była wyłącznie liberalna FDP. Poszerzenie spektrum aktorów dokonało się najpierw po lewej stronie sceny politycznej. W 1983 r. do Bundestagu dostali się Zieloni, w 1990 r. po zjednoczeniu dołączyła Partia Demokratycznego Socjalizmu (*Partei des Demokratischen Sozialismus*, PDS), która potem współtworzyła w 2007 r. Lewicę (*Die Linke*). Wskutek połączenia PDS z Alternatywą Wyborczą Praca i Sprawiedliwość Społeczna (*Arbeit & soziale Gerechtigkeit – Die Wahlalternative*, WASG) nowa siła uzyskała znaczną reprezentację w Bundestagu, co skutkowało przekształceniem się systemu dwublokowego w system pięciu partii¹⁴⁹. W 2017 r. po raz pierwszy reprezentację w Bundestagu uzyskała AfD, co doprowadziło do dalszej fragmentacji systemu partyjnego, czego przejawem jest rosnąca liczba klubów parlamentarnych w Bundestagu. W latach 2005-2013 było ich pięć, po wyborach w 2017 r. już sześć.

Jednocześnie zmiany zachowań wyborców zaczęły skutkować wycofywaniem poparcia dla partii już ustabilizowanych w systemie partyjnym. Lewica uzyskuje wyniki oscylujące wokół wymaganego progu, a FDP w 2013 r. stracili reprezentację w Bundestagu przechodząc na jedną kadencję do opozycji pozaparlamentarnej. Z kolei przy zjednoczeniu ugrupowania wchodzące w skład specyficznego wschodniemieckiego systemu partyjnego zostały w 1990 r. w większości wchłonięte przez odpowiadające im zasadniczo partie z Niemiec Zachodnich, co świadczyło do dużej zdolności do absorpcji zachodniemieckiego systemu partyjnego¹⁵⁰.

Znawca niemieckich partii politycznych Oskar Niedermayer podkreślał analizując zmiany strukturalne uwidocznione przez wybory z lat 2013 i 2017, że rozwój systemu partyjnego nie jest tylko efektem długofalowych ekonomicznych i społecznych przemian, ale jest także podatny na bodźce wynikające z kryzysów pochodzenia zewnętrznego, a także odzwierciedla sytuację wewnątrz poszczególnych partii, a mianowicie jakość przywództwa i oferty programowej¹⁵¹.

Istotną charakterystyką systemu partyjnego jest też jego segmentacja tj. stopień wzajemnej izolacji¹⁵². Partią izolowaną w Bundestagu i zasadniczo także w parlamentach

¹⁴⁹ P. Kubiak, *op.cit.* 2014, s. 8.

¹⁵⁰ *Ibidem* s. 7.

¹⁵¹ O. Niedermayer, *Die Entwicklung des deutschen Parteiensystems. Zur Bedeutung kurzfristiger Faktoren im Jahrzehnt des europäischen Wandels*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 2/2018, s. 288.

¹⁵² O. Niedermayer, *Die Entwicklung des bundesdeutschen Parteiensystems*, w: F. Decker, V. Neu (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Parteien*, Wiesbaden 2013, s. 113.

krajowych jest od 2017 r. AfD¹⁵³. Ograniczoną zdolność koalicyjną ma też Lewica¹⁵⁴, korzysta jednak obecnie pośrednio z dystansu utrzymywanego przez pozostałe partie wobec AfD. Wzrosła bowiem gotowość ugrupowań centrowych do traktowania „Lewicy” jako partii spełniającej wymogi zaliczenia do wspólnego bloku „partii demokratycznych” dystansującego się od AfD.

Przed uzyskaniem reprezentacji parlamentarnej przez AfD Piotr Kubiak charakteryzował niemiecki system partyjny w nawiązaniu do typologii zaproponowanej przez G. Sartoriego jako system ograniczonego pluralizmu (3-5 partii), przy czym ze względu na niewielką odległość ideową między partiami systemowymi był to umiarkowany pluralizm, w którym dominują tendencje dośrodkowe¹⁵⁵. Umacnianie się AfD poprzez poszerzenie reprezentacji parlamentarnej na poziomie krajowym, federalnym i europejskim skłania do dostosowania tej charakterystyki. Nasuwa się wniosek, że istnienie AfD może sygnalizować przejście do systemu spolaryzowanego pluralizmu, w którym większą rolę zacznie odgrywać konkurencja ukierunkowana odśrodkowo.

W badaniach nad AfD niezbędne jest uwzględnienie okoliczności, że można mówić o wykształceniu się odrębnego podsystemu partyjnego dla krajów z Niemiec wschodnich, wynikający z preferencji wyborców z nowych krajów federacji¹⁵⁶.

AfD jako uczestnik rywalizacji partyjnej

Należy podkreślić, że AfD była pierwszą odnoszącą sukcesy nową partią w bloku centroprawicowym w ramach niemieckiego systemu partyjnego. Mierząc skalą i szybkością jej powstania, przyćmiła ona również udane inicjatywy po lewej stronie tj. Zielonych w latach 80-tych i PDS/Lewicę od lat 90-tych¹⁵⁷. Rok 2017 ma charakter głębokiej cezury, bowiem po raz pierwszy w parlamencie federalnym znaleźli się przedstawiciele skrajnej prawicy.

Uzyskanie reprezentacji parlamentarnej przez partię zaliczoną do nurtu prawicowego populizmu można interpretować jako wyraz „normalizacji” niemieckiego

¹⁵³ Zob. F. Ruhose F., *Die AfD im Deutschen Bundestag. Zum Umgang mit einem neuen politischen Akteur*, Wiesbaden 2019, s. 297 i n.

¹⁵⁴ P. Kubiak, *op. cit.* 2014, s. 233.

¹⁵⁵ *Ibidem* s. 14.

¹⁵⁶ *Ibidem* s. 8.

¹⁵⁷ F. Decker, *Die Alternative für Deutschland. Ein Porträt*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Marcel Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 129.

systemu partyjnego ze względu na obecność tego typu ugrupowań już od dłuższego czasu w innych państwach europejskich¹⁵⁸. Było to swoiste domknięcie niedokończonego systemu partyjnego powojennych Niemiec poprzez dopełnienie na jego prawym brzegu¹⁵⁹. Jako przyczynę długiej specyfiki niemieckiego systemu partyjnego w tym zakresie wskazywano zdolność szerokiej integracji wyborców prawicowych przez obie partie chadeckie oraz brak przez lata sporu politycznego o imigrację¹⁶⁰. Należy przy tym podkreślić, że AfD była nową inicjatywą polityczną, a nie odłamem już istniejącej partii mimo wcześniejszych afiliacji politycznych jej założycieli¹⁶¹. To różni ją od skrajnie prawicowej partii Republikanie, którą tworzyli dysydenci z CSU.

Trzeba przy tym zaznaczyć, że już od 2009 r. pod względem liczby uzyskanych głosów w wyborach do Bundestagu przewagę miały partie bloku centroprawicowego. Ich udział w głosach oddanych w kolejnych elekcjach wyniósł w 2013 r. 51,0 proc., a w 2017 r. już 56,2 proc.¹⁶²

Wejście AfD do Bundestagu w 2017 r. przywróciło symetrię strukturalną między blokami: układ SPD, Zieloni i Lewica po lewej stronie uzyskał swój odpowiednik po prawej stronie z CDU/CSU, FDP i AfD¹⁶³.

AfD szybko wykształciła swój elektorat stały, na który może liczyć w wyborach¹⁶⁴. Choć znaczny udział mają wyborcy motywujący głosowanie na AfD protestem to partia ma już swój elektorat ustrukturalizowany składający się z wyborców, którzy świadomie i trwale identyfikują się z partią na wielu płaszczyznach jej aktywności¹⁶⁵.

¹⁵⁸ F. Decker, *Über Jamaika zur Fortsetzung der Großen Koalition. Die Entwicklung des Parteiensystems vor und nach der Bundestagswahl 2017*, w: K.R. Korte, J. Schoofs (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 202.

¹⁵⁹ M. Jung, Y. Schroth, A. Wolf, *Bedingt regierungsbereit – Eine Analyse der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 45.

¹⁶⁰ F. Decker, *Warum der parteiförmige Rechtspopulismus in Deutschland so erfolglos ist*, „vorgänge“ 197 Heft 1/2012, s. 21-28.

¹⁶¹ Por. G. Zons, *The influence of programmatic diversity on the formation of new political parties*, „Party Politics”, 2015, 21(6), s. 919–929.

¹⁶² F. Decker, *op.cit.* 2017, s. 203.

¹⁶³ *Ibidem*.

¹⁶⁴ M. Kroh, K. Fetz, *Das Profil der AfD-AnhängerInnen hat sich seit Gründung der Partei deutlich verändert*, „DIW Wochenbericht“ 34 / 2016, s. 711-719; F. Decker, *Wahlergebnisse und Wählerschaft der AfD*, <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/afd/273131/wahlergebnisse-und-waehlerschaft-der-afd/> [dostęp: 15.05.2023].

¹⁶⁵ L. Dubiel i in., *op.cit.*, s. 127.

Miały już miejsce wybory, w których AfD była najsilniejszą siłą polityczną. Jeśli tendencja wysokiego poparcia we wschodnich krajach federacji się utrzyma, będzie to wyzwanie dla pozostałych partii relewantnych, stawiających obecnie na izolację AfD.

Przy analizie miejsca AfD w niemieckim systemie partyjnym przydatne jest pojęcie partii relewantnej, wprowadzone do obiegu naukowego przez Giovanniego Sartoriego¹⁶⁶. Dla określenia, czy dana partia ma cechę relewancji stosowane może być kryterium ilościowe tj. reprezentacja w parlamencie lub jakościowe. Wyznacznikiem kryterium jakościowego jest potencjał koalicyjny (tj. możliwości pozytywnego zaangażowania w tworzenie rządu) bądź zdolność do szantażu, jeśli jej siła wystarcza dla oddziaływanie na partie rządzące. Takie ujęcie jakościowe pozwala uznać AfD za partię relewantną jeszcze przed jej wejściem do Bundestagu, w okresie opozycji pozaparlamentarnej. Przy czym poziom relewancji AfD należy uznać za rosnący mimo utrzymującego się braku zdolności koalicyjnej, ponieważ swoim istnieniem wpływa na stanowisko i strategię partii koalicyjnych. Jednocześnie w przewidywalnej perspektywie AfD pozostanie partią relewantną wyłącznie na podstawie zdolności do szantażu, ponieważ w partii dominują zwolennicy jej dalszego rozwoju w kierunku stronnictwa ideologicznego, a nie pragmatycznego.

Długofalowo perspektywy AfD w niemieckim systemie partyjnym nie są jednak wolne od niewiadomych. Wskutek wewnętrznych sporów i postępującej radykalizacji trudno przewidzieć, czy AfD podąży w kierunku kontestacji systemu i reprezentacji parlamentarnej środowisk o przekonaniach skrajnych, czy też kierując się względami pragmatycznymi będzie rozwijać się w kierunku potencjalnego kooperanta innych uczestników rywalizacji politycznej. W obecnych uwarunkowaniach bardziej prawdopodobna wydaje się pierwsza opcja. Waga tej kwestii ujawni się w pierwszej kolejności w wyborach do parlamentów krajowych we wschodniej części Niemiec, gdzie AfD cieszy się największą dynamiką przyrostu poparcia i już niejednokrotnie wygrała rywalizację wyborczą.

Dystans utrzymywany wobec AfD przez pozostałe partie reprezentowane w Bundestagu i w parlamentach krajowych determinuje główną konsekwencję jej pojawienia się w systemie partyjnym. Zmiana proporcji poparcia przy większej liczbie konkurentów komplikuje uwarunkowania tworzenia koalicji. Ponadto AfD jako

¹⁶⁶ G. Sartori, *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, Cambridge 1976, s. 125-129.

ugrupowanie należące do szeroko rozumianego bloku centroprawicowego nie jest uwzględniana w kalkulacjach dotyczących współpracy przy tworzeniu rządu. Już w 2016 r. wyniki pięciu elekcji do parlamentów krajowych wskazywały, że etap wyłaniania oczywistych większości rządowych Niemcy mają za sobą. Wskutek wysokiego poparcia dla AfD koalicje trójpartyjne powstały wówczas w czterech krajach federacji, a w 2017 r. zawiązana została w Szlezwiku-Holsztynie koalicja CDU, Zielonych i FDP nazywana od barw tworzących ją partii „jamajską”. Nie można za pewnik uważać już nawet osiągnięcia większości w ramach wielkiej koalicji. Zwielokrotniła się liczba wariantów koalicyjnych zależnych od układu sił między partnerami. Tradycyjna stabilność niemieckiego systemu politycznego musiała zostać uzupełniona o nowe podejście do kompromisu przy współpracy wykraczającej poza tradycyjne bloki i o innowacyjne podejście do zapewniania większości parlamentarnej.

2. Niemieckie partie polityczne wobec integracji europejskiej

W Niemczech Zachodnich panował silny dorozumiany konsens głównych sił politycznych wokół integracji europejskiej, co prowadziło do utrzymywania zasadniczych kwestii europejskich z poza sferą rywalizacji partyjnej¹⁶⁷. Uwarunkowania historyczne i status Niemiec w okresie powojennym uzasadniały pozytywne nastawienie do form realizacji projektu europejskiego najpierw w formie Europejskiej Wspólnoty Węgla i Stali, a następnie po zawarciu traktatów rzymskich 25 marca 1957 r. Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej i Europejskiej Wspólnoty Energii Atomowej.

Co ważne konsens partii był oparty zarówno na pozytywnym nastawieniu do integracji europejskiej w niemieckich elitach, jak i wsparty, pozytywnym nastawieniem społecznym¹⁶⁸.

W miarę postępów integracji generalna akceptacja głównych partii zaczęła wykazywać pierwsze niuanse. W przypadku CSU impulsem do zmiany było wejście w życie Jednolitego Aktu Europejskiego w 1987 r. Bawarska partia zaczęła od tego czasu budować swój profil reprezentantki interesów regionalnych postulując zachowanie

¹⁶⁷ C. Lees, 'Dark Matter': *Institutional Constraints and the Failure of Party-Based Euroscepticism in Germany*, "Political Studies" 50 2, s. 244-267.

¹⁶⁸ O. Niedermayer, *Deutsche Parteien und Europa*, w: K. Böttger, M. Jopp (Hrsg.), *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bonn 2021, s. 196.

ustrojowych zasad federalizmu i pomocniczości. Udało się jej przekonać do takiego stanowiska inne kraje federacji¹⁶⁹.

O ile dla CSU wrażliwy był komponent polityczny, to w przypadku Zielonych, którzy dołączyli do niemieckiego systemu partyjnego w latach 80., wyraźny był dystans do pogłębiania współpracy ekonomicznej. Przy wyborach do PE w 1989 r. zgłosili szereg zastrzeżeń do jednolitego rynku¹⁷⁰. Sceptycyzm zmanifestował się także w 1984 r., tym razem w kontekście percepcji integracji europejskiej przez pryzmat konfrontacji blokowej na kontynencie europejskim¹⁷¹. Dopiero później, pod wpływem pragmatycznego skrzydła członków partii (tzw. *Realos*) Zieloni weszli w rolę orędowników integracji europejskiej.

Zjednoczenie i związana z nim fundamentalna międzynarodowej pozycji Niemiec nie mogła pozostać bez wpływu na stosunek do integracji europejskiej. Współdziałanie w strukturach jednoczonej Europy przestało pełnić funkcje kompensacyjne dla powojennych ograniczeń suwerenności. Po kilku latach, pod rządami koalicji SPD i Zielonych z kanclerzem Gerhardem Schröderem Niemcy zaczęły wprost używać argumentu interesu narodowego. Dzięki sile gospodarczej i zmienionym uwarunkowaniom politycznym w rozszerzonej UE Niemcy zajęły pozycję regionalnej potęgi.

Głęboką cezurę stanowiło pogłębienie integracji europejskiej na podstawie traktatu z Maastricht. Decyzja o wprowadzeniu wspólnej waluty fundamentalnie zmieniała charakter ekonomicznego wymiaru projektu europejskiego, podczas gdy powstanie Unii Europejskiej oznaczało zarazem przejście na wyższy poziom integracyjny w wymiarze politycznym. Zachodzące zmiany projektu europejskiego jako systemu politycznego spotkały się z poczuciem niepewności i krytyki po stronie społeczeństw państw europejskich¹⁷². Dystans do wprowadzonych zmian pojawił się w refleksji na poziomie elit, przechodząc następnie do debaty publicznej.

Zmiana nastrojów społecznych miała dwojakiego rodzaju następstwa dla systemu partyjnego. Z jednej rosło oczekiwanie elektoratu na przełożenie rosnącego dystansu

¹⁶⁹ O. Niedermayer, *op.cit.* 2021, s. 195.

¹⁷⁰ GRÜNEN, *Kurzprogramm der GRÜNEN zur Europawahl '89, Für eine ökologische, soziale, basisdemokratische und gewaltfreie Politik in Europa*, Bonn 1989.

¹⁷¹ GRÜNEN, *Global denken – vor Ort handeln, Erklärung der GRÜNEN zur Europawahl am 17. Juni 1984*, Bonn 1984.

¹⁷² R. Eichenberg, R. Dalton, *Post-Maastricht Blues: The Transformation of Citizen Support for European Integration 1973–2004*, „Acta Politica” 2007 42 (2–3), s. 128–152; S. Schieder, *Germany: Problematizing Europe, or Evidence of an Emergent Euroscepticism*, w: R. Harmsen, J. Schild (Hrsg.), *Debating Europe. The 2009 European Parliament Elections and Beyond*, Baden-Baden 2011, s. 35.

społecznego na rywalizację polityczną poprzez dostosowanie oferty przez istniejące partie. Z drugiej strony powstały bardziej sprzyjające warunki dla wystąpienia z nową ofertą polityczną przez nowe ugrupowania kontestujące obrany kierunek integracji europejskiej.

Oslabienie powszechnego konsensu odnośnie do integracji europejskiej na początku lat 90. XX w. przełożyło się na stopniowe różnicowanie się proeuropejskich zasadniczo stanowisk głównych niemieckich partii politycznych¹⁷³. Był to pierwszy sygnał dostosowań w systemie partyjnym do warunków osłabienia konsensu elit i społeczeństwa w tym zakresie. Partie polityczne musiały uznać, że nie można już zakładać akceptowania bez zastrzeżeń integracji europejskiej¹⁷⁴. Nadal jednak wśród głównych sił politycznych dominowało proeuropejskie nastawienie¹⁷⁵. Specyficzną na tle europejskich cechą Niemiec było utrzymywanie się wyjątkowo silnego konsensu prounijnego na poziomie elit¹⁷⁶.

Traktat z Maastrich przyczynił się do wzmocnienia dążeń opozycyjnych wśród środowisk prawicowo-konserwatywnych w Niemczech. Głosy krytyki wyrażane wśród chadeków o najbardziej prawicowych przekonaniach oraz w analogicznej części bazy FDP¹⁷⁷.

Próbie ujęcia społecznej niechęci wobec euro w zorganizowane ramy podjął Manfred Brunner, prominentny liberał, w latach 1989-1992 szef gabinetu komisarza ds. rynku wewnętrznego Martina Bangemanna (FDP). Brunner występował przeciwko ratyfikacji traktatu z Maastricht na drodze skargi konstytucyjnej. Postępowanie prowadzone przez Federalny Trybunał Konstytucyjny m.in. w sprawie tej skargi zakończyło się wydaniem fundamentalnego rozstrzygnięcia dotyczącego konstytucyjnych warunków członkostwa Niemiec w UE tzw. *Maastricht-Urteil*¹⁷⁸. W styczniu 1994 Brunner założył Związek Wolnych Wyborców (*Bund Freier Bürger*, BFB). Partia

¹⁷³ O. Niedermayer, *op.cit.* 2021, s. 195.

¹⁷⁴ T. Oberkirch, J. Schild, *Wachsender Euroskeptizismus – Anatomie eines Phänomens*, Arbeitspapiere zur Europäischen Integration, Nr. 6, Universität Trier 2010, s. 18 i n.

¹⁷⁵ A. Szczerbiak, P. Taggart, *Conclusion: Opposing Europe? Three Patterns of Party Competition over Europe*, w: A. Szczerbiak, P. Taggart (ed.), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, s. 351.

¹⁷⁶ S. Schieder, *op.cit.* s. 33.

¹⁷⁷ R. Stöss, *Der rechte Rand des politischen Systems der Bundesrepublik*, 07.07.2016, <https://www.bpb.de/themen/rechtsextremismus/dossier-rechtsextremismus/230035/der-rechte-rand-des-politischen-systems-der-bundesrepublik> [dostęp: 15.05.2023].

¹⁷⁸ Wyjaśnienie znaczenia wyroku w: M. Balczyk, *Polski i niemiecki Trybunał Konstytucyjny wobec członkostwa państwa w Unii Europejskiej*, Wrocław 2017, s. 113 i n.

występowała przeciwko wspólnej walucie, transferowi kompetencji suwerennych na poziom europejski i promowała koncepcję „Europy Ojczyzn”.

Obronę niemieckiej marki stawiała sobie za cel także partia założona w 1998 r. przez przedsiębiorcę Bolko Hoffmanna *Pro-D-Mark - neue liberale Partei* (Pro DM). Przy podobieństwie programowym do BFB przykładano wagę do umiejscowienia się bliżej centrum w przestrzeni rywalizacji politycznej, czego przejawem było w szczególności unikanie retoryki nacjonalistycznej i ksenofobicznej¹⁷⁹. Stronnictwo cieszyło się poparciem wśród osób z wyższym wykształceniem ze środowiska mieszczańskiego¹⁸⁰. W kontekście analizy późniejszego sukcesu AfD jako partii prawicowego populizmu, warto odnotować, że podjęta została wówczas próba poszerzenia bazy wyborczej poprzez nieudany ostatecznie alians z populistyczną Partią Schilla.

Brak powodzenia tych inicjatyw politycznych skłania do wniosku, że mimo sceptycznego nastawienia do euro i słabnącego entuzjazmu dla Unii Europejskiej generalnie, odwołanie się do kwestii europejskich jako centralnego tematu agitacji wyborczej kończyło się niepowodzeniem. Wyborcy gdzie indziej upatrywali istotnych konfliktów politycznych i społecznych, istotnych dla ich osobistej sytuacji. Zmianę w tym zakresie przyniósł dopiero kryzys w strefie euro. Jak wykazały badania, wyeksponowanie kwestii europejskich przy wyborach do Bundestagu w 2013 r. było korzystne dla partii spoza głównego nurtu tj. Lewicy i AfD¹⁸¹. Ocena skuteczności działań rządu w okresie europejskich kryzysów i stosunek do finansowej solidarności z państwami południa UE oddziaływały na zachowania wyborcze i przyniosły w pierwszej kolejności głosy AfD¹⁸². Podobny efekt wywołał po kilku latach migracyjny związana z nim debata o europejskim wymiarze polityki migracyjnej i azylowej.

Źródłem zwiększonych wątpliwości wobec korzyści płynących z integracji europejskiej było także rozszerzenie UE na wschód. Wobec trudnej sytuacji gospodarczej we wschodniej części Niemiec tamtejsze społeczeństwo postrzegało przystąpienie sąsiednich państw jako potencjalne zagrożenie dla ich dotychczasowego statusu

¹⁷⁹ F. Hartleb, *Initiative Pro D-Mark – neue liberale Partei (Pro DM)*, w: F. Decker, V. Neu (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Parteien*, Wiesbaden 2013, s. 315.

¹⁸⁰ *Ibidem* s. 314.

¹⁸¹ T. Abou-Chadi, *Das Thema europäische Integration und die Wahlentscheidung bei der Bundestagswahl 2013*, w: H. Giebler, A. Wagner (Hrsg.), *Wirtschaft, Krise und Wahlverhalten*, Baden-Baden 2015, s. 84.

¹⁸² H. Schoen, A. Rudnik, *Wirkungen von Einstellungen zur europäischen Schulden- und Währungskrise auf das Wahlverhalten bei der Bundestagswahl 2013*, w: H. Schoen, B. Weßels (Hrsg.), *Wahlen und Wähler: Analysen aus Anlass der Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden 2016, s. 135-160.

społecznego wskutek wzmożonej konkurencji płacowej¹⁸³. Jest to jeden z czynników, który sprzyjał dobremu wynikowi uzyskiwanemu przez Lewicę (a wcześniej PDS) we wschodnich krajach federacji.

Elementy krytyki UE pojawiały się w wystąpieniach partii Lewica. To ugrupowanie przejęło programową krytykę integracji europejskiej od swojej poprzedniczki PDS, która sprzeciwiała się realizowanym postępom integracji, ale nie kwestionowała samej idei jednoczenia Europy. Praktycznym wyrazem tej postawy było głosowanie przeciwko traktatom z Maastricht oraz traktatowi konstytucyjnemu. Lewica kontynuowała ten kurs odrzucając traktat z Lizbony i składając skargę przeciwko jego ratyfikacji¹⁸⁴. Stosunek Lewicy do UE jest zatem ambiwalentny: z jednej strony stanowczo odrzuca ona zarówno liberalizację gospodarczą oraz rozwój współpracy w dziedzinie bezpieczeństwa i obrony UE, a jednocześnie opowiada się za dalszymi działaniami integracyjnymi, zwłaszcza w sferze polityki społecznej.¹⁸⁵ Ze względu na deklaracyjną akceptację idei integracji europejskiej eksperci klasyfikują Lewicę mimo wyrażanej krytyki wobec UE jako partię miękkiego eurosceptycyzmu¹⁸⁶.

W bloku centroprawicowym wyróżniała się CSU jako partia relatywnie często dystansująca się od inicjatyw pogłębiania integracji europejskiej. W jej stanowisku wobec UE dominowała kwestia utrzymania gwarancji kompetencji Bawarii i zapobieżenie osłabieniu pozycji kraju federacji wskutek inicjowanych z Brukseli procesów centralizacyjnych. Sprzeciw wobec dalszego przekazywania kompetencji na poziom europejski został wyraźnie wyrażony w 2014 r. przed wyborami do PE¹⁸⁷. Kolejnym ważnym obszarem, wobec którego CSU zgłaszała zastrzeżenia, była polityka rozszerzenia. W centrum znajdowała się tu motywowana kulturowo opozycja wobec perspektywy akcesji Turcji do UE. Sceptycyzm w tym zakresie obecny był także w CDU, co znalazło

¹⁸³ K. Ziemer, *Wejście AfD do Bundestagu – cezura w powojennej historii Niemiec*, „Studia Politologiczne” Vol. 2018 47, s. 32.

¹⁸⁴ Die LINKE, Ja zur EU, nein zum Lissabon-Vertrag, <https://www.linksfraktion.de/themen/nachrichten/detail/ja-zur-eu-nein-zum-lissabon-vertrag/> [dostęp: 15.05.2023].

¹⁸⁵ J. Ketelhut, A. Kretschmer, M. Lewandowsky, L. Roger, *Facetten des deutschen Euroskeptizismus: Eine qualitative Analyse der deutschen Wahlprogramme zur Europawahl 2014*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 2/2016, s. 289.

¹⁸⁶ O. Niedermayer, op.cit. 2021, s. 208.

¹⁸⁷ A. Bielawska, *Analiza programów niemieckiej chadecji na wybory do Parlamentu Europejskiego w kontekście problemów, zagrożeń i zmian występujących w Unii Europejskiej w latach 2009-2019*, w: A. Kruk, *Postulaty polityczne i wyborcze partii politycznych*, Zielona Góra 2021, s. 119.

wyraz w propozycji zaoferowania temu państwu „uprzywilejowanego partnerstwa”¹⁸⁸. Kolejną dziedziną, w której CSU zajmowała pozycję z zachowaniem dystansu wobec proeuropejskiego głównego nurtu polityki niemieckiej była liberalizacja podejścia do imigracji, także w kontekście wykorzystywania procedur azylowych. W 2014 r. partia próbowała ograniczyć wpływy AfD bardziej krytycznym ukierunkowaniem programu wyborczego do Parlamentu Europejskiego – bez większego sukcesu¹⁸⁹. W 2019 r. obie partie chadeckie po raz pierwszy przygotowały wspólny program na wybory do Parlamentu Europejskiego, co przyczyniło się zmniejszenia widoczności bardziej konserwatywnego profilu CSU w polityce europejskiej¹⁹⁰. W literaturze przyjmuje się, że CSU wykazywała cechy miękkiego eurosceptycyzmu¹⁹¹.

W przypadku Zielonych i SPD można mówić o wprowadzaniu do programów tych ugrupowań postulatów reformy UE, która dotyczy tych aspektów funkcjonowania UE, którym przypisuje się nieoptymalne bądź wadliwe funkcjonowanie. Obie partie zajmują stanowisko zdecydowanie przyjazne integracji europejskiej, aczkolwiek Zieloni popierają w większym zakresie dalszy rozwój UE oparty na modelu federalnym¹⁹².

FDP jest zbliżone do Zielonych i SPD w tym sensie, że nie podziela występującej w bloku centroprawicowym obawy przed zbyt szerokim zakresem transferu kompetencji na poziom europejski, który prowadzi do osłabienia państwa narodowego. Jednak to w ramach tej partii najsilniej ujawnił się wewnątrz spór o działania Niemiec w kryzysie strefy euro¹⁹³. Były poseł do Bundestagu Frank Schäffler podejmował próby zmiany kursu kierownictwa FDP popierającego w ramach koalicji podejmowane przez Niemcy zobowiązania finansowe w celu stabilizacji wspólnej waluty, a w szczególności powołanie Europejskiego Mechanizmu Stabilności (ESM), zaakceptowanego przez Bundestag 29 czerwca 2012 r. Należy przy tym pamiętać, że w wyborach do Bundestagu w 2013 r. liberałowie ponieśli wysoki koszt koalicji z chadecją nie przekraczając progę wyborczego.

¹⁸⁸ A. Bielawska, *Angela Merkel wobec integracji Turcji z Unią Europejską w latach 2005-2015*, „Rocznik Integracji Europejskiej” nr 10 2016, s. 103.

¹⁸⁹ F. Mayer, *Europawahl 2014 in Bayern*, „Politische Studien“ 457 65. Jg. September-Oktober 2014, s. 50-57.

¹⁹⁰ CDU/CSU, *Unser Europa macht stark. Für Sicherheit, Frieden und Wohlstand, Gemeinsames Europawahlprogramm von CDU und CSU 2019*.

¹⁹¹ O. Niedermayer, op.cit. 2021, s. 208

¹⁹² Por. L. Carrieri, *Awakening the Sleeping Giant? The Euro Crisis and EU Issue Voting in Germany*, „Partecipazione&Conflitto” Vol. 11, No. 3 (2018), s. 859

¹⁹³ Omówienie niemieckich działań na rzecz stabilizacji strefy euro: A. Bielawska, *Koncepcja unii politycznej niemieckiej chadecji na tle politycznego i gospodarczego rozwoju Unii Europejskiej (1990-2017)*, Poznań 2019, s. 242 in.

Nie ulega wątpliwości, że kryzys strefy euro miał największy wpływ na różnicowanie stanowisk partii politycznych w Niemczech. Ze względu na ożywioną debatę dotyczącą przyszłości strefy euro partie musiały aktywnie zajmować pozycję wobec głównych problemów związanych z zarządzaniem tym kryzysem¹⁹⁴. Kolejnym impulsem do krytycznej analizy stanowisk wobec UE było referendum w Wielkiej Brytanii w 23 czerwca 2016 r. Późniejsza obserwacja zmagania Wielkiej Brytanii z nowymi uwarunkowaniami wzmocniła ponownie zwolenników integracji europejskiej w Niemczech i unaoczniała niemieckiemu społeczeństwu potencjalne koszty dezintegracji.

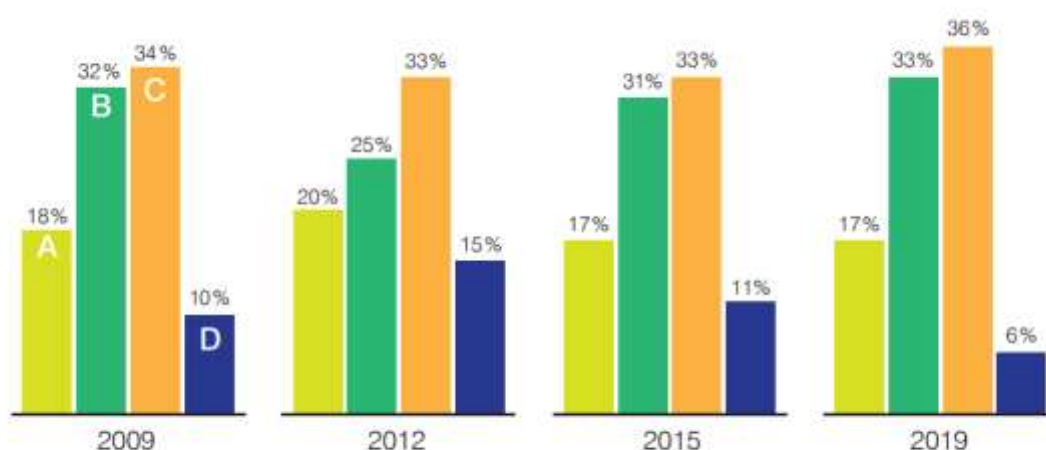
Należy jednak podkreślić, że mimo proeuropejskiego nastawienia społeczeństwo niemieckie nie wykazywało entuzjazmu wobec dalszego pogłębiania integracji w ramach UE. Ilustrują to badania opinii społecznej przeprowadzone na przestrzeni dekady w latach 2009, 2012, 2015 i 2019¹⁹⁵. Wykazywały one, że za federacyjną koncepcją rozwoju UE opowiedziało się 17-18 proc. respondentów i nieznacznie więcej bo 20 proc. w 2012 r. Na wyrównanym poziomie 31-33 proc. kształtowało się poparcie dla utrzymania status quo w integracji europejskiej. Jedynie w 2012 r. odsetek zwolenników tej opcji spadł do 25 proc. W 2019 r. za tą opcją opowiedziało się 45 proc. zwolenników chadecji oraz 47 proc. zwolenników Zielonych. opowiedziało się za utrzymaniem status quo w Europie. Zwraca uwagę wysoki poziom akceptacji dla scenariusza powrotu do modelu EWG. Wartości 33-34 proc., a w 2019 r. wręcz 36 proc. można interpretować jako symptom występowania znacznego potencjału nostalgicznego. Powrotu do modelu opartego na współpracy gospodarczej życzyło sobie 64 proc. zwolenników AfD, ale także 37 proc. zwolenników SPD, 44 proc. zwolenników FDP i 32 proc. zwolenników Lewicy. Można by z tego wnioskować, że był podatny grunt w znacznej części elektoratu dla poparcia postulatów renacjonalizacji kompetencji UE. Jednakże tylko AfD miała takie propozycje w swojej ofercie programowej. Równie ciekawie wyglądał rozkład poparcia dla scenariusza rozwiązania się UE. Odsetek respondentów akceptujących tę opcję osiągnął najwyższą wartość 15 proc. w 2012 r., co niewątpliwie jest efektem kryzysu w strefie euro. W 2015 r. wartość ta spada do 11 proc. Nie jest niestety dostępna informacja na temat terminu przeprowadzenia tego badania. Nie można zatem formułować wniosków na temat relacji tego wyniku z kryzysem migracyjnym, którego kulminacja przypadła jesienią tego roku. Dalsze zmniejszenie udziału respondentów opowiadających się za likwidacją UE do

¹⁹⁴ A. Wimmel, *Deutsche Parteien in der Euro-Krise: Das Ende des Konsensprinzips?*, „Integration“ 1/2012, s. 19-34.

¹⁹⁵ *IP-Forsa-Frage*, 03/2019, „Internationale Politik“ 3, Mai/Juni 2019, s. 5.

poziomu 6 proc. w 2019 r. jest już zapewne następstwem obserwacji doświadczeń Wielkiej Brytanii. Podsumowując analizę tych wyników trzeba uwypuklić wpływ kryzysu w strefie euro. W 2012 r. najwyższe wartości odnotowano w obu wariantach: zarówno poparcia dla federalizacji, jak i dla rozwiązania UE. Wyniki te świadczą o efekcie polaryzacji przekonań reprezentowanych odnośnie do UE w niemieckim społeczeństwie pod wpływem sytuacji kryzysowej.

Wykres 1. Społeczne preferencje odnośnie do przyszłości UE

- A. UE powinna rozwinąć się w państwo federalne z własnym rządem
- B. UE powinna pozostać taka, jaka jest obecnie
- C. UE powinna stać się ponownie czystą wspólnotą gospodarczą
- D. UE powinna się rozwiązać

Źródło: *IP-Forsa-Frage*, 03/2019, „Internationale Politik“ 3, Mai/Juni 2019, s. 5.

Na podstawie przeprowadzonych w Niemczech badań empirycznych stanowisk partii europejskich wobec integracji europejskiej ustalono, że mimo kontrowersyjnych debat w okresie kryzysu strefy euro, kryzysu migracyjnego i wokół *brexitu* nie doszło w okresie do 2019 r. do znaczących zmian w programach, które to zmiany ukierunkowane byłyby na zbliżenie bądź odgraniczenie wobec politycznych konkurentów¹⁹⁶. Jednocześnie wykazano, że blok centrolewicowy charakteryzuje większa bliskość stanowisk odnośnie do UE, niż blok centroprawicowy.

¹⁹⁶ J. Wimmel, *Europa-Lager im deutschen Parteiensystem auf Basis des Wahl-O-Mat*, „Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Internationales Parteienrecht und Parteienforschung“ (MIP), 2019 | 25. Jhrg. | Heft 2, s. 192.

3. Podsumowanie

Mimo osłabienia po 1992 r. konsensu wokół Unii Europejskiej, zarówno na poziomie elit, jak i szerokiego społeczeństwa, do 2013 r. żadna poważna siła polityczna nie wystąpiła z postulatem wyjścia z UE. Dostosowanie programowe partii politycznych skupiło się na kilku nośnych w niemieckiej debacie politycznej kwestiach. Uzasadnia to szczegółową analizę przypadku AfD jako jedyne ugrupowania, któremu udało się pozyskanie szerszego poparcia poprzez agitację opartą na krytyce integracji europejskiej.

Skłonność do wyrażania krytyki poszczególnych aspektów funkcjonowania UE rosła w Niemczech wraz z ideowym oddalaniem się danego ugrupowania od politycznego centrum, co odpowiada ogólnej prawidłowości zarysowanej w nauce¹⁹⁷. Zgodne z ogólnym schematem było też zróżnicowanie aspektów krytyki: w bloku centrolewicowym zastrzeżenia dotyczyły wymiaru społeczno-ekonomicznego, podczas gdy aspekty kulturowe ujawniały się w podejściu partii należących do bloku centroprawicowego.

Przy analizie uwarunkowań powstania i rozwoju AfD na wyróżnienie zasługuje aspekt trwałości konsensu proeuropejskiego w elicie i powściągliwej reakcji partii politycznych na zmianę nastrojów społecznych.

Ciekawą propozycję klasyfikacji stanowisk eurosceptycznych reprezentowanych w ramach niemieckiego systemu partyjnego przedstawili Jörn Ketelhut, Angelika Kretschmer, Marcel Lewandowsky i Léa Roger w 2016 r. Wyróżnili oni dwie podstawowe formy eurosceptycyzmu w zależności od łącznego występowania bądź braku orientacji nacjonalistycznej, proponując za razem pod dwa warianty dla każdej z nich¹⁹⁸.

W przypadku formy pozbawionej komponentu nacjonalistycznego pierwszy wariant ma charakter mieszczańsko-partycypacyjny, a jego reprezentantem jest ugrupowanie Wolni Wyborcy (*Freie Wähler*). Drugi ma profil regionalno-autonomistyczny i opisuje stanowisko CSU wobec UE. Wspólne dla obu wariantów jest to, że UE nie jest przeciwstawiana narodowi jako nosicielowi suwerenności, a charakter podmiotowy mają umiejscowione poniżej poziomu organizacji państwa: gminy, regiony, kraje federacji. Krytyka UE nie ma charakteru całościowego skupiając się na

¹⁹⁷ L. Hooghe, G. Marks, C.J. Wilson, *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, "Comparative Political Studies", 2002 35(8), s. 965-989.

¹⁹⁸ J. Ketelhut i in., *op.cit.* s. 303.

zastrzeżeniach odnośnie do zbyt szerokich kompetencji bądź zbyt centralistycznej struktury unijnej.

Z kolei w przypadku formy eurosceptycyzmu powiązanej z przekonaniem nacjonalistycznymi dokonano rozróżnienia między wariantem narodowo-fiskalnym (AfD) i volkistowsko-tożsamościowym (NPD). W tych wariantach Unii Europejskiej przeciwstawiane jest państwo narodowe jako jedyna korporacja uprawniona do politycznej suwerenności. Zarazem UE nie jest traktowana jako organizacja ponadnarodowa, tylko jako swego rodzaju rywalizujący twór państwowy.

Autorzy przedstawionej klasyfikacji argumentowali zarazem, że wskazane byłoby używanie określenia eurosceptycyzm w liczbie mnogiej tj. „eurosceptycyzmy” z względu na różne formy tego fenomenu, będące pochodną różnej ideologicznej orientacji poszczególnych partii¹⁹⁹.

Dokonanie przeglądu niemieckich partii politycznych pozwala na porównawczą analizę charakteru krytyki UE wyrażanej przez AfD. W dalszych rozważaniach szczególna uwaga zostanie poświęcona ideologicznym uwarunkowaniom zakresu i intensywności kontestowania integracji europejskiej przez tę partię.

¹⁹⁹ *Ibidem* s. 304.

Rozdział III Powstanie i rozwój AfD

1. Etap pionierski: od utworzenia do wyborów do Parlamentu Europejskiego

Historyczny kontekst powstania AfD stanowi kryzys w strefie euro, zapoczątkowany przez utratę przez Grecję płynności finansowej na początku 2010 r. Działania podjęte w związku z zawirowaniami wokół wspólnej waluty przez niemiecki rząd, państwa strefy euro oraz instytucje Unii Europejskiej były przedmiotem ożywionej debaty w Niemczech. W jej ramach ścierały się różne poglądy na temat właściwej odpowiedzi na powstałe zagrożenia ekonomiczne. Twórcy AfD uczestniczyli w tej dyskusji, wyrażając przekonanie o obraniu przez rząd Niemiec błędnego kursu, głównie ze względu na rosnące ryzyko odpowiedzialności finansowej Niemiec w przypadku dalszego pogorszenia sytuacji w strefie euro. Z dezaprobatą podchodzili także do trybu podejmowania decyzji i do naruszenia uzgodnionych przy tworzeniu euro reguł. Współzałożyciel AfD, Konrad Adam ujął to następująco: „Arogancki sposób, w jaki kryteria z Maastricht zostały odrzucone podczas nocnej sesji [*ministrów finansów*] w maju 2010 r.²⁰⁰, bez słowa uzasadnienia czy wyjaśnienia – to było oburzające. To była hańba dla niemieckiej i europejskiej polityki. Dla mnie tamta noc była momentem, w którym powiedziałem sobie: tak dalej być nie może. I dlatego właśnie tylko czekałem na Alternatywę dla Niemiec”²⁰¹.

Bernd Lucke profesor makroekonomii z Hamburga i późniejszy założyciel AfD, był inicjatorem powołanego jesienią 2010 r. „Plenum Ekonomistów” (*Plenum der Ökonomen*). Była to odpowiedź środowiska naukowego na działania rządu w formie dyskusyjnego krytyków rozwiązań, które zostały przyjęte w ramach zarządzania kryzysem w strefie euro. Z tych dyskusji zrodził się ponadpartyjny ruch „Sojusz na rzecz woli obywateli” (*Bündnis Bürgerwille*). W ten projekt zaangażowana była poza Berndem Lucke także późniejsza posłanka AfD Beatrix von Storch²⁰². Występując przeciwko polityce rządu kierowanego przez chadecką kanclerz Lucke miał za sobą 33 lata członkostwa w CDU, natomiast von

²⁰⁰ 10 maja 2010 r. podczas nocnych negocjacji ministrowie finansów strefy euro we współpracy z Międzynarodowym Funduszem Walutowym uzgodnili pakiet 750 mld euro dla wsparcia państw o zagrożonej stabilności finansowej.

²⁰¹ K. Adam, «*Vertragsbrüchige verdienen unser Vertrauen nicht*», Interview: Ulrich Schmid, NZZ, 12.04.2013, <https://www.nzz.ch/vertragsbruechige-verdienen-unser-vertrauen-nicht-ld.1036833> [dostęp: 15.05.2023].

²⁰² H. Kleinert, *Die AfD und ihre Mitglieder. Eine Analyse mit Auswertung einer exemplarischen Mitgliederbefragung hessischer Kreisverbände*, Wiesbaden 2018, s. 18.

Storch²⁰³ była wcześniej zaangażowana w FDP. Rozczarowani zwolennicy tych dwóch sił politycznych stanowią rdzeń przyszłej AfD.

Polityczną formą reakcji krytyków rządu na rozwój wydarzeń było najpierw powołanie w 2012 r. stowarzyszenia Alternatywa wyborcza 2013 (*Wahlalternative 2013*²⁰⁴). Wprost wskazano w ten sposób na zbliżające się kolejne wybory parlamentarne jako szansę dla kontestatorów przyjętej przez rząd linii²⁰⁵. Inicjatorami tego stowarzyszenia grupującego rozczarowanych członków CDU byli – obok Bernda Lucke – Gerd Robanus²⁰⁶, Alexander Gauland²⁰⁷, oraz wspomniany już powyżej konserwatywny publicysta Konrad Adam²⁰⁸. Robanus wskazywał jako moment przełomowy dla utraty zaufania dla polityki europejskiej rządu datę 25 marca 2010 r. Tego dnia Angela Merkel przystąpiła na Radzie Europejskiej w Brukseli na odejście od klauzuli *no-bailout* z traktatu z Maastricht. Odbiór w Niemczech tej decyzji pozostawał silnie pod wpływem złożonych przez kanclerz odmiennych zapewnień w ramach porannego oświadczenia rządowego w Bundestagu²⁰⁹. Poparcia nowej krytycznej wobec rządu inicjatywie udzielili w szczególności Hans-Olaf Henkel²¹⁰, były prezes wpływowego Związku Przemysłu

²⁰³ Adwokatka, lobbyistka na rzecz postulatów konserwatywno-narodowych i tradycyjnych światopoglądowych przy wykorzystaniu szeregu szereg inicjatyw prowadzonych wspólnie z członkami rodziny, współzałożycielka stowarzyszenia zabiegającego o rekompensatę wypędzenia i wyłączenia w radzieckiej strefie okupacyjnej. Sygnatariuszka Alternatywy Wyborczej 2013, wstąpiła następnie do AfD, gdzie zajmowała różne funkcje organizacyjne. Była posłanką do PE i zasiada w Bundestagu.

²⁰⁴ *Gründungsaufruf Wahlalternative 2013*, <https://wa2013.de>.

²⁰⁵ G. Lachmann, *Enttäuschte CDU-Politiker gründen Wahlalternative*, „Die Welt“ 4.10.2012, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article109606449/Enttaeuschte-CDU-Politiker-gruenden-Wahlalternative.html> [dostęp: 15.05.2023].

²⁰⁶ Członek zarządu federalnego Stowarzyszenia Małych i Średnich Przedsiębiorców w CDU (*CDU-Mittelstandsvereinigung*). Po wystąpieniu z CDU działacz Wolnych Wyborców.

²⁰⁷ Członek CDU do 2011 r. Jedyny z grona liderów AfD z wcześniejszym doświadczeniem w administracji rządowej – w latach 80. Był sekretarzem stanu w Heskiej Kancelarii Stanu. Wydawca i zarządzający gazety „Märkische Allgemeine Zeitung”. Konserwatysta i krytyk UE z pozycji nacjonalistycznych.

²⁰⁸ Konserwatywny publicysta, były członek CDU, pracujący wcześniej dla „Frankfurter Allgemeine Zeitung” oraz dla „Die Welt”. Współprzewodniczący AfD w latach 2013-2015, zaliczany do narodowo-konserwatywnego skrzydła partii. Wybrany pierwszym prezesem partyjnej fundacji Desiderius-Erasmus-Stiftung, następnie od 2018 do rezygnacji w 2020 r. był prezesem honorowym. Wystąpił z AfD 1.01.2021 r.

²⁰⁹ G. Lachmann, *op.cit.*

²¹⁰ Polityk i publicysta, wcześniej przewodniczący zarządu IBM Deutschland, a następnie przewodniczącym zarządu dla całego regionu. Następnie prowadził działalność doradcą i zasiadał w licznych radach nadzorczych. Był także przez pięć lat społecznie przewodniczącym *Leibniz-Gemeinschaft*, zrzeszającej pozaakademickie instytucje badawcze różnych specjalności.

Niemieckiego (*Bundesverband der Deutschen Industrie, BDI*), profesor prawa publicznego Karl Albrecht Schachtschneider²¹¹ i ekonomista Joachim Starbatty²¹².

Już nazwa stowarzyszenia Alternatywa Wyborcza 2013 nawiązywała wprost do uzasadnienia przyjętego sposobu zarządzania kryzysem w strefie euro, określanego jako „bezalternatywny”. Ta forma sygnalizowania w samej nazwie opozycyjności wobec realizowanego przez rząd kursu zastosowana zostanie później w nazwie tworzonej przez to samo środowisko partii Alternatywa dla Niemiec. Dla wszystkich w Niemczech czytelne było przy tym nawiązanie do oficjalnej retoryki, w szczególności do używanej przez kanclerz Angelę Merkel oficjalną argumentację „bezalternatywności” działań podejmowanych w ramach stabilizacji strefy euro.

Pierwsza próba uzyskania mandatu politycznego przez przedstawicieli Alternatywy Wyborczej 2013 podjęta została w formie taktycznego sojuszu z istniejącą już partią Wolni Wyborcy (*FREIE WÄHLER*). W ramach tej współpracy działacze stowarzyszenia próbowali w styczniu 2013 r. dostać się do parlamentu krajowego w Dolnej Saksonii, co jednak zakończyło się niepowodzeniem (zaledwie 1,1 proc. głosów)²¹³. Rozczarowanie tym doświadczeniem zrodziło przekonanie o potrzebie podjęcia wysiłku tworzenia własnego ugrupowania²¹⁴. Ten kierunek działania uzgodniono na zebraniu działaczy stowarzyszenia (w tym Frauke Petry²¹⁵) w styczniu 2013 r. w Hanowerze²¹⁶.

Podjęcie formalnych kroków w celu powołania partii nastąpiło na zwołanym przez Bernda Luckego zebraniu założycielskim. Odbyło się ono 6 lutego 2013 r. w hesskim Oberursel, położonym w bezpośrednim sąsiedztwie Frankfurtu nad Menem. Zebrani działacze stowarzyszenia *Wahlalternative 2013* podjęli wówczas uchwałę o utworzeniu

²¹¹ Profesor prawa publicznego na Uniwersytecie Erlangen-Nürnberg do 2005 r. Członek kuratorium Desiderius-Erasmus-Stiftung. Autor skarg konstytucyjnych w związku z postęпами integracji europejskiej, w tym w 1992 r. na zlecenie Manfreda Brunnera przeciwko ratyfikacji traktatu z Maastricht. Występował jako współinicjator skarg przeciwko wprowadzeniu euro i udzieleniu wsparcia finansowego Grecji w 2010 r.

²¹² Profesor makroekonomii (do emerytury na Uniwersytecie w Tybindze), zaangażowany politycznie kolejno jako członek CDU (do 1994 r.), Związku Wolnych Wyborców, AfD i LKR. Współinicjator skarg konstytucyjnych w związku z postęпами integracji europejskiej i działaniami ukierunkowanymi na stabilizację wspólnej waluty. W latach 2013-2015 przewodniczący Rady Doradców Naukowych AfD.

²¹³ Landesamt für Statistik Niedersachsen, *Wahl zum Niedersächsischen Landtag der 17. Wahlperiode am 20. Januar 2013, Endgültige Ergebnisse*, www.statistik.niedersachsen.de [dostęp: 15.05.2023].

²¹⁴ K. Adam, «*Vertragsbrüchige verdienen unser Vertrauen nicht*», *op.cit.*

²¹⁵ Chemiczka z wykształcenia, współprzewodnicząca AfD w latach 2013-2017. Posłanka AfD do landtagu Saksonii, następnie zdobyła mandat bezpośredni w 2017, jednak wystąpiła zaraz po ukonstytuowaniu się nowego Bundestagu z klubu parlamentarnego, a następnie z partii. Zaliczana do narodowo-konserwatywnego skrzydła partii. Jej kolejny projekt polityczny – *Blaue Partei* nie spotkał się z zainteresowaniem społecznym.

²¹⁶ M. Amann, *Angst für Deutschland. Die Wahrheit über die AfD: wo sie herkommt, wer sie führt, wohin sie steuert*, München 2017, s. 51.

AfD. Zapadły podstawowe decyzje organizacyjne: przyjęto statut, ustalono skład zarządu, zarys programu i wyznaczono datę pierwszego zjazdu²¹⁷. Autorem logo partii był Martin Renner²¹⁸, późniejszy poseł AfD i jeden z trzech uczestników zebrania w Obersuel, będących członkiem AfD także w dziesiątą rocznicę utworzenia partii²¹⁹.

Rdzeń programowy powstającego stronnictwa stanowiła krytyka wspólnej waluty i przyjętego sposobu przezwyciężenia kryzysu w strefie euro. Kontestowanie trybu podejmowania decyzji naruszających – w ocenie założycieli AfD – traktaty unijne oraz wymogi demokratycznej legitymizacji odnosiło się od początku do obu poziomów prowadzenia polityki: niemieckiego i europejskiego. Znalazło to m.in. wyraz w dyskusji o wyborze nazwy dla powstającego ugrupowania, bowiem początkowo rozważano szersze sformułowanie „Alternatywa dla Niemiec i dla Europy”²²⁰. Przeważała jednak opcja zwolenników skupienia się na samych Niemczech.

O ile ekonomiczne uzasadnienie eurosceptycznego stanowiska AfD w pionierskim okresie odzwierciedla wyraźnie poglądy Bernda Lucke, o tyle nasilająca się stopniowo krytyka niewystarczającej legitymizacji działań instytucji UE swoje intelektualne źródło znajduje w piśmiennictwie Konrada Adama²²¹. Akcentowanie interesu narodowego można natomiast przypisać poglądom Alexandra Gaulanda – głównego stratega partii²²².

Mimo początkowego skupienia programowego na problematyce deficytów wspólnej waluty założyciele mieli od początku wizję wykorzystania innych wrażliwych społecznie tematów. Bernd Lucke podjął jeszcze przed pierwszym zjazdem partii próbę pozyskania do swojej inicjatywy Thilo Sarrazina, autora kontrowersyjnej książki „Deutschland schafft sich ab” (Niemcy likwidują się same)²²³. Zawierała ona radykalną krytykę nadmiernej zdaniem autora skali imigracji do Niemiec oraz alarmistyczną wizję

²¹⁷ M. Amann, *op.cit.*, s. 59 i n.

²¹⁸ Przedsiębiorca, prowadził agencję ds. marketingu i komunikacji. W 2012 r. rozczarowany stanowiskiem CDU w sprawie Grecji wstąpił do *Wahlalternative 2013*. Poseł AfD od 2017 r. Zaliczany do nurtu skrajnej prawicy w AfD.

²¹⁹ Z pierwotnego grona założycieli większość członków opuściła AfD w kolejnych latach, dwie osoby zmarły.

²²⁰ Taka nazwa jest zapisana w pierwotnym protokole zebrania w Oberusel: *Protokoll der Gründungsversammlung der Partei „Alternative für Deutschland und Europa“ (ADE)*.

²²¹ K. Adam, *Die Republik dankt ab. Die Deutschen vor der europäischen Versuchung*, Berlin 1998.

²²² S.T. Franzmann, Die Schwäche der Opposition, die Außerparlamentarische Opposition und die Emergenz neuer Regierungsperspektiven, w: R. Zohlnhöfer, T. Saalfeld, *Zwischen Stillstand, Politikwandel und Krisenmanagement*, Wiesbaden 2019, s. 155 in.

²²³ T. Sarrazin, *Deutschland schafft sich ab. Wie wir unserer Land aufs Spiel setzen*, München 2010. Kontekst debaty wokół książki przedstawiła B. Molo, *Niemcy między populizmem a islamofobią*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2011 t. VIII, nr 4, s. 115–131.

kulturowej przemiany społeczeństwa wskutek rosnącej liczby ludności z tzw. zapleczem migracyjnym. Publikacja ta zyskała szeroki rozgłos ze względu na radykalizm głoszonych w niej tez i zyskała status bestsellera. Społeczny odbiór tej książki odczytano zatem jako sygnał politycznego potencjału tematyki imigracji i integracji osób osiedlających się w Niemczech. Mimo oferty ze strony AfD Sarrazin wolał pozostać członkiem SPD²²⁴.

W zjeździe założycielskim, który odbył się 14 kwietnia 2013 r. w Berlinie wzięło udział 1300 osób spośród siedmiu tysięcy, jakie zadeklarowały już wówczas członkostwo²²⁵. Podczas obrad wybrano pierwszych przewodniczących partii, nazywanych „rzecznikami” dla podkreślenia demokratycznego charakteru powstającego ugrupowania i wyrażenia prymatu kolegialnego trybu podejmowania decyzji²²⁶. Obok Bernda Lucke funkcje rzeczników powierzono Konradowi Adamowi oraz Frauke Petry. Jednym z ich zastępców został Alexander Gauland. Na zjeździe przyjęto ponadto pierwszy statut²²⁷ i uchwalono program na jesienne wybory do Bundestagu.

Pierwszy wyborczy program AfD skupiał się na najważniejszych postulatach i jak na niemieckie standardy był bardzo niewielkiej objętości²²⁸. Mimo takiego zwięzłego ujęcia nie ograniczał się bynajmniej tylko do kwestii związanych z euro. Zawierał także hasłowo sformułowane postulaty odnośnie do polityki społecznej, podatkowej i imigracyjnej.

Zabiegając o uwagę mediów i potencjalnych wyborców nie stroniono od populistycznej retoryki. Już na zjeździe założycielskim Bernd Lucke zapowiadał „zerwanie kaftana bezpieczeństwa skostniałych i zużytych starych partii (*Altparteien*)”²²⁹. Konrad Adam przekonywał, że bycie uznanym za „populistę” należy traktować jako wyróżnienie²³⁰.

²²⁴ M. Amann, *op.cit.* s. 30-31.

²²⁵ H. Kleinert, *op.cit.* s. 18.

²²⁶ AfD zorganizowana jest w typowy dla niemieckich partii sposób: ma organizację i władze na poziomie federalnym oraz zależne od centrali 16 organizacji regionalnych w poszczególnych krajach federacji. Ilekroć w tekście wspomniany jest zarząd bądź zjazd partii należy przez to rozumieć organy na poziomie federalnym. Jeśli wspomniane są organy struktur partyjnych na poziomie poszczególnych krajów federacji zostało to wyraźnie zaznaczone.

²²⁷ AfD, *Bundessatzung der Alternative für Deutschland*, Parteitagsbeschluss 14.04.2013.

²²⁸ AfD, *Wahlprogramm*, Program na wybory do Bundestagu, przyjęty na zjeździe w Berlinie 14 kwietnia 2013 r.

²²⁹ J. Jahn, *Aufstand gegen Merkels „alternativlose Politik“*, FAZ, 14.04.2013. <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/gruendungsparteitag-der-afd-aufstand-gegen-merkels-alternativlose-politik-12148549.html> [dostęp: 15.05.2023].

²³⁰ A. Speit, *Bürgerliche Scharfmacher: Deutschlands neue rechte Mitte - von AfD bis Pegida*, Zürich 2016, s. 31.

Nowe ugrupowanie od razu weszło w tryb przygotowań do wyznaczonych na wrzesień wyborów do Bundestagu. Poważnym wysiłkiem było spełnienie wymogów formalnych dotyczących partii politycznej. Wielkiego wysiłku organizacyjnego wymagało powołanie w krótkim czasie struktur partyjnych w poszczególnych krajach federacji. Niewątpliwym atutem pod tym względem okazały się kontakty w środowisku małych i średnich przedsiębiorstw. Zaskakująco szybko, bo do końca maja utworzono organizacje regionalne partii w poszczególnych krajach federacji. Nowe stronnictwo przyciągnęło już w tym czasie 10 tys. członków²³¹.

Ten sprawnie przeprowadzony etap organizacyjny wskazuje na wystąpienie sprzyjających uwarunkowań i dostępności zasobów, jakie go umożliwiły. Po pierwsze, AfD nie powstała w organizacyjnej próżni. Korzystała ze wsparcia logistycznego swoich członków²³², ale też ze struktur istniejących wcześniej form współpracy, które grupowały krytyków wspólnej waluty i innych aspektów integracji europejskiej²³³. Po drugie, partia nie cierpiała na brak środków: w pierwszym roku funkcjonowania dysponowała kwotą 7,7 mln euro, z czego 4,3 mln stanowiły darowizny²³⁴. Po trzecie, w działalność AfD zaangażowane były licznie osoby mające doświadczenie pracy organizacyjnej wyniesione z partii, których członkami byli wcześniej, głównie CDU i FDP²³⁵.

Rzeczywisty test potencjału AfD stanowiły wybory do Bundestagu przeprowadzone 22 września 2013 r.²³⁶ Choć wynik 4,7 proc. lokował ją poniżej wymaganego progu wyborczego 5 proc. to jednak taka skala poparcia dla istniejącego zaledwie kilka miesięcy ugrupowania stanowiła ewenement w niemieckich uwarunkowaniach. AfD nie udało się też wejść do parlamentu krajowego w Hesji, który wybierany był w tym samym dniu²³⁷. Tym samym pierwsze próby uzyskania reprezentacji

²³¹ F. Decker, *Etappen der Parteigeschichte der AfD*, 02.12.2022, <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/afd/273130/etappen-der-parteigeschichte-der-afd/> [dostęp 15.05.2023].

²³² Szczególnie zaangażowany był Michael Keller, przedsiębiorca i współzałożyciel z lutego 2013.

²³³ D. Bebnowski, *Die Alternative für Deutschland. Aufstieg und gesellschaftliche Repräsentanz einer rechten populistischen Partei*, Wiesbaden 2015, s. 20; F. Decker, *Die „Alternative für Deutschland“ aus der vergleichenden Sicht der Parteienforschung*, w: A. Häusler (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016, s. 14.

²³⁴ *AfD nimmt mehr als sieben Millionen Euro ein*, „Der Spiegel“ Nr. 13 / 20.03.2015.

²³⁵ Przykładem rzadkiego wcześniejszego zaangażowania w partii Zielonych był Josef Josef Dörr, rocznik 1938, przez 28 lat związany z Zielonymi. W AfD zaliczany do prawicowego skrzydła, przewodniczący organizacji partyjnej w Kraju Saary. W 2022 r. usunięty z AfD.

²³⁶ Bundeswahlleiter, *Bundestagswahl 2013* <https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/2013/ergebnisse/bund-99.html> [dostęp 15.05.2023].

²³⁷ Hessisches Statistisches Landesamt, *Statistische Berichte, Die Landtagswahl in Hessen am 22. September 2013*, Wiesbaden September 2013.

i na poziomie federalnym, i na poziomie krajowym, skończyły się niepowodzeniem²³⁸. Lider partii Bernd Lucke zawiedziony był zarówno swoim indywidualnym, jak i ogólnym wynikiem całego ugrupowania²³⁹. Niemniej jednak skala poparcia ze strony wyborców potwierdziła występowanie znacznego potencjału AfD jako oferty dla tych wyborców, którzy zaniepokojeni byli zawirowaniami polityczno-gospodarczymi wokół wspólnej waluty. Nie ulegało wątpliwości, że ten kapitał początkowy AfD można było spróbować pomnożyć.

Kolejne wyzwania dla nowego ugrupowania wyznaczał kalendarz wyborczy w Niemczech. Po wyborach do Bundestagu AfD rozpoczęła przygotowania do wyborów do Parlamentu Europejskiego, które otwierały niemal pewną perspektywę uzyskania mandatów. Ułatwienie wynikało z okoliczności, że próg wyborczy w tym wypadku wynosił tylko 3 proc. Co więcej, na mocy orzeczenia FTK nawet ten obniżony w stosunku do standardowych 5% wymóg całkowicie zniesiono tuż przed wyborami.

Na drugim zjeździe partii 25 stycznia 2014 r. partia wskazała Bernda Lucke jako czołowego kandydata AfD na wybory do PE. Kampania wyborcza skupiona została na postulacie kontrolowanego rozwiązania unii walutowej, jednak program był już sformułowany wyraźnie szerzej niż przed wyborami do Bundestagu²⁴⁰. W kwestiach ekonomicznych partia utrzymywała linię liberalną, podczas gdy ujęcie problematyki polityki rodzinnej czy imigracyjnej było zdecydowanie konserwatywne. Na tym etapie nie można było już AfD klasyfikować jako partii jednej sprawy (*single issue*)²⁴¹.

W głosowaniu 25 maja 2014 r. AfD uzyskała wynik 7,1 proc., zdobywając dzięki temu po raz pierwszy w ogólnoniemieckich wyborach siedem mandatów²⁴². Ten sukces wyborczy przełożył się na ponowny wzrost zainteresowania mediów oraz wzrost liczby członków. Manfred Güllner zwrócił w tym kontekście uwagę na swoisty paradoks. Jego zdaniem mechaniczne porównywanie wyniku z września 2013 r. i z maja 2014 r. doprowadziło do wywołania mylnego wrażenia, że poparcie dla AfD wzrosło. Tymczasem przy niższej frekwencji w wyborach do PE liczba głosów oddanych na partię w obu

²³⁸ AfD nie startowała w wyborach do parlamentu krajowego Bawarii, odbywających się tydzień wcześniej 15 września 2013 r.

²³⁹ Bernd Lucke startował w Dolnej Skasonii jako kandydat bezpośredni w okręgu Harburg, gdzie uzyskał 5,7 % głosów. *Ergebnis Bundestagswahl 2013 Erststimme*, <https://wahlen.landkreis-harburg.de/bw2013/BW2013-1.htm> [dostęp: 15.05.2023].

²⁴⁰ AfD, *Mut zu Deutschland. Für ein Europa der Vielfalt, Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Europäischen Parlament am 25. Mai 2014*, Beschluss des Bundesparteitags vom 22. März 2014.

²⁴¹ F. Decker, *op.cit.* 2022.

²⁴² Szerzej o wyborach do PE i dalszej działalności AfD na poziomie europejskim w ostatnim rozdziale pracy.

elekcjach była w zasadzie zbliżona²⁴³. Niezależnie od danych statystycznych trzeba jednak uwzględnić, że proces zakorzenienia społecznego nowego ugrupowania już się toczył. W odbywających się również w tym samym majowym terminie wyborach komunalnych pierwsi kandydaci AfD partii weszli do rad gminnych i miejskich.

Kluczowe dla politycznej przyszłości ugrupowania były późniejsze wybory do parlamentów krajowych. 31 sierpnia w Saksonii AfD zdobyła 9,7 proc.²⁴⁴, a 14 września w Turyngii 10,6²⁴⁵ i w Brandenburgii 12,2 proc.²⁴⁶ W rezultacie AfD uzyskała reprezentację parlamentarną we wschodnich krajach federacji i zaczęła być poważną siłą polityczną w tej części Niemiec.

Na zachodzie sukcesy ugrupowania były mniej spektakularne, ale też powyżej progu wyborczego. W Hamburgu 15 lutego 2015 r. AfD zdobyła 6,1 proc.²⁴⁷, a w Bremie 10 maja 5,5 proc. głosów²⁴⁸.

Stosunkowo wcześniej zarysowało się regionalne zróżnicowanie poparcia dla AfD, które będzie się utrzymywać w kolejnych latach. Przy porównaniu rezultatów uzyskanych przez AfD w wyborach do Bundestagu, do PE oraz w wyborach krajowych można było zaobserwować, że najszybciej umacniała się we wschodniej części Niemiec, uzyskując wyraźnie lepsze wyniki niż w zachodnich krajach federacji. Ponadto poparcie dla AfD na północy Niemiec będzie utrzymywać się także w kolejnych latach na niższym niż średnia poziomie.

W 2014 r. podjęta została pierwsza próba sformułowania ogólnego programu partii. W procesie, który można uznać za szerokie konsultacje wewnątrzpartyjne opracowane

²⁴³ M. Güllner, *Mythos und Verharmlosungen. Wie die AfD „salonfähig“ gemacht wurde*, w: Ch. Nawrocki, A. Fuhrer. (Hrsg.), *AfD Bekämpfen oder ignorieren? Intelligente Argumente von 14 Demokraten*, Bremen 2016, s. 16.

²⁴⁴ Statistisches Landesamt Sachsen, *Landtagswahl 2014*, https://www.statistik.sachsen.de/download/statistische-berichte/bericht_statistik-sachsen_b-VII-2-2_saechsischer-landtag-endgueltige-ergebnisse.xlsx [dostęp: 15.05.2023].

²⁴⁵ Statistisches Landesamt Thüringen, *Landtagswahl am 14.09.2014 – Wahlergebnisse*, https://wahlen.thueringen.de/landtagswahlen/lw_wahlergebnisse.asp [dostęp: 15.05.2023].

²⁴⁶ Der Landeswahlleiter Brandenburg, *Landtagswahl am 14.09.2014 im Land Brandenburg*, <https://www.wahlergebnisse.brandenburg.de/wahlen/LT2014/diagramUebersicht.html> [dostęp: 15.05.2023].

²⁴⁷ Statistisches Landesamt Hamburg, *Ergebnisse zur Bürgerschaftswahl 2015*, https://www.statistik-nord.de/fileadmin/Dokumente/Wahlen/Hamburg/B%C3%BCrgerschaftswahlen/2015/endgueltig/Hauptdokumente/B%C3%BCWa_2015_gesamt_endg%C3%BCltig.pdf [dostęp: 15.05.2023].

²⁴⁸ Statistisches Landesamt Bremen, *Bürgerschaftswahl 2015: Endgültiges Ergebnis*, http://www.statistik.bremen.de/sixcms/media.php/13/StatistischeMitteilungen_119.pdf [dostęp: 15.05.2023].

zostały „Wytyczne polityczne” (*Politische Leitlinien*²⁴⁹). Dokument zawierał diagnozę sytuacji polityczno-ekonomicznej oraz dwadzieścia ustalonych przez partię stanowisk dotyczących wybranych zagadnień polityki finansowej, gospodarczej oraz europejskiej. Ponadto zasygnalizowane zostały postulaty w zakresie polityki imigracyjnej, azylowej oraz bezpieczeństwa. Mimo restrykcyjnego charakteru proponowanych środków na rzecz ograniczenia imigracji nie podważano jeszcze w tym dokumencie samego prawa azylowego.

2. Etap konfliktu wewnętrznego i rozłamu

Sukces we wschodnich krajach federacji wzmocnił tamtejsze oddziały regionalne oraz wywodzących się z nich liderów. W ich ocenie dotychczasowy priorytet tematyczny partii, czyli krytyka wspólnej waluty, powinien być ustąpić innym tematom dającym większe możliwości pozyskiwania wyborców. W związku z tym doszło do nasilenia debaty wewnątrzpartyjnej, w której działacze ze wschodu forsowali położenie większego nacisku na kwestie imigracji, kulturowych aspektów integracji i zwalczania przestępczości²⁵⁰. Różnice zdań w tym zakresie wynikały z różnic ideologicznych między zaangażowanymi w rozwój AfD eurosceptycznymi liberałami w sferze gospodarczej ze zorientowanymi nacjonalistycznie konserwatystami. Podział między tymi dwoma nurtami pokrywał się po części z podziałem wschód-zachód w ramach Niemiec²⁵¹.

Zaistniały spór odzwierciedlał występowanie zróżnicowanie ideologiczne w ramach AfD, ale także zmieniające się uwarunkowania zewnętrzne. W tym okresie doszło już do względnego uspokojenia się sytuacji w strefie euro, narastać za to zaczęły w społeczeństwie wątpliwości odnośnie do polityki migracyjnej rządu. Już w 2014 r. badania pokazywały, że społeczeństwo skłaniało się bardziej do bardziej restrykcyjnego podejścia w podejściu do imigracji, żeby ograniczyć liczbę przybywających do Niemiec osób. Preferencję taką wyrażali zwolennicy wszystkich głównych partii z jednym wyjątkiem: sympatycy Zielonych opowiadali się za ułatwieniem imigracji²⁵². Co ważne, respondenci oceniali preferowane przez siebie partie jako bardziej przychylne

²⁴⁹ AfD, „*Politische Leitlinien der Alternative für Deutschland*“, przyjęte w drodze głosowania członków w 2014 r.

²⁵⁰ M. Lewandowsky, *Eine rechtspopulistische Protestpartei? Die AfD in der öffentlichen und politikwissenschaftlichen Debatte*, „*Zeitschrift für Politikwissenschaft*“, 25. Jg. (2015), H. 1, s. 127.

²⁵¹ S. T. Franzmann, *Calling the Ghost of Populism: The AfD's Strategic and Tactical Agendas until the EP Election 2014*, „*German Politics*” 25(4):1-23 2016, s. 461–462.

²⁵² M. Debus, *Thematisierung der Flüchtlingskrise im Vorfeld der Landtagswahlen 2016 – Mangelnde Responsivität als eine Ursache für den Erfolg der AfD?*, Forschungspapier, Duisburg 2016

liberalizowaniu formalności dotyczących imigracji niż oni sami by oczekiwali. To rozejście się percepcji programów partii z oczekiwaniami odnośnie do kwestii regulacyjnych dotyczyło w szczególności wyborców SPD i Lewicy.

W przypadku AfD zidentyfikowane przez działaczy ze wschodu nastroje społeczne zostały odzwierciedlone w ofercie partii dla potencjalnych wyborców. Zaczęto akcentować problematykę imigracji, integracji przybyszów i islamu. Większą rolę zaczęły też pełnić kwestie społeczno-światopoglądowe, wskutek czego AfD zaczęła przedstawiać się jako obrońca wartości konserwatywnych. Podkreślała w ten sposób swoją odmiennosc od liberalizującej się stopniowo w tej sferze chadecji. W tych okolicznościach partia zaczęła zmieniać swój profil polityczno-ideowy: dominujący początkowo liberalizm ekonomiczny zaczął ustępować miejsca nacjonalistycznemu konserwatyzmowi. Wraz z malejącymi wpływami skrzydła gospodarczo-liberalnego AfD przekształcała się stopniowo w kierunku stronnictwa o charakterze prawicowo-populistycznym²⁵³.

Równolegle coraz bardziej widoczne stały się powiązania ze środowiskami skrajnej prawicy²⁵⁴. Początkowo liderzy AfD podkreślali starania o weryfikację deklaracji członkowskich pod względem wcześniejszego zaangażowania politycznego, by uniknąć napływu ekstremistów i neonazistów. W świetle § 2 ust. 4 Statutu AfD osoby będące członkami organizacji ekstremistycznych nie mogły być członkami partii²⁵⁵. Przy tym za ekstremistyczne uważano takie organizacje, które wpisane zostały przez zarząd federalny AfD na listę niezgodności, przekazywaną oddziałom regionalnym²⁵⁶. Dopuszczono jednakże zmianę takiej klasyfikacji przez tzw. Konwent czyli organ partii, w którym reprezentowane były oddziały regionalne AfD. Niezależnie od tych deklarowanych starań o ograniczenie wpływu radykałów do AfD napłynęli byli członkowie takich ugrupowań jak Republikanie, Partia Schilla czy berlińskie stronnictwo „Wolność“ i zaczęli obejmować także funkcje organizacyjne²⁵⁷.

Problem dystansu do środowisk skrajnej prawicy uwidocznił się szczególnie w związku z uaktywnieniem się w Niemczech nowych protestacyjnych ruchów społecznych. Były to inicjatywy służące publicznej manifestacji sprzeciwu wobec rosnącej

²⁵³ F. Decker, *op.cit.* 2022.

²⁵⁴ A. Häusler, R. Roeser, *Die rechten ›Mut‹-Bürger. Entstehung, Entwicklung, Personal & Positionen der „Alternative für Deutschland“*, Hamburg 2015, s. 87 i n.

²⁵⁵ AfD, *Bundessatzung*, vom 29. November 2015, zuletzt geändert am 19. Juni 2022.

²⁵⁶ Alternative für Deutschland, *Unvereinbarkeitsliste für die AfD-Mitgliedschaft*, <https://www.afd.de/unvereinbar/> [dostęp: 15.05.2023].

²⁵⁷ A. Häusler, R. Roeser, *op.cit.*, s. 28 i n.

imigracji oraz krytycznego stosunku do islamu. Najważniejszym z tych ruchów była mające swoje centrum w Dreźnie Pegida tj. Patriotyczni Europejczycy przeciwko islamizacji Zachodu (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes*, PEGIDA). Podstawową formą jej działalności było organizowanie poniedziałkowych manifestacji, które zapoczątkowane zostały jesienią 2014 r. i bardzo długo wykazywały znaczną frekwencję. Kontrowersje budziła rasistowska retoryka tego protestu, niezaprzeczalna obecność przedstawicieli skrajnej prawicy oraz przestępcza przeszłość lidera Pegidy Lutz Bachmanna. Dla AfD, która zaczęła się profilować jako ugrupowanie sprzeciwu wobec imigracji, zdefiniowanie stosunku do Pegidy i podobnych inicjatyw było poważnym wyzwaniem. Powstał w tym kontekście wewnątrz partii spór²⁵⁸. Choć liderzy reprezentujący skrzydło gospodarczo-liberalne odcinali się do ksenofobicznej retoryki Pegidy i podobnych projektów pozostających pod wpływem ekstremistów prawicowych, to liczni przedstawiciele AfD we wschodnich krajach federacji akcentowali zbieżność interesów w sferze polityki migracyjnej. Z ich perspektywy decydująca była kalkulacja odnośnie do potencjału polaryzacyjnego tej tematyki²⁵⁹.

W marcu 2015 r. przewodniczący klubu parlamentarnego AfD w parlamencie krajowym Turyngii Björn Höcke²⁶⁰ wraz z André Poggenburgiem²⁶¹, rzecznikiem AfD w Saksonii-Anhalt zainicjowali „Rezolucję erfurcką” (*Erfurter Resolution*), w której krytykowali zbyt umiarkowany w ich ocenie kurs kierownictwa partii²⁶². Sygnatariuszem rezolucji był także Alexander Gauland. W ocenie Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji inicjatorzy i pierwsi sygnatariusze domagali się zdecydowanie bardziej radykalnej orientacji AfD niż propagował to ówczesny przewodniczący Bernd Lucke. Chcieli wystąpienia partii na rzecz gruntownej zmiany polityk sektorowych i daleko idącej wymiany personelu politycznego. Jednocześnie zawarte w tekście aluzje odnośnie do możliwej współpracy z aktorami uznawanymi powszechnie za prawicowo

²⁵⁸ Spór: Franzmann, 2016b, p. 31; Lachmann, 2015d; Spiegel Online, 2015b

²⁵⁹ Szerzej: L. Geiges., S. Marg., F. Walter, *Pegida*, Bonn 2015, s. 151 i n.

²⁶⁰ Nauczyciel, dziadkowie ze strony ojca wypędzeni z Prus Wschodnich. W młodości zaangażowany w chadeckiej młodzieżówce Junge Union. Założyciel AfD w Turyngii, a następnie w ramach partii skrajnie prawicowego „Skrzydła”. Utrzymuje szerokie kontakty ze środowiskiem tzw. Nowej Prawicy. Przypisywane mu są publikacje (pod pseudonimem) w prasie NPD. Poddany obserwacji kontrwywiadowczej jako ekstremista od 2020 r.

²⁶¹ Członek AfD od 2013 r. W latach 2014-2018 przewodniczący organizacji krajowej AfD w Saksonii-Anhalt, w latach 2015-2017 członek zarządu partii. Wystąpił z AfD w styczniu 2019 r. Krytykowany za kontakty z neonazistami i styl zarządzania w partii.

²⁶² „*Erfurter Resolution, Die Gründungsurkunde des Flügels*“, pierwotnie opublikowane na: www.derfluegel.de 14.03.2015; po rozwiązaniu Skrzydła strona nie jest dostępna. Tekst można odtworzyć na podstawie przedruków w różnych źródłach.

ekstremistycznych lub wrogich wobec porządku konstytucyjnego miały wówczas jeszcze bardzo ogólny charakter. Nie zostały użyte sformułowania domagające się fundamentalnej zmiany systemu politycznego²⁶³.

Rezolucja erfurcka jest traktowana jako początek działalności wewnątrzpartyjnej frakcji Skrzydło (*Der Flügel*), grupującej członków o przekonaniach skrajnie prawicowych. Frakcją przewodził Björn Höcke, który stopniowo uzyskał pozycję jednego z najbardziej wpływowych działaczy partii. Wykorzystywał w tym celu m.in. prowokujące wypowiedzi, świadomie naruszające granice dyskursu publicznego w Niemczech. Usiłowania podejmowane także w kolejnych latach przez kierownictwo AfD w celu ograniczenia wpływów Höckego poprzez zastosowanie coraz silniejszych sankcji przewidzianych w statucie zakończyły się niepowodzeniem.

Próbie obrony przez zwrotem w prawo stanowiło przedstawienie wiosną 2015 r. alternatywnej koncepcji rozwoju partii, tzw. „Rezolucji niemieckiej”, którą wsparli głównie członkowie partii o poglądach liberalno-konserwatywnych pochodzący z zachodnich krajów federacji.

W wyniku narastających sporów o strategię ideowo-programową i stosunek do skrajnej prawicy doszło ostatecznie do przesilenia. Na zjeździe w Essen 5 lipca 2015 r. delegaci nie udzielili poparcia dotychczasowemu liderowi Berndowi Lucke. Ze sporu o przywództwo zwycięsko wyszła Frauke Petry, stojąca na czele organizacji partyjnej w Saksonii i reprezentująca skrzydło narodowo-konserwatywnego. Drugim współprzewodniczącym został Jörg Meuthen z Badenii-Wirtembergii²⁶⁴. Zachowano tym samym równą reprezentację wschodnich i zachodnich krajów federacji na poziomie liderów.

Analizując stopniową radykalizację AfD trzeba uwzględnić, że kluczowa w tym procesie decyzja o odsunięciu od kierowania partią Bernda Luckego zapadła na zjeździe partii przeprowadzonym w formie zgromadzenia członków, a nie delegatów. Tym samym

²⁶³ Bundesamt für Verfassungsschutz, *Gutachten zu tatsächlichen Anhaltspunkten für Bestrebungen gegen die freiheitliche demokratische Grundordnung in der „Alternative für Deutschland“ (AfD) und ihren Teilorganisationen*, Verschlussache – Nur für den Dienstgebrauch, 15. Januar 2019, <https://netzpolitik.org/2019/wir-veroeffentlichen-das-verfassungsschutz-gutachten-zur-afd/>

²⁶⁴ Ekonomista i nauczyciel akademicki. W młodości członek młodzieżowej organizacji chadeckiej Junge Union, do AfD wstąpił po wyborach do Bundestagu w 2013 r. Współprzewodniczący AfD od czerwca 2015 do wystąpienia z partii 28 stycznia 2022 r. Konserwatysta podejmujący próbę ułożenia relacji z przedstawicielami skrajnej prawicy w AfD. Zrezygnował z funkcji przewodniczącego w 2022 r. Deklarowane uzasadnienie zbyt dalekim zwrotem w prawo. Podejrzewane uwikłanie w nieprawidłowości dotyczące finansowania partii.

zanegowanie pragmatycznego kursu promowanego przez skrzydło gospodarczo-liberalne było wyborem dokonany przez najbardziej reprezentatywną, centralną instancję partii²⁶⁵. Należy w tym kontekście wspomnieć, że Bernd Lucke dążył do centralizacji władzy w partii poprzez stopniową redukcję najpierw do dwóch wiceprzewodniczących, co przegłosował zjazd partii w styczniu 2015 r. w Bremie. Partyjny sąd rozjemczy podważył jednak ważność tego głosowania. Porażki jego przywództwa upatrywać należy zatem nie tylko w narastającej rozbieżności ideowej z oddolnymi preferencjami w ramach partii, ale też jako odrzucenie jego sposobu zarządzania ugrupowaniem²⁶⁶.

Rozczarowany odtrąceniem przez własną partię Bernd Lucke próbował kontynuować działalność polityczną w formie nowego ugrupowania Sojusz na rzecz Postępu i Przełomu (*Allianz für Fortschritt und Aufbruch*, ALFA), która zmieniła następnie nazwę na Liberalno-Konserwatywni Reformatorzy (*Liberal-Konservative Reformer*, LKR)²⁶⁷. Wraz z założycielem AfD opuściło ok. 20 proc. członków zorientowanych liberalno-konserwatywnie, co przyspieszyło jeszcze proces przesuwania się ideologicznie partii na pozycje coraz bardziej prawicowe.

Rozłam partii stworzył poważne zagrożenie dla jej dalszego funkcjonowania, czego najbardziej wyraźnym przejawem był radykalny spadek wskaźników sondażowych. AfD pogrążyła się w głębokim kryzysie, a poparcie dla niej stopniało do zaledwie 3 proc²⁶⁸. Dynamika nowego projektu politycznego została wyhamowana.

3. Etap rewitalizacji partii w kryzysie migracyjnym

Przełomem dla AfD stał się kryzys migracyjny²⁶⁹, z punktem kulminacyjnym przypadającym jesienią 2015 r.²⁷⁰ W tym roku do Niemiec przybyło ok. 890 tys. osób próbujących uzyskać ochronę międzynarodową²⁷¹. W wypowiedzi dla tygodnika „Der

²⁶⁵ Odnośnie do początkowej preferencji AfD dla odbywania zjazdów członków, a nie delegatów zob. N. Switek, *Parteitage und Parteikultur: Die Steuerung- und Kontrollfunktion von Parteitagungen im Kontext unterschiedlicher Parteiorganisationsverständnisse*, „VerfBlog“, 2022/3/17, <https://verfassungsblog.de/parteitage-und-partaikultur> [dostęp: 15.05.2023].

²⁶⁶ G. Zons, A. Halstenbach, *The AfD as a ‚Leaderless‘ Right-Wing Populist Party. How the Leadership-Structure Dilemma Left an Imprint on the Party’s Leadership*, „Polish Sociological Review”, 7 (1)/2019, 2019, s. 50 i n.

²⁶⁷ S. T. Franzmann, *Von AfD zu ALFA: Die Entwicklung zur Spaltung*, „Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Internationales Parteienrecht und Parteienforschung“ (MIP) 2016 22. Jhrg., s. 23.

²⁶⁸ A Ciechanowicz, *Koniec alternatywy dla Niemiec?*, Analiza OSW, 2015-07-15

²⁶⁹ W Niemczech używa się określenia kryzys uchodźczy *Flüchtlingskrise*.

²⁷⁰ Szczegółowa rekonstrukcja przebiegu kryzysu migracyjnego z perspektywy procesów decyzyjnych w Niemczech zob. R. Alexander, *Die Getriebenen*, München 2017; polskie wydanie: *Angela Merkel i kryzys migracyjny. Dzień po dniu*, Warszawa 2017.

²⁷¹ Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, *Migrationsbericht 2015*, 14.12.2016.

Spiegel” Alexander Gauland wprost przyznał, że partia zawdzięczała swoje przetrwanie przede wszystkim temu kryzysowi²⁷².

Pod nowym kierownictwem AfD była w tym okresie już w pełni gotowa do kontestacji polityki rządu odnośnie do migracji i azylu. We wrześniu 2015 r. zarząd przyjął opracowanie tezowe poświęcone polityce azylowej²⁷³. Zmienia się percepcja partii na antymigracyjną, a dominujący dotąd temat krytyki ratowania euro schodzi na dalszy plan²⁷⁴. Następnie na zjeździe w Hanowerze 29 listopada 2015 r. uchwalono rezolucję o tej samej tematyce. W dokumencie tym domagano się ograniczenia prawa do azylu, wprowadzenia ograniczenia liczby przyjęć ubiegających się azyl i likwidacji mechanizmu łączenia rodzin. Wersja uchwalona, oparta na projekcie złożonym przez Martina Rennera, była zdecydowanie bardziej radykalna niż zakładał to zarząd²⁷⁵. Na tym samym zjeździe przyjęto też m.in. rezolucję w sprawie euro, podtrzymując w tej sposób zaangażowanie polityczne w sferze pierwotnego priorytetu programowego.

Wobec szerokiego konsensu głównych sił politycznych, obejmującego także opozycję parlamentarną, wokół liberalnego podejścia do polityki azylowej AfD mogła budować swoją pozycję jako jedyny w zasadzie (niekiedy tylko obok CSU) krytyk błędów w sferze imigracji, azylu i integracji. Jednocześnie przedstawianie przez AfD napięcia między władzami państwowymi a UE w przypadku problemu migracji miało specyficzny charakter. W mniejszym stopniu była to krytyka „decyzji narzuconych przez UE”, dominowała bowiem krytyka działań kanclerz Angeli Merkel. Podkreślano wręcz przy tym, że napotykała ona na opór ze strony innych państw członkowskich. Natomiast UE w ocenie AfD tworzyła ramy prawne, których skutkiem było narastanie presji migracyjnej niekorzystnej dla Niemiec. Innym niemieckim partiom AfD zarzucała nie tyle niezdolność przeciwstawienia się UE w tej konkretnie sferze, ile aktywne działanie „promigracyjne”, oceniane jako błędne, czy wręcz szkodliwe dla Niemiec.

Po incydentach podczas nocy sylwestrowej w Kolonii na przełomie 2015 i 2016 r. AfD nagłośniła jeszcze kwestie bezpieczeństwa wewnętrznego.

²⁷² M. Amann i in., *Aufstand der Ängstlichen*, „Der Spiegel“ 51/2015, s. 24.

²⁷³ Alternative für Deutschland, *Thesenpapier Asyl. Mit Mut zu Deutschland das Asylchaos unter Kontrolle bringen*, September 2015.

²⁷⁴ F. Decker, *AfD, Pegida und die Verschiebung der parteipolitischen Mitte*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, 65. Jg. (2015), H. 40, s. 29.

²⁷⁵ J. Bender, R. Bingener, *Niederlage für AfD-Bundesvorstand*, FAZ 28.11.2015 <https://www.faz.net/aktuell/politik/fluechtlingskrise/resolution-zum-asylrecht-niederlage-fuer-afd-bundesvorstand-13937301.html> [dostęp: 15.05.2023].

Znaczenie polityki migracyjnej i azyłowej (wraz z konglomeratem zagadnień powiązanych problemowo, takich jak skutki dla rynku pracy, polityki społecznej, bezpieczeństwa wewnętrznego i polityki integracyjnej) znacznie wzrosło od 2014 r. w niemieckim społeczeństwie, co znalazło wyraz w zwiększonej wadze (istotności) tych kwestii w 2016 r. przy wyborach do parlamentów krajowych²⁷⁶. Na fali kryzysu migracyjnego AfD odniosła wówczas spektakularne sukcesy. Najpierw w marcu w Badenii-Wirtembergii wynik 15,1 proc., co przy uwzględnieniu okoliczności, że to trzeci pod względem liczby ludności kraj federacji, świadczyło o wyraźnym poszerzeniu elektoratu AfD²⁷⁷. W Nadrenii Palatynacie partia zdobyła 12,6 proc.²⁷⁸, a w Saksonii Anhalt została drugą siłą w parlamencie krajowym z wynikiem 24,3 proc.²⁷⁹ zaledwie 5,5 pp. za chadecją. Jesienią 2016 wrześniowe wybory w Berlinie przyniosły AfD 14,2 proc.²⁸⁰. Tydzień wcześniej w Meklemburgii-Pomorzu Przednim AfD uzyskała 20,8 proc. i pierwszy raz wyprzedziła CDU²⁸¹.

W kryzysie migracyjnym jeszcze bardziej nasiliły się głosy wewnątrz partii opowiadające się za sojuszem taktycznym z antymigracyjnymi ruchami protestu. Stawka sporu w AfD wokół kwestii relacji z Pegidą była jednak większa niż tylko optymalizacja strategii opozycyjnej wobec aktorów o podobnych postulatach. Część działaczy, zwłaszcza środowisko Skrzydła wykorzystywało tę debatę do poszerzenia granic akceptacji współpracy ze środowiskami skrajnej prawicy. Formalnie, w serii uchwał przyjętych od maja 2016 r., organy partii wytyczyły granice pozycjonowania się wobec Pegidy i pokrewnych inicjatyw. Zgodnie z tymi uchwałami członkowie nie mieli występować na imprezach Pegidy z symbolami partyjnymi, przedstawiciele Pegidy i jej symbole nie miały

²⁷⁶ M. Debus, *op.cit.*

²⁷⁷ Statistisches Landesamt Baden-Württemberg, *Wahl zum 16. Landtag von Baden-Württemberg am 13. März 2016*, https://www.statistik-bw.de/Service/Veroeff/Statistische_Berichte/423216001.pdf [dostęp: 15.05.2023].

²⁷⁸ Statistisches Landesamt Rheinland-Pfalz, *Landtagswahl 2016: Analyse der Ergebnisse*, http://www.statistik.rlp.de/fileadmin/dokumente/stat_analysen/wahlen/lw/wahlnachtanalyse-lw2016.pdf [dostęp: 15.05.2023].

²⁷⁹ Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt, *Wahl des 7. Landtages von Sachsen-Anhalt am 13. März 2016*, https://statistik.sachsen-anhalt.de/fileadmin/Bibliothek/Landesamter/StaLa/startseite/Themen/Wahlen/Berichte/6B711_5j_2016.pdf [dostęp: 15.05.2023].

²⁸⁰ Der Wahlleiter für Berlin, *Wahlen zum Abgeordnetenhaus 2016*, <https://www.wahlen-berlin.de/wahlen/BE2016/afspraes/index.html> [dostęp: 15.05.2023].

²⁸¹ Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern, *Wahl zum Landtag in Mecklenburg-Vorpommern 2016*, http://service.mvnet.de/wahlen/2016_land/dateien/atlanten/ergebnisse.2016/landtagswahl.html [dostęp: 15.05.2023].

się pojawiać na imprezach AfD²⁸². Możliwe było reprezentowanie własnego stanowiska na imprezach Pegidy.

Do wysokiego poparcia dla AfD przyczyniła się próba głównych partii, zarówno na poziomie krajowym, jak i federalnym, utrzymania tematu imigracji i uchodźców poza kampanią. Wobec postrzegania przez większość społeczeństwa tej tematyki jako najważniejszego problemu powstała w ten sposób nisza w ofercie programowej, którą zapełniła AfD poprzez wyeksponowanie polityki migracyjnej i integracyjnej – tak jak zrobiła to wcześniej w kryzysie strefy euro. Dopiero w ten sposób wymuszone zostało podjęcie tematu przez politycznych konkurentów, jednak ich stanowiska charakteryzowały się znacznym podobieństwem. Wyborcom sceptycznym wobec kursu politycznego w tej sferze pozostał tylko wybór AfD²⁸³. Zwraca także uwagę, że w badaniach opinii społecznej przed wyborami AfD uzyskała bardzo dobre wyniki w zakresie przypisania kompetencji do rozwiązywania problemów w tej dziedzinie: w Nadrenii Palatynacie 10, w Badenii Wirtembergii 14 i 21 proc. Saksonii Anhalt. Unikanie przez partie tego tematu mogło zostać odebrane w społeczeństwie jako wyraz braku koncepcji zajęcia się tymi wyzwaniem²⁸⁴. AfD mogła poza swoim twardym elektoratem przyciągnąć też znaczną liczbę wyborców protestu. W sześciu wyborach do parlamentów krajowych w 2016 r. przeciętnie 34 proc. ankietowanych deklaroowało oddanie głosu na daną partię nie z przekonania, tylko z rozczarowania innymi ugrupowaniami. W przypadku wyborców AfD motywację taką podawało średnio 66 proc. respondentów²⁸⁵.

Zmiany personalne, ostra retoryka przeciwko imigrantom oraz rządzącym, a także taktyczne związki z ruchami społecznego protestu jak Pegida wzmocniły populistyczne komponenty ideowo-programowego oblicza partii. Znalazło to odzwierciedlenie w przyjętym w maju 2016 r. na zjeździe w Stuttgarcie pierwszym programie podstawowym partii tzw. *Grundsatzprogramm*²⁸⁶. W tym dokumencie po raz pierwszy ujęto kompleksowo stanowisko partii w odniesieniu szerokiego spektrum funkcjonowania państwa, społeczeństwa i polityki. AfD wiązała imigrację z kwestiami bezpieczeństwa

²⁸² Zusammenfassung der aktuellen Beschlusslage zu PEGIDA, -GIDA, IB und FPA (Stand:15.05.2017), <https://afdkompakt.de/2017/05/15/zusammenfassung-der-beschlusslage/> [dostęp: 15.05.2023].

²⁸³ M. Debus, *op.cit.*

²⁸⁴ Ibidem.

²⁸⁵ O. Niedermayer, *Die Entwicklung des deutschen Parteiensystems. Zur Bedeutung kurzfristiger Faktoren im Jahrzehnt des europäischen Wandels*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen”, Heft 2/2018, s. 298.

²⁸⁶ AfD, *Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*, Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Stuttgart vom 30. April - 01. Mai 2016.

wewnętrznego oraz kwestiami kulturowymi oraz bardzo krytycznym stosunkiem do islamu. Znamienne jest przy tym, że o ile w fazie przygotowawczej można było jeszcze zaobserwować różnicowanie podejścia w tej kwestii poprzez wskazanie problematyki „islamizmu”, to później dominowała już krytyka samego islamu²⁸⁷.

Po wyborach do parlamentów krajowych w Badenii-Wirtembergii, Nadrenii-Palatynacie oraz w Saksonii Anhalt coraz wyraźniej dała się także obserwować specyfika regionalna. Krajowe organizacje AfD na wschodzie skłaniały się wyraźnie w kierunku prawicowego populizmu w swoich działaniach i retoryce, natomiast oddziały zachodnie charakteryzowały się większym umiarkowaniem i szukały osadzenia w środowisku mieszczańskim²⁸⁸.

W 2017 r. poparcie dla AfD zaczęło ponownie spadać. Przyczyniło się do tego uspokojenie się sytuacji migracyjnej w Niemczech. Ponadto wizerunkowi partii szkodziły w oczach znacznej części społeczeństwa spory wewnętrzne oraz coraz wyraźniejszy wpływ skrajnej prawicy. Kontrowersyjne wypowiedzi dotyczące niemieckiej historii i postulowanych radykalnych zmian w niemieckiej polityce pamięci²⁸⁹ odstraszały umiarkowane nastawionych wyborców²⁹⁰. Ta ewolucja percepcji partii po stronie elektoratu odzwierciedlona została podczas wyborów w marcu w Kraju Saary²⁹¹, a następnie w maju w Szlezwiku-Holsztynie²⁹² oraz w Nadrenii Północnej-Westfalii²⁹³. AfD wprawdzie uzyskała wprawdzie reprezentację w kolejnych parlamentach krajowych, ale wyniki nie były już tak spektakularne jak rok wcześniej.

AFD doświadczyła ponownie walki o przywództwo. Przebieg rywalizacji personalnej w kierownictwie partii oraz powiązana z tymi sporami ewolucja programowa spowodowały, że o ile na początku analizowanego okresu w partii ścierały się głównie

²⁸⁷ Niepublikowane wewnętrzne opracowanie z 18 stycznia 2015 *Der Weg zum Parteiprogramm*.

²⁸⁸ A. Hensel, L. Geigel, R. Pausch, J. Förster, *Die AfD vor den Landtagswahlen 2016. Programme, Profile und Potenziale*, OBS-Arbeitspapier Nr. 20 (2016).

²⁸⁹ Zob. szerzej B. Rudawski, *Alternatywa dla Niemiec a niemiecka historia. Nowy początek w polityce historycznej?*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 349/2018.

²⁹⁰ F. Decker, *op. cit.* 2022.

²⁹¹ Statistisches Landesamt Saarland, *Endgültiges amtliches Endergebnis der Landtagswahl 2017*, [https://www.statistischebibliothek.de/mir/servlets/MCRFileNodeServlet/SLAusgabe_derivate_00000200/SL_Einzelschriften_129_\(Landtagswahl_2017_endg._Ergebnisse\).pdf](https://www.statistischebibliothek.de/mir/servlets/MCRFileNodeServlet/SLAusgabe_derivate_00000200/SL_Einzelschriften_129_(Landtagswahl_2017_endg._Ergebnisse).pdf) [dostęp: 15.05.2023].

²⁹² Statistisches Landesamt Schleswig-Holstein, *Endgültiges Ergebnis der Landtagswahl in Schleswig-Holstein am 7. Mai 2017*, <https://www.statistik-nord.de/wahlen/wahlen-in-schleswig-holstein/landtagswahlen/2017/> [dostęp: 15.05.2023].

²⁹³ Statistisches Landesamt Nordrhein-Westfalen, *Landtagswahl 2017*, <https://www.wahlergebnisse.nrw.de/landtagswahlen/2017/aktuell/a000lw1700.shtml> [dostęp: 15.05.2023].

frakcje liberalno-konserwatywna oraz narodowo-konserwatywna, to u progu wyborów do Bundestagu w partii działały trzy frakcje: skrajnie prawicowa z Björnem Höcke, frakcja prawicowo-populistyczna Alexandra Gaulanda oraz narodowo-konserwatywna z Petry i Pretzellem²⁹⁴. Próby ograniczenia wpływów lidera skrajnego skrzydła Björna Höcke przez współprzewodniczącą Frauke Petry zakończyły się – tak jak wcześniejsze podejście Bernda Lucke – niepowodzeniem.

Poza sporem o relacje ze środowiskami skrajnej prawicy w partii ścierały się dwie wizje odnośnie do przyszłej taktyki AfD. Petry próbowała utrzymać partię na pozycjach nie wykluczających współpracy z partiami ugruntowanymi. Postulowała podejście pragmatyczne dla uzyskania przez partię docelowo zdolności koalicyjnej oraz perspektywy udziału w rządach. Nie była jednak w stanie pozyskać poparcia dla takiej wizji rozwoju partii, co ujawnił wyraźnie zjazd partii w Kolonii w kwietniu 2017 r., na którym odrzucono przedłożony przez nią wniosek z takimi postulatami²⁹⁵. Poza oporem Skrzydła dla proponowanego kursu jako kolejne źródło porażki Petry wskazuje się dążenie do akumulacji władzy w sposób nieformalny bez koordynacji z innymi aktorami i brak próby zbudowania konsensu między rywalizującymi grupami wewnątrz partii²⁹⁶.

Wskutek wewnętrznych napięć Petry pozbawiona była szans na poprowadzenie AfD do wyborów. Po jej taktycznej rezygnacji wybrano na zjeździe w Kolonii na czołowych kandydatów partii w wyborach do Bundestagu Alexandra Gaulanda i Alice Weidel²⁹⁷. Zarówno Gauland, jak i Weidel, podobnie jak Jörg Meuthen próbowali ułożyć się z Björnem Höcke i kierowanym przez niego Skrzydłem. Obranie takiej taktyki potwierdzał w szczególności udział tych polityków w organizowanej w latach 2015-2019 głównej imprezie frakcji tzw. *Kyffhäusertreffen*²⁹⁸, na której umacniano tożsamość tego nurtu, jego spójność i ukierunkowanie ideowe.

²⁹⁴ F. Decker, *op.cit.* 2022.

²⁹⁵ F. Petry, *Sachantrag zur strategischen Ausrichtung der AfD*, AfD, *Vorläufiges Antragsbuch zum Bundesparteitag in Köln 22. und 23. April 2017*, Stand 19. April 2017, s.7-9.

²⁹⁶ G. Zons, A. Halstenbach, *op.cit.* s. 55.

²⁹⁷ Ekonomistka, z doświadczeniem w instytucjach finansowych. Stopień doktora uzyskała w Bayreuth na podstawie dysertacji o chińskim systemie ubezpieczeń społecznych. Wraz z Tino Chrupallą była także czołową kandydatką w wyborach w 2021 r. i została ponownie współprzewodniczącą klubu parlamentarnego. W zarządzie AfD od lipca 2015 r. Od czerwca 2022 współprzewodnicząca AfD obok Tino Chrupalli.

²⁹⁸ Nazwa nawiązuje do lokalizacji w górach Kyffhäuser w Turyngii, ma jednak także kontekst nacjonalistyczny. Według legendy Fryderyk Barbarossa śpi skamieniały w położonej w tych górach jaskini.

4. Etap stabilizacji

We wrześniu 2017 r. AfD zdobyła w wyborach do Bundestagu 12,6 proc. wyprzedzając FDP, Lewicę i Zielonych²⁹⁹. Głosy na AfD oddało 5,9 mln wyborców.

Wyższą niż w poprzednich wyborach 2013 r. frekwencję 76,2 proc. (+4,6 pp.) przypisuje się pojawieniu się AfD, która skłoniła do udziału w głosowaniu wielu pasywnych dotąd uprawnionych. AfD była obok FDP wyraźnym beneficjentem tej większej mobilizacji elektoratu.

Wynik był lepszy niż oczekiwano. Na korzyść AfD zadziałał powrót w ostatniej fazie kampanii tematu uchodźców do debaty publicznej. Przy uwzględnieniu procesu radykalizacji ideologicznej partii zasadne jest zestawienie uzyskanego przez AfD poparcia z 2017 r. (a nie z 2013 r.) z wynikiem skrajnie prawicowej NPD z 1969 r. AfD w zasadzie potroiła tamten rezultat (4,3 proc)³⁰⁰.

Potwierdzone zostało ponownie wstępowanie zróżnicowania regionalnego. We wschodniej części Niemiec poparcie dla AfD wyniosło 21,9 proc. W Saksonii wynik 27 proc. oznaczał przejście przez AfD pozycji pierwszej siły politycznej, przed dominującą dotąd CDU (26,9 proc.). Tam też partia zdobyła trzy mandaty bezpośrednie. W czterech kolejnych krajach federacji zajęła drugie miejsce osiągając 22,7 proc. w Turyngii, 20,2 proc. w Brandenburgii, 19,6 w Saksonii-Anhalt oraz 18,6 proc. w Meklemburgii-Pomorzu Przednim. Generalnie na wschodzie AfD poprawiła uśredniony wynik z 2013 r. o 16 pp. Popularność AfD w tej części Niemiec jest pochodną słabszego przywiązania wyborców do tradycyjnych partii, co ułatwia start nowym stronnictwom. Brak poczucia więzi z określonym ugrupowaniem prowadzi ponadto do większej zmienności i nieprzewidywalności zachowań wyborczych, co przejawia się w zdecydowanie większych różnicach wyników w porównaniu do poprzedniego głosowania, niż to ma miejsce na terenie dawnej RFN³⁰¹. Ponadto we wschodnich Niemczech AfD jest głębiej zakorzeniona w środowiskach lokalnych, w stowarzyszeniach i innych formach

²⁹⁹ Statistisches Bundesamt, *Bundestagswahl 2017: Endgültiges Ergebnis*, https://www.bundeswahlleiter.de/info/presse/mitteilungen/bundestagswahl-2017/34_17_endgueltiges_ergebnis.html [dostęp: 15.05.2023].

³⁰⁰ F. Decker, *Wahlergebnisse und Wählerschaft der AfD*, <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/afd/273131/wahlergebnisse-und-waehlerschaft-der-afd/> [dostęp: 15.05.2023].

³⁰¹ M. Jung, Y. Schroth, A. Wolf, *Bedingt regierungsbereit – Eine Analyse der Bundestagswahl 2017*, w: K.R. Korte, J. Schoofs (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 33.

współpracy społecznej, co zwiększa stabilność poparcia dla niej i prowadzi do jego dalszego umocnienia³⁰².

W zachodniej części Niemiec AfD osiągała lepsze rezultaty na południu niż na północy. W południowych krajach federacji były to dwucyfrowe wartości: 12,4 proc. w Bawarii, 12,2 proc. w Badenii-Wirtembergii i 11,9 proc. w Hesji oraz 10 proc. w Bremie. W pozostałych były to już wartości niższe: 9,4 proc. w Nadrenii Północnej-Westfalii, 9,1 proc. w Dolnej Saksonii, w Szlezwiku-Holsztynie 8,2 proc., a w Hamburgu tylko 7,8 proc. To zróżnicowanie w poparciu najwyraźniej zaczęło się utrwalać³⁰³.

Analizując regionalne dysproporcje uzyskiwanych w wyborach wyników należy jednak mieć ciągle na uwadze uwarunkowania demograficzne. Choć na wschodzie wartości procentowe są podwojone, to w liczbach bezwzględnych prawie 2/3 głosów AfD zebrała w zachodniej części Niemiec³⁰⁴.

AFD wprowadziła do parlamentu 94 posłów, ale na końcu kadencji było ich 88. Już na samym początku doszło do spektakularnego odcięcia się od partii dotychczasowej współprzewodniczącej Frauke Petry. Nie wstąpiła od klubu parlamentarnego, w czym dołączył do niej z Nadrenii Północnej-Westfalii poseł Mario Mieruch. Frakcji przewodniczyli wspólnie Alexander Gauland i Alice Weidel.

Frauke Petry była do 30 września 2017 r. współprzewodniczącą, a następnie wystąpiła z partii inicjując własny projekt Niebieska Partia (*Blaue Partei*) – jeszcze bardziej nieznaczący niż ALFA Bernda Luckego. Ponownie wystąpił efekt, że wskutek odejścia lidera partii doszło do zwiększenia wewnętrznej spójności AfD pod względem ideologicznym³⁰⁵. Na zjeździe obywatelskim w grudniu 2017 r. w Hanowerze wybrano na drugiego współprzewodniczącego Alexandra Gaulanda, który pełnił tę funkcję do końca 2019 r.

³⁰² J. Hilje, *Strategie der AfD: Der nette Rechtspopulist von nebenan*, „Tagesspiegel“ 20.11.2019, <https://www.tagesspiegel.de/politik/der-nette-rechtspopulist-von-nebenan-6143569.html> [dostęp: 15.05.2023].

³⁰³ W okresie wykraczającym poza ramy czasowe tej pracy AfD odnotowała następujące wyniki: Hamburg 23.02.2020 5,3 proc.; Nadrenia-Palatynat 14.03.2021 8,3, Badenia-Wirtembergia 14.03.2021 9,7 proc., Saksonia-Anhalt 6.06.2021 20,8 proc., Meklemburgia-Pomorze Przednie 26.09.2021 16,7 proc.; Berlin 26.09.2021 8 proc.; Kraj Saary 27.03.2022 5,7 proc.; Szlezwik-Holsztyn 8.05.2022 4,4 proc. – bez mandatów; Północna Nadrenia-Westfalia 15.05.2022 5,4 proc., Dolna Saksonia 9.10.2022 11 proc.; Berlin 12.02.2023 9,1 W Bremie 14.05.2023 nie została dopuszczona do wyborów.

³⁰⁴ F. Decker, *Wahlergebnisse und Wählerschaft der AfD*, *op.cit.*

³⁰⁵ R. Heinisch, O. Mazzoleni, *Comparing Populist Organizations*, w: R. Heinisch, O. Mazzoleni (Eds.), *Understanding Populist Party Organisation. The Radical Right in Western Europe*, London 2016, s. 237.

W przeprowadzonych 15 października 2017 r. wyborach w Dolnej Saksonii AfD zdobyła „zaledwie” 6,2 proc., poniżej poziomu poparcia uzyskanego w tym kraju federacji w wyborach do Bundestagu³⁰⁶.

Wejście AfD do parlamentu federalnego nie doprowadziło do zatrzymania procesu radykalizacji partii. Objawiało się to w dalszym zaostrzeniu retoryki oraz w publicznym solidaryzowaniu się ze skrajną prawicą jesienią 2018 r.³⁰⁷ W tym czasie AfD uzyskuje mandaty w dwóch ostatnich parlamentach krajowych zdobywając 10,2 proc. w Bawarii i 13,1 w Hesji. W rezultacie partia była już reprezentowana w parlamentach we wszystkich krajach federacji, w Bundestagu, a po wyborach w 2019 r. ponownie w Parlamencie Europejskim. Kolejne udane starty wyborcze przyczyniły się też do zainteresowania członkostwem w partii; w maju 2018 r. AfD podawała, że należy do niej ponad 30 200 osób³⁰⁸. W 2019 r. AfD liczyła niemal 35 tys. członków³⁰⁹.

Jesienią 2018 r. 89,3 proc. uczestników zjazdu AfD opowiedziało się za ujęciem w programie na wybory do PE warunkowego postulatu wystąpienia z UE (*Dexit*). Zarząd partii próbował usilnie łagodzić ten przekaz, spodziewając się zasadnie efektu odstraszonego po stronie umiarkowanych wyborców. Alexander Gauland przekonywał przedstawicieli bazy partyjnej, że igranie z ideą dexitu uznał za utopijne, a następstwa takiego kroku za nieobliczalne. Zostałoby to odebrane znów jako niemiecka *Sonderweg*, apelował zatem o ostrożność³¹⁰. Niezależnie od opcji wyjścia z UE preferowana w AfD wizja integracji europejskiej dość radykalnie odbiegała od obecnej formy projektu europejskiego. AfD opowiadała się za powrotem do formuły dawnej EWG nie tylko bez wspólnej waluty, ale też bez wspólnej polityki zagranicznej i bezpieczeństwa oraz współpracy rozwojowej, bez polityki klimatycznej i środowiska, polityki spójności, ochrony konsumentów oraz polityki rolnej. W wymiarze instytucjonalnym AfD życzyło sobie likwidacji Parlamentu Europejskiego.

³⁰⁶ Statistisches Landesamt Niedersachsen, *Landtagswahl 2017*, <https://landeswahlleiterin.niedersachsen.de/startseite/wahlen/landtagswahl/uebersicht/wahl-zum-18-niedersaechsischen-landtag-147970.html> [dostęp: 15.05.2023].

³⁰⁷ F. Ruhose, *Die AfD im Deutschen Bundestag. Zum Umgang mit einem neuen politischen Akteur*, Wiesbaden 2019, s. 36-38.

³⁰⁸ *Alternative für Deutschland hat mehr als 30.200 Mitglieder*, „Pressemeldung der AfD“ vom 30.05.2018.

³⁰⁹ F. Decker, *Die Alternative für Deutschland. Ein Porträt*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Marcel Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 147.

³¹⁰ R. Roeser, *AFD räumt Dexit aus dem Schaufenster*, 04. April 2019, <https://www.endstation-rechts.de/news/afd-raeumt-dexit-aus-dem-schaufenster> [dostęp: 15.05.2023].

Zaostrzenie tonu wobec UE wystąpiło wraz z kolejnym wzrostem wpływu sił skrajnej prawicy w ramach partii, przede wszystkim Skrzydła z liderem Björnem Höcke. Kierownictwu partii trudno było w szczególności miarkować związanego ze środowiskami skrajnymi Andreasa Kalbitza, przewodniczącego klubu parlamentarnego AfD w Parlamencie Krajowym w Brandenburgii i członka zarządu partii. Wysokie wyniki uzyskane przez AfD w 2019 r. w Brandenburgii, Saksonii (rekordowe 27,5 proc.) i Turyngii ponownie wzmocniły ten nurt w ramach partii. Ta sytuacja wewnętrzna w partii skutkowałą zwiększonym od 2018 r. zainteresowaniem organów bezpieczeństwa wewnętrznego. Krajowe urzędy ochrony konstytucji zaczęły przygotowywać obserwację, a następnie ją podejmowały w stosunku do oddziałów regionalnych. 15 stycznia 2019 ogłoszone zostało zakwalifikowanie przez Federalny Urząd Ochrony Konstytucji całej AfD jako *Prüffall*, natomiast organizację młodzieżową partii *Junge Alternative* (JA)³¹¹ i frakcję skrzydło uznano za poważniejszy przypadek tzw. *Verdachtsfall*. W marcu 2021 r. zapadła decyzja Federalnego Urzędu Ochrony Konstytucji o zakwalifikowaniu całej AfD jako przypadku podejrzenia o ideologię pravicowo-ekstremistyczną i poddaniu partii obserwacji³¹². W 2022 r. sąd administracyjny w Kolonii zatwierdził decyzję o zmianie kwalifikacji na ostrzejszą tj. *Verdachtsfall*. Mimo prób przeciwdziałania na drodze sądowej przez AfD obserwacja całej partii została uznana za zgodną z prawem. Oznacza to możliwość zastosowania wobec AfD takich środków jak podsłuch, kontrola korespondencji czy wprowadzenie obserwatorów.

Jeszcze we wrześniu 2018 r. zarząd partii powołał grupę roboczą, która miała się zajmować ewentualną obserwacją przez ograny bezpieczeństwa wewnętrznego. Poza Jörgiem Meuthen w skład wchodził Joachim Kuhs, posłowie do Bundestagu Roland Hartwig i Roman Reusch (MdB) oraz Martin Hess³¹³. Skrzydło zostało oficjalnie rozwiązane.

26 kwietnia 2023 r. uznano *Junge Alternative* za potwierdzony przypadek pravicowego ekstremizmu ze względu na propagowanie rasowej koncepcji społeczeństwa

³¹¹ Zgodnie z § 17a statutu JA jest oficjalną organizacją młodzieżową AfD, zachowuje jednak odrębność prawną, organizacyjną, programową i finansową.

³¹² Zob. K.F. Gärditz, *Die Alternative für Deutschland und der Verfassungsschutz*, „VerfBlog“, 2019/1/17, <https://verfassungsblog.de/die-alternative-fuer-deutschland-und-der-verfassungsschutz/> [dostęp: 15.05.2023].

³¹³ *AfD-Bundesvorstand setzt Arbeitsgruppe zum Thema Verfassungsschutz ein*, 13.09.2018, <https://www.afd.de/afd-bundesvorstand-setzt-arbeitsgruppe-zum-thema-verfassungsschutz-ein/> [dostęp: 15.05.2023].

opartej na założeniach biologicznych. Obok JA jako podmioty prowadzące w ocenie Urzędu Ochrony Konstytucji działania niekonstytucyjne zaklasyfikowano też Instytut Polityki Państwa i stowarzyszenie Jeden Procent³¹⁴.

Drugim obszarem narastających problemów partii są wątpliwości dotyczące jej finansowania. Zarzuty nieprawidłowości, braku wymaganej prawem transparentności i niejasności dotyczące wpływów z zagranicy są przedmiotem oficjalnych postępowań.

Wątpliwości co do legalności finansowania partii. Stabilizacja partii była możliwa dzięki subwencjom publicznym – 36,3 Mio. € to wsparcie finansowe w latach 2013-2018 było dla partii nieodzowne³¹⁵.

Na zakończenie należy jeszcze wspomnieć, że od 2018 r. oficjalnie uznaną fundacją polityczną powiązaną z AfD jest Desiderius-Erasmus-Stiftung. W 2019 r. fundacja i partia zawnioskowały bez powodzenia o 900 tys. euro. z puli tzw. grantów globalnych z budżetu Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, które są przeznaczone na pracę w zakresie edukacji społeczno-politycznej i demokratycznej. Wykluczenie ich wówczas z tej formy państwowego finansowania zostało później uznane przez Federalny Trybunał Konstytucyjny za naruszenie prawa do równych szans³¹⁶.

³¹⁴ *Bundesamt für Verfassungsschutz stuft „Institut für Staatspolitik“, „Ein Prozent e.V.“ und „Junge Alternative“ als gesichert rechtsextremistische Bestrebungen ein*, <https://www.verfassungsschutz.de/SharedDocs/pressemitteilungen/DE/2023/pressemitteilung-2023-2-ifs-ein-prozent-ja.html> [dostęp: 15.05.2023].

³¹⁵ K.H. Naßmacher, *Die Finanzen der AfD: Parteigründung aus der Staatskasse?*, Nr. 1 (2020): Zeitschrift für Parteienwissenschaften, s. 32.

³¹⁶ Od 2022 roku w ustawie budżetowej zmieniła się regulacja. Zgodnie z nią dotacje przyznawane są „tylko takim fundacjom politycznym, które zgodnie ze swoim statutem i całą swoją działalnością dają w każdej chwili gwarancję, że opowiadają się za wolnym demokratycznym porządkiem podstawowym w rozumieniu niemieckiej konstytucji i opowiadają się za jego zachowaniem”.

Tabela 1.

Poparcie dla AfD w wyborach do parlamentów krajowych w latach 2013-2019

Kraj federacji	Data wyborów	Wynik (proc.)	Zmiana w stosunku do poprzednich wyborów (pp.)	Pozycja w rywalizacji partyjnej
Hesja	22.09.2013	4,1	+4,1	6
Saksonia	31.08.2014	9,7	+9,7	4
Brandenburgia	14.09.2014	12,2	+12,2	4
Turyngia	14.09.2014	10,6	+40,6	4
Hamburg	15.02.2015	6,1	+6,1	6
Brema	10.05.2015	5,5	+5,5	6
Badenia-Wirtembergia	13.03.2016	15,1	+15,1	3
Nadrenia-Palatynat	13.03.2016	12,6	+12,6	3
Saksonia-Anhalt	13.03.2016	24,3	+24,3	2
Meklemburgia-Pomorze Przednie	4.09.2016	20,8	+20,8	2
Berlin	18.09.2016	14,2	+14,2	5
Kraj Saary	26.03.2017	6,2	+6,2	4
Szlezwik-Holsztyn	7.05.2017	5,9	+5,9	5
Nadrenia Północna-Westfalia	14.05.2017	7,4	+7,4	4
Dolna Saksonia	15.10.2017	6,2	+6,2	5
Bawaria	14.10.2018	10,2%	+10,2%	4
Hesja	28.10.2018	13,1	+9,1	4
Brema	26.05.2019	6,1	+0,6	5
Brandenburgia	01.09.2019	23,5	+11,4%	2
Saksonia	01.09.2019	27,5	+17,7%	2
Turyngia	27.10.2019	23,4	+12,8%	2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych ogłoszonych przez krajowe organy wyborcze przywołane w przypisach przy opisie wyborów w poszczególnych krajach federacji.

5. Wnioski

W przypadku AfD zawirowania polityczno-gospodarcze w strefie euro wraz z kryzysem migracyjnym odegrały rolę tzw. *populist moment* tj. wystąpienia okoliczności sprzyjających powstaniu i wzrostowi partii populistycznych³¹⁷. W tym konkretnym przypadku decydująca była sekwencja tych dwóch kryzysów, które silnie wpłynęły na Unię Europejską i na Niemcy. Partia przetrwała okres organizacyjnej i programowej orientacji i stopniowo stabilizowała się poprzez poszerzanie zakresu reprezentacji parlamentarnej. Sukcesy w wyborach do parlamentów krajowych, a następnie w wyborach do Bundestagu potwierdziły, że AfD sprawnie kształtuje swój wizerunek jako programowej i mobilizacyjnej alternatywy wobec krytykowanych przez nią partii politycznego mainstreamu.

Doprecyzowanie profilu ideowo-programowego następowało w dokumentach tematycznych wytyczających bądź formalizujących przyjętą strategię. AfD zaczynała działalność jako partia eurokrytyczna, która uległa stopniowej radykalizacji ideologicznej, nabierając zarazem coraz bardziej populistycznego charakteru.

Przeprowadzona analiza rozwoju AfD pozwala zaobserwować wyraźną tendencję do zajmowania stopniowo coraz to bardziej radykalnych pozycji. Partia ewoluowała – w ślad za preferencjami swoich członków – ku pozycjom coraz bardziej prawicowym, a jednocześnie nabierała populistycznego charakteru.

W świetle powyższych ustaleń sformułować można trzy zasadnicze wnioski. Po pierwsze, baza partyjna bardziej radykalna niż liderzy w strukturach federalnych. W powiązaniu z silną pozycją zjazdów partyjnych daje to partii organizacyjną autonomię od jej liderów³¹⁸. Zmiany strategii nie są następstwem zmiany przywództwa. Przeciwnie, jak pokazują przypadki Luckego, Petry (a w późniejszym okresie Meuthena) to przywództwo jest zmieniane, jeśli nie adaptuje się do radykalizującej się strategii partii. Nie można jednak twierdzić, że jest to nietypowa partii populistyczna bez charyzmatycznego przywódcy ze względu na rosnący wpływ Björna Höcke.

Po drugie, AfD znaczna jest liczba wyborców gotowych głosować na AfD pomimo wewnętrznych sporów, celowych prowokacji i zbliżenia ze środowiskiem skrajnej prawicy. Stopniowa radykalizacja partii była czynnikiem ułatwiającym akceptację jej zaostrzającego

³¹⁷ L. Goodwyn, *Democratic Promise. The Populist Moment in America*, Oxford 1976.

³¹⁸ G. Zons, A. Halstenbach, *op.cit.* s. 56.

się kursu. Ponieważ głoszone treści i ton komunikacji AfD ulegały zaostreniu w sposób który można określić jako pełzający, powoli podnosił się także próg akceptacji po stronie odbiorców³¹⁹.

Po trzecie, można założyć występowanie strukturalnej granicy poparcia dla AfD. Większość niemieckiego elektoratu nie zaakceptuje partii skrajnie prawicowej jako poważnej alternatywy politycznej dla pozostałych ugrupowań. Jednak AfD pozostaje opcją dla licznych wyborców zainteresowanych wyrażeniem protestu. Taka motywacja powoduje, że poparcie dla partii ulga dużym wahaniom pod wpływem czynników krótkoterminowych. Wyniki sondażowe AfD pełnią zatem funkcję swoistego miernika poziomu społecznego niezadowolenia, które nie musi się przełożyć na decyzje przy urnie wyborczej. Trudno zatem prognozować poziom reprezentacji parlamentarnej AfD w przyszłości.

Czynnikiem rzutującym na perspektywy dalszego rozwoju AfD jest podejrzenie o ekstremizm polityczny. Prowadzone przez Federalny Urząd Ochrony Konstytucji i oddziały regionalne procedury dotyczą partii, która już dawno przestała mieć charakter niszowy, jest reprezentowana w Bundestagu i w parlamentach krajowych, a poparcie dla niej w sondażach przekracza wartości uzyskiwane przez najpoważniejszych konkurentów politycznych. Podobne doświadczenia z służbami bezpieczeństwa wewnętrznego miała partia Lewica, która także od 2007 r. podlegała obserwacji. Narastające wątpliwości, czy partia nie dąży do celów zagrażających demokratycznemu porządkowi konstytucyjnemu oraz niejasności dotyczące finansowania partii stanowią czynniki ryzyka dla dalszego wzrostu AfD.

³¹⁹ M. Amman, *op.cit.* s. 221.

Rozdział IV Empiryczna klasyfikacja AfD jako partii eurosceptycznej

Celem niniejszego rozdziału jest analiza treści zawartej w programach na wybory do Parlamentu Europejskiego w latach 2014 i 2019. Wyodrębnione zostały twierdzenia dotyczące diagnozy stanu UE w wymiarze politycznym, ekonomiczno-społecznym oraz społeczno-kulturowym, a także postulaty odnośnie do przyszłego kształtowania integracji europejskiej. Tak usystematyzowany materiał źródłowy zostanie poddany klasyfikacji zgodnie z poczynionymi wcześniej ustaleniami teoretycznymi.

1. Programy wyborcze do PE jako źródło do badania eurosceptycyzmu AfD

W celu określenia zakresu i intensywności krytyki integracji europejskiej przez AfD wykorzystana zostanie metoda analizy treści programów tej partii na wybory do Parlamentu Europejskiego.

Uwzględniając szeroki zakres potencjalnych źródeł do analizy stanowisk partii politycznych wybór programu wyborczego uzasadnia przede wszystkim okoliczność, że w Niemczech partie polityczne przykładają znaczną wagę do przygotowania pisemnej prezentacji własnej oferty programowej. Znaczenie tego typu opracowań nie ogranicza się przy tym tylko do ich funkcji agitacyjnej, ale polega też na zapewnianiu przewidywalności zachowania partii, ponieważ program wyborczy wytycza zasadniczo kierunki działalności parlamentarnej w okresie po wyborach. Również w negocjacjach koalicyjnych programowe zamierzenia poszczególnych kontrahentów odgrywają istotną rolę. Z tego powodu niemieckie partie określane są jako „partie programów”³²⁰. Programy opracowane w związku z wyborami do Parlamentu Europejskiego zawierają zazwyczaj komponenty, pozwalające na zakomunikowanie treści stanowiska wobec integracji europejskiej, takie jak wizja UE jako projektu politycznego, diagnoza jej stanu, wsparta zazwyczaj sugestiami co do kierunków dalszego rozwoju i ewentualnej reformy, ocena funkcjonalności wymiaru gospodarczego i społecznego integracji oraz własne propozycje inicjatyw przeznaczonych do realizacji na poziomie europejskim.

Wartość poznawcza programów wyborczych wynika także ze sposobu ich formułowania i przyjmowania. Z reguły towarzyszy im demokratyczny proces uzgodnienia

³²⁰ H. D. Klingemann, A. Volkens, *Struktur und Entwicklung von Wahlprogrammen in der Bundesrepublik Deutschland 1949-1998*, w: O. W. Gabriel, O. Niedermayer, R. Stöss, (Hrsg.): *Parteiendemokratie in Deutschland*, Bonn 2001, s. 512.

w ramach partii, a ostateczny kształt zatwierdzany jest uchwałą upoważnionego gremium. Mają tym samym walor reprezentatywności: wyrażają wolę większości w danej partii, a nie tylko oddają indywidualne przekonania jak w przypadku przemówień, komunikatów prasowych czy wywiadów³²¹.

Zawarty w programie zbiór stwierdzeń i postulatów odnośnie do integracji europejskiej sformułowany jest zazwyczaj ze względów agitacyjnych w wyraźnie wartościującej formie. Należy jednak uwzględnić, że choć programy są pisane w celu prezentacji wizerunku, który partie uznają za korzystny dla wyborców, to jednak ograniczone są przez swoje wcześniejsze deklaracje, przez działaczy i względy wiarygodności³²². Sposób ujęcia tematyki integracji europejskiej zatem pozwala na formułowanie ocen odnośnie do proporcji między ideologicznym a strategicznym wykorzystaniem problematyki UE przez daną partię³²³.

Aspekt wyważenia komponentów ideologicznych i strategicznych ma szczególne znaczenie przy analizie pozycji ideowo-programowych AfD. W Niemczech wciąż jeszcze wybory do PE uważane są za głosowanie o charakterze drugorzędym³²⁴. Z względu na ich mniejsze znaczenie dla układu sił na krajowej scenie politycznej wykorzystywane są często przez wyborców do wyrażenia niezadowolenia z rządzących czy szerzej z działalności partii politycznych³²⁵. W rezultacie w planowaniu kampanii wyborczej mniejszą rolę odgrywa dla poszczególnych partii ocena perspektyw współpracy powyborczej z innymi partiami. W takich uwarunkowaniach eurosceptycyzm łatwiej daje się wykorzystać jako sposób odróżnienia od konkurencji³²⁶.

³²¹ H. D. Klingemann, A. Volkens, *op. cit.* s. 527 i. n.; J. Ketelhut, A. Kretschmer, M. Lewandowsky, L. Roger, *Facetten des deutschen Euroskeptizismus: Eine qualitative Analyse der deutschen Wahlprogramme zur Europawahl 2014*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 2/2016, s. 289.

³²² A. Ecker, M. Jenny, W. C. Müller, K. Praprotnik, *How and why party position estimates from manifestos, expert, and party elite surveys diverge: A comparative analysis of the 'left-right' and the 'European integration' dimensions*, „Party Politics” 2022 May; 28(3), s. 528–540.

³²³ P. Kopecký, C. Mudde, *The two sides of Euroscepticism. Party Positions on European Integration in East Central Europe*, „European Union Politics” 2002 vol. 3 issue 3, s. 297–326.

³²⁴ K. Reif, H. Schmitt, *Nine Second-Order National Elections. A conceptual Framework for the Analysis of European Election Results*, „European Journal of Political Research” 1980 8, s. 3-44.; J. Blind, *Das Heimspiel der „Europa-Parteien“? Die Europawahlkämpfe der Union von 1979 bis 2009*, Wiesbaden 2012., s. 31.

³²⁵ Por. V. Neu, *War es diesmal anders?*, „Die Politische Meinung“, Nr. 526, Mai /Juni 2014, 59. Jahrgang, s. 92-94, s.94.

³²⁶ L. Neumayer, *Euroscepticism as a political label: The use of European Union issues in political competition in the new Member States*, „European Journal of Political Research”, 2008 47 (1), s. 141.

Pozostając przy specyfice AfD, uzasadnieniem szczególnym dla analizy stanowiska wobec integracji europejskiej na podstawie wyborów do PE jest relatywnie wyższa jakość i większa „dojrzałość” tych dokumentów w porównaniu do innych publikacji programowych partii oraz możliwość oceny ewolucji stanowiska w latach 2013-2019 na podstawie dokumentu pełniącego dla partii tę samą funkcję. Warunek ten nie byłby spełniony w przypadku analizy programów wyborczych do Bundestagu, bowiem w 2013 r. AfD prowadziła kampanię wyborczą na podstawie programu wyjątkowo syntetycznie sformułowanego, skupionego na przedstawieniu kilku sztandarowych żądań³²⁷. Tym samym brakuje odpowiedniego materiału porównawczego dla zestawienia z treścią rozbudowanego programu na wybory do Bundestagu w 2017 r.³²⁸ Oba programy za bardzo się różnią pod względem formy i objętości. Analogiczna sytuacja zachodzi w przypadku ogólnego programu partii tzw. *Grundsatzprogramm* z 2016 r.³²⁹ Poprzedzające go „Zasady polityczne”³³⁰ także są zbyt syntetycznie ujęte, by można było na podstawie porównania obu dokumentów wyprowadzić mocno ugruntowane wnioski. Inaczej jest w przypadku programów wyborczych do Parlamentu Europejskiego. Program na wybory w 2014 roku przyjęty został przyjęty na zjeździe w Erfurcie 22 marca 2014 r.³³¹ już w fazie wstępnego okrzepnięcia nowej politycznej organizacji. Choć na warunki niemieckie nadal nie było to obszerne opracowanie, to jednak zawiera już przekrojowy przegląd stanowiska AfD odnośnie do różnych aspektów integracji europejskiej. Zapewnia zatem wystarczający zasób porównawczy do oceny ewolucji tego stanowiska w przypadku jeszcze bardziej skonkretyzowanego programu z 2019 r. przyjętego na zjeździe w Riesie 13 stycznia 2019 r.³³²

Podkreślić należy, że oba analizowane programy AfD zostały przyjęte nie przez zarząd, ale przez zjazdy partii, a zatem odzwierciedlają nastawienie występujące w partii i spełniają kryterium reprezentatywności dla zdania większości.

³²⁷ AfD, *Wahlprogramm*, Program na wybory do Bundestagu, przyjęty na konwencji w Berlinie 14 kwietnia 2013 r.

³²⁸ *Programm für Deutschland, Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017*, Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Köln am 22./23. April 2017.

³²⁹ AfD, *Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*, Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Stuttgart vom 30. April - 01. Mai 2016.

³³⁰ *Politische Leitlinien der Alternative für Deutschland*, przyjęte w drodze głosowania członków w 2014 r.

³³¹ *Mut zu Deutschland. Für ein Europa der Vielfalt. Programm der Alternative für Deutschland (AfD) für die Wahl zum Europäischen Parlament am 25. Mai 2014*, Beschluss des Bundesparteitags vom 22. März 2014, cytowany dalej jako Europawahlprogramm 2014.

³³² *Europawahlprogramm. Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 9. Europäischen Parlament 2019*, cytowany dalej jako Europawahlprogramm 2019.

Pod względem struktury program z 2014 r. zawiera preambułę, trzy tematyczne oraz zakończenie o wyraźnie wyeksponowanym charakterze agitacyjnym zatytułowane „Odważyć się na Niemcy” (*Mut zu Deutschland*) – zgodnie z tytułem całego programu, który rozszerzony jeszcze był o postulat „O Europę różnorodności”. Rozdziały tematyczne opatrzone były tytułami i diagnostyczno-postulatywnymi: „EU jest zagrożona przez jednolite euro”, „O więcej demokracji i przeciwko centralizmowi UE” oraz „O konkurencyjną i socjalną UE”.

W 2019 r. partia przedstawiła już wyraźnie obszerniejszy dokument, składający się z 13 części, w tym objętej numeracją preambuły. Część tytułów została sformułowana tezewo-agitacyjnie: Europa Narodów (2. rozdział), Euro poniosło porażkę: polityka pieniężna i walutowa (5.), Chronić narody! (6.). Pozostałe rozdziały mają tytuły informujące o zakresie tematycznym: Polityka zagraniczna i Bezpieczeństwa, handel zagraniczny i pomoc rozwojowa (3.), Finanse i gospodarka (4.), Ochrona środowiska, rolnictwo i ochrona konsumentów (7.), Sprawy wewnętrzne, prawo i wymiar sprawiedliwości (8.) Kwestie socjalne i UE (9.), Polityka rodzinna (11.), Edukacja i kultura (12.), Energia, klimat, technika i infrastruktura (13.). Formę pośrednią ma tytuł Zachować zasadę pomocniczości³³³ w polityce zdrowotnej (10.). Przedmiotem zainteresowania AfD jest już zatem w kontekście wyborów do PE szeroki zakres tematyczny.

Analiza treści programów będzie przebiegała indukcyjnie poprzez systematyzację cząstkowych obserwacji z materiału empirycznego. Treści dotyczące integracji europejskiej zostaną uporządkowane według wybranych kategorii, a następnie zostaną ocenione pod kątem stopnia krytyki integracji europejskiej. Wyodrębnione zostały dwie podstawowe kategorie stwierdzeń programowych: dotyczące diagnoz sformułowanych przez AfD odnośnie do integracji europejskiej oraz dotyczące postulowanych instrumentów korekty zidentyfikowanych w diagnozach niekorzystnych bądź negatywnych aspektów procesu integracyjnego. Kategoria diagnozy ustrukturyzowana została według trzech obszarów tematycznych: Unia Europejska jako projekt polityczny, Unia Europejska jako projekt ekonomiczno-społeczny oraz Unia Europejska jako projekt

³³³ Zasada pomocniczości normuje wykonywanie kompetencji UE. W dziedzinach, które nie należą do wyłącznych kompetencji unijnych, uzasadnia interwencję UE, jeśli cele danego działania nie mogą zostać osiągnięte w wystarczającym stopniu przez państwa członkowskie i jeśli „ze względu na rozmiary lub skutki proponowanego działania” możliwe jest lepsze ich osiągnięcie na poziomie Unii. Uregulowana w art. 5 ust. 3 Traktatu o Unii Europejskiej (TUE) i w Protokole (nr 2) w sprawie stosowania zasad pomocniczości i proporcjonalności.

społeczno-kulturowy. Uwzględnienie w ocenie stanowiska AfD postulowanych form przeciwdziałania niekorzystnym zjawiskom w UE podąża za konceptualizacją uznającą za konieczny element eurosceptycyzmu połączenie postawy odrzucenia UE z żądaniem korekty narodowej³³⁴.

2. Diagnoza stanu UE w świetle programów wyborczych do PE

2.1. Unia Europejska jako projekt polityczny

Preferowana koncepcja integracji.

Promowana przez AfD w 2014 r. wizja integracji europejskiej to „UE suwerennych państw”³³⁵, doprecyzowana po połączeniu komponentów politycznych i socjoekonomicznych następująco „UE powinna być demokratycznym, praworządnym związkiem wolnych suwerennych państw z wielkim sprawny jednolitym rynkiem, który wszystkim narodom oferuje dobrobyt, zatrudnieni i zabezpieczenie społeczne”³³⁶. Partia zdecydowanie odrzuciła ideę tworzenia europejskiego państwa federalnego na wzór USA uzasadniając to brakiem europejskiego narodu i europejskiego demosu (*Staatsvolk*)³³⁷.

Przedstawione zostały pozytywne aspekty Unii Europejskiej. Doceniono, że UE przyczyniła się do ponownego wzrostu Niemiec (*Wiederaufstieg*) i Europy, przyniosła wzrost gospodarczy, porozumienie między narodami oraz zjednoczenie Niemiec. UE mogła w ocenie AfD umożliwić pokój i rosnący dobrobyt, ponieważ państwa członkowskie urzeczywistniły demokrację, praworządność i społeczną gospodarkę rynkową³³⁸. W ten sposób jednak przygotowane zostało przedpole do wytyczenia wyraźnej cezurę w rozwoju integracji europejskiej jaką stanowi wadliwe zarządzanie kryzysem wspólnej waluty, nazywane zwyczajowo „ratowaniem euro”. Historycznemu sukcesowi Europy w coraz większym stopniu zagrażać mają też przerost centralizmu, biurokracji i interwencjonizm³³⁹.

Co do zasady AfD nie wykluczała dalszego postępu integracji. Uzależniała je jednak od dwóch warunków: miały służyć interesom obywateli oraz dotyczyć sytuacji, gdy nie da

³³⁴ J. Ketelhut, A. Kretschmer, M. Lewandowsky, L. Roger, *op.cit.*, s. 290.

³³⁵ *Europawahlprogramm 2014* s. 2.

³³⁶ *Ibidem* s. 25.

³³⁷ *Ibidem* preambuła s. 2.

³³⁸ *Ibidem* s. 2.

³³⁹ *Ibidem* s. 2.

się na poziomie narodowym przyjąć zadowalającej regulacji³⁴⁰. Zarazem wskazane przykłady zawierały sugestię co do występowania jeszcze jednego warunku: wymieniono transgraniczne projekty infrastrukturalne, wzmocnienie nadzoru antymonopolowego dla zapewnienia uczciwej konkurencji w ramach wspólnego rynku. Wszystkie one powiązane są ze sferą warunków prowadzenia działalności gospodarczej. Stanowi to odzwierciedlenie przekonań neoliberalnego skrzydła AfD, że Unia Europejska uzasadniona jest w znacznej mierze względami ekonomicznymi. Koresponduje z tym postulat, by zachowywać zasadę pomocniczości w szczególności wobec kwestii, które są etycznie bądź moralnie kontrowersyjne³⁴¹.

W programie z 2019 r. AfD opowiedziała się za „Europą Ojczyzn” (*Europa der Vaterländer*) rozumianą jako europejska wspólnota suwerennych państw, które współdziałają dla dobra swoich obywateli w tych wszystkich sprawach, które można wspólnie lepiej załatwić. Wskazano przy tym w szczególności na możliwie niezakłócony rynek wewnętrzny na którym panuje uczciwa konkurencja³⁴². Równolegle w tekście pojawiają się też określenia „Unia Europejskich Państw” oraz „Europa Narodów”.

W bardziej rozbudowany sposób uzasadnione zostało odrzucenie koncepcji federalnej tj. „quasi-państwowej” Unii Europejskiej jako sprzecznej samej w sobie. „Próba stworzenia przez blisko trzydzieści państw o własnych językach, kulturach i doświadczeniach historycznych jakkolwiek ukształtowanego łącznego państwa (*Gesamtstaat*) jest skazana na niepowodzenie”, bowiem „taki twór nie dysponowałby ani narodem państwowym, ani wymaganym minimalnym stopniem tożsamości kulturowej, stanowiących konieczne warunki udanej państwowości³⁴³. Potwierdzenia swoich racji AfD upatruje zarówno w opuszczeniu UE przez Wielką Brytanię – współzawinionym przez klasę polityczną UE, jak i w „niewyobrażalnej już akcesji Turcji”. Zamiast przebudowy UE w państwo z kompetencjami prawodawczymi i własnym rządem AfD opowiada się za wspólnotą gospodarek i interesów suwerennych państw³⁴⁴.

Antyfederalizm i preferowanie integracji ekonomicznej stanowią zatem kontynuację w stosunku do 2014 r. Nowym elementem jest podkreślenie komponentu kulturowego: „Jest iluzją, że tożsamości narodowe mogłyby być stopniowo zastępowane tożsamością

³⁴⁰ *Ibidem* s. 3.

³⁴¹ 2014 s. 9.

³⁴² *Europawahlprogramm 2019* s. 7.

³⁴³ *Ibidem* s. 7.

³⁴⁴ *Ibidem* s. 11.

europejską. Nie istnieje ani europejski naród, które byłby konstytutywny dla takiego projektu, ani nie rysuje się jego powstanie w przewidywalnej przyszłości. Kultury, języki i tożsamości narodowe powstawały przez wieki rozwoju historycznego. Tylko w państwach narodowych z demokratycznymi konstytucjami można żyć i zachować suwerenność oraz podstawowe prawa obywateli jako rdzeń demokracji³⁴⁵.

W 2014 r. przekonanie o próbach forsowania superpaństwa zasygnalizowane zostały jeszcze w formule. „Europa musi wyrastać ze swoich narodów, a nie być narzucana z góry”³⁴⁶. Powstawanie bez zgody i w dystansie do obywateli sztucznego państwa wskutek łamania podstaw i prawa jest zasadniczo wynikiem działań podejmowanych dla ratowania euro. W 2019 r. przejawem tych osłabiających suwerenność państw członkowskich dążeń są obok zawłaszczania kompetencji w szczególności próby nadania UE władztwa podatkowego i zniesienia zasady podejmowania decyzji jednomyślnie na rzecz głosowania większościowego. Zmieniła się też w stosunku do 2014 r. cezura, od której sprawy w UE miały zacząć przyjmować niekorzystny obrót: „Traktaty z Schengen, Maastricht i Lizbony podważyły zasadę suwerenności narodu”³⁴⁷. Analiza treści uwidacznia zmianę zachodzącą w stanowisku AfD: w roku 2014 r. partia uznaje jeszcze pozytywny bilans UE i sygnalizuje zagrożenia płynące z uznawanej za błędną polityki odnośnie do euro. W 2019 r. miejsce tego zniuansowanego przekazu zajmuje alarmistyczna wizja dysfunkcyjnego systemu politycznego UE określonego jako „niedemokratyczny konstrukt”, pozostający pod niekontrolowanym wpływem europejskich polityków i „nieprzejrzystej” biurokracji. AfD zarzuca instytucjom i aparatowi administracyjnemu (a także Trybunałowi Sprawiedliwości) ignorowanie zasady pomocniczości i traktatowego zakazu przejmowania odpowiedzialności za długi innych państw. Napiętnowane zostało ponadto zdominowanie polityki instytucji unijnych, zwłaszcza Rady Europejskiej i Komisji Europejskiej, przez targi o partykularne interesy poszczególnych państw i kliki lobbystów. Pesymistyczna wizja nie ogranicza się do sfery polityki: w gospodarce konkurencja jest według AfD coraz bardziej dławiona przez europejski szal regulacyjny³⁴⁸. Stan ten w ocenie AfD uzasadnia sformułowanie postulatu pilnego przemyślenia przyszłego

³⁴⁵ *Ibidem* s. 11.

³⁴⁶ *Europawahlprogramm 2014* s. 3.

³⁴⁷ *Europawahlprogramm 2019* s. 11.

³⁴⁸ *Ibidem* s. 11

rozwoju UE, zatrzymania procesu osłabiania demokracji (*Entdemokratisierung*) i centralizacji zanim UE upadnie wskutek wynaturzenia swojej idei założycielskiej³⁴⁹.

Deficyt demokratyczny

W duchu swojej myśli przewodniej AfD ubolewała w 2014 r., że polityce europejskiej i jej instytucjom brakuje prawdziwej polityki opozycyjnej, prawdziwych wyborów i możliwości zakończenia sprawowania władzy przez wycofanie poparcia, oraz gotowości do rozwinięcia prawdziwych rozwiązań alternatywnych³⁵⁰. W centrum jej krytyki brak wystarczającej demokratycznej legitymacji dla działań w ramach zarządzania w strefie euro. Piętnowano zatem wzrost uprawnień istniejących bądź tworzenie nowych instytucji bez zapewnienia demokratycznej kontroli. Zarzuty te dotyczyły Europejskiego Banku Centralnego, Komisji Europejskiej, Europejskiego Mechanizmu Stabilności³⁵¹ i oraz ukształtowania Unii Bankowej. Targanym kryzysem państwom narzucane były programy naprawcze przez pozbawione legitymacji gremia EBC, Komisji Europejskiej i Międzynarodowego Funduszu Walutowego (*troika*)³⁵². AfD postulowała zatem wzmocnienie legitymacji demokratycznej instytucji europejskich, a przede wszystkim zwiększenie zakresu partycypacji obywatelskiej i demokracji bezpośredniej³⁵³.

Stałym elementem krytyki zarządzania kryzysem w strefie euro był zarzut łamania prawa wobec instytucji UE, ale także wobec niemieckiego rządu: „Nigdy od czasów drugiej wojny światowej tak wielu polityków nie złamało tak wielu obietnic i nie zlekceważyło tak wielu przepisów, jak to miało miejsce od maja 2010 roku w celu zachowania wspólnej waluty. Dla bożka euro stare partie naraziły na szwank pomyślną współpracę między narodami i dobrobyt w krajach strefy euro na ołtarzu wspólnej waluty. Aby móc bez większego oporu podążać tą katastrofalną ścieżką, ogłosiły one dyktat "bezalternatywności" jako rację stanu, z kanclerzem Niemiec na czele”³⁵⁴.

W programie z 2014 r. znalazły się jednak fragmenty sugerujące innego rodzaju deficyty procesu decyzyjnego: „Obywatele strefy euro mają prawo dowiedzieć się, jakie pozamerytoryczne argumenty grały rolę przy ratowaniu banków i euro w poszczególnych

³⁴⁹ *Ibidem* s. 7

³⁵⁰ *Europawahlprogramm 2014* s. 8.

³⁵¹ Europejski Mechanizm Stabilności (ang. *European Stability Mechanism*, ESM) z siedzibą w Luksemburgu – jeden z głównych mechanizmów przywracania stabilności finansowej gospodarek państw strefy euro utworzony na podstawie umowy międzynarodowej zawartej przez państwa strefy euro w 2012 r.

³⁵² *Europawahlprogramm 2014* s. 3.

³⁵³ *Ibidem* s. 9.

³⁵⁴ *Ibidem* s. 25.

dotkniętych kryzysem państwach”. Stwierdzenie to uzupełniła zapowiedź, że AfD będzie zabiegać o powołanie komisji śledczej w PE, żeby rozliczyć „aktorów brukselskiej Komisji” i EBC, krajowych polityków zaangażowanych i przedstawicieli doradzających banków za podejmowane często „w ukryciu” środki³⁵⁵. Deklaracja taka stanowiła jednak także pośrednio uznanie potencjalnej pozytywnej roli PE w wyjaśnieniu sugerowanych niejasnych związków między bankami inwestycyjnymi a politycznymi decydentami w Brukseli. Za to w 2019 r. AfD postuluje likwidację „niedemokratycznego” Parlamentu Europejskiego uzasadniając to wyłączością państw narodowych w zakresie prawodawczych³⁵⁶.

Program z 2019 r. rysuje już obraz wszechogarniającego lobbingu: „Ze względu na brak bliskości obywateli, nieprzejrzystość instytucji unijnych, ich daleko idące uprawnienia regulacyjne i podejmowanie decyzji o ogromnych funduszach, w centrach kontroli UE zdomowała się machina przedstawicieli z ponad 25 tysiącami lobbystów. Próbują oni wpływać na decyzje polityczne, często w szarej strefie korupcji. Wpływ na brukselską biurokrację jest przerażająco prostacki; czasami dyrektywy i projekty ustaw są pisane bezpośrednio przez lobbystów”³⁵⁷. Partia nie ograniczyła się tylko do krytyki, ale przedstawiła listę potencjalnych środków dla zwalczania występujących nieprawidłowości.

Rozrost biurokracji

AfD poświęca wiele uwagi aparatowi administracyjnemu Unii Europejskiej. Za oceną, że „Bruksela pogrąża się w trzęsawisku wysoce skomplikowanej biurokracji, którą sama stworzyła”³⁵⁸ szedł szereg postulatów mających doprowadzić do zmniejszenia tejże. Listę otwierało żądanie likwidacji podwójnej siedziby PE w Brukseli i w Strasburgu, poprzez poważne ograniczenie zadań i wydatków z budżetu UE, zmniejszenie o połowę liczby urzędników unijnych w ciągu siedmiu lat w powiązaniu z „drastycznym zwiększeniem wydajności administracji” oraz ograniczenie przywilejów podatkowych³⁵⁹.

W 2019 r. obraz aparatu UE zarysowany jest w zdecydowanie populistycznej tonacji: „Europejscy aktorzy polityczni rozbudowali Unię Europejską do monstrualnego aparatu biurokratycznego i administracyjnego: Dwanaście instytucji UE z 44 000 urzędników UE

³⁵⁵ *Ibidem* s. 24.

³⁵⁶ *Europawahlprogramm 2019* s. 12.

³⁵⁷ *Ibidem* s. 13.

³⁵⁸ *Europawahlprogramm 2014* s. 8.

³⁵⁹ *Ibidem* s. 10

i 11 000 pracowników, koszty osobowe w wysokości ponad ośmiu miliardów euro, 24 agencje UE z nieujawnioną liczbą pracowników i legiony usługodawców, takich jak tłumacze i eksperci. Posłowie, komisarze, urzędnicy i inni pracownicy UE otrzymują nieracjonalnie wysokie wynagrodzenia i przywileje, od rajskich uprawnień emerytalnych po nieopodatkowane dodatki. Przykładowo około 4000 urzędników UE zarabia więcej niż kanclerz Niemiec (290 000 euro brutto/rok)”³⁶⁰.

Zniknął natomiast sformułowany w 2014 r. postulat zmniejszenia liczby komisarzy i zakończenie praktyki powoływania komisarza z każdego państwa członkowskiego³⁶¹. Należy to uznać za przejaw większej spójności programu pod względem priorytetu ochrony praw państw narodowych.

2.2. Unia Europejska jako projekt ekonomiczno-społeczny

Preferowany model integracji gospodarczej

W programie z 2014 r. wybrzmiewają oceny neoliberalnego skrzydła partii i afirmacja koncepcji społecznej gospodarki rynkowej w duchu Ludwiga Erharda. Jednolity rynek przedstawiony został jako największe osiągnięcie UE wraz jego czterema swobodami: przepływu osób, towarów, usług i kapitału³⁶². Polityka gospodarcza ma wprawdzie pozostać zadaniem poszczególnych państw, powinna jednak być kompatybilna z europejskim jednolitym rynkiem i wzmocniać konkurencję. W pozytywnej ocenie unijnej polityki ochrony konkurencji ujawnił się ponownie element dystansu do istniejących instytucji UE: AfD postulowała powołanie niezależny europejski organ ds. konkurencji, który przejąłby dotychczasowe uprawnienia Komisji Europejskiej w tym zakresie³⁶³.

Sformułowana w 2014 r. diagnoza, według której próby forsowania sztucznego państwa „w połączeniu z potężnymi wstrząsami gospodarczymi i społecznymi w państwach południowo-europejskich, pełzającym wywłaszczeniem oszczędzających oraz niesprawiedliwym obciążeniem podatników z państw stabilnych ekonomicznie prowadzi do rosnącego odrzucenia UE, a nawet postulatów wystąpienia z UE w niektórych państwach, została w formie autocytału przeniesiona do programu z 2019³⁶⁴.

³⁶⁰ *Europawahlprogramm 2019* s. 12

³⁶¹ *Europawahlprogramm 2014* s. 10.

³⁶² *Ibidem* s. 2-3.

³⁶³ *Ibidem* s. 13.

³⁶⁴ *Europawahlprogramm 2014* s. 3 i *Europawahlprogramm 2019* s. 7.

Pomocniczości i konkurencji dany został prymat nad centralizmem i harmonizacją. Państwa członkowskie miały zachować indywidualną odpowiedzialność za swoją politykę gospodarczą i fiskalną.. AfD zdecydowanie odrzucała wszelkie formy uwspólnotwienia długów, zaliczając do tej kategorii nie tylko będące przedmiotem szerokiej debaty euroobligacje, ale także finansowane wspólnotowo instytucje takie jak EBC, Europejski Mechanizm Stabilności czy unia bankowa³⁶⁵.

W 2019 r. ton krytyki wzmacnia użycie określenia „unia transferowa”³⁶⁶, nacechowanego negatywnie w niemieckiej debacie³⁶⁷. W obu programach krytykowane są inicjatywy europejskich regulacji dotyczących świadczeń zasiłkowych, a w szczególności europejskiego ubezpieczenia na wypadek bezrobocia.

Wspólna waluta jako zagrożenie

Krytyka unii gospodarczej i walutowej stanowiła pierwotny rdzeń programowy AfD i zasadniczo nie zmienia się merytorycznie. Fragmenty poświęcone temu zagadnieniu są rozbudowane i w znacznym stopniu rzeczowo-techniczne. Jedynie poszerzenie zakresu tematycznego programu z 2019 r. zmienia proporcje tej tematyki w stosunku do całości tekstu.

Wprowadzona „wbrew ekonomicznemu i politycznemu rozsądkowi” wspólna waluta stanowi w ocenie partii narastające zagrożenie dla integracji europejskiej³⁶⁸. Koncepcja wspólnej waluty dla państw o zróżnicowanym poziomie rozwoju w wymiarze ekonomiczno-historycznym świadczy o „trwałym, nieusuwalnym rozejściu się wyobrażeń politycznych z prawami ekonomii”³⁶⁹.

Lista zarzutów wobec euro jest rozbudowana: niszczy podstawy Europy, prowadzi do sporów i do ożywienia narodowych uprzedzeń, grozi dobrobytowi i pokojowi między państwami strefy. Wspólna waluta stała się przyczyną naruszenia fundamentalnych zasad pomocniczości, wyłączenia odpowiedzialności finansowej za inne państwa strefy, podważenia konkurencji, niezależności EBC i praworządności. „Ślepa wiara w euro i jego

³⁶⁵ *Europawahlprogramm 2014* s. 2.

³⁶⁶ *Europawahlprogramm 2019* s. 7-8.

³⁶⁷ Por. P. Becker, *Die EU auf dem Weg in eine „Transferunion“? Ein Beitrag zur Entdramatisierung*, SWP-Studie 2018/S 08, 21.06.2018.

³⁶⁸ *Europawahlprogramm 2014* s. 3 i n.

³⁶⁹ *Europawahlprogramm 2019* s. 7.

rzekoma bezalternatywność uniemożliwiają korektę przyczyn kryzysu”, a polityka ratowania euro to „beczka bez dna”³⁷⁰.

Szczegółowo wyłożone zostały wady konstrukcyjne wspólnej waluty i jej oddziaływania w zależności od siły gospodarki danego państwa członkowskiego. Wskazane zostały negatywne skutki obecnego stanu dla Niemiec. Za niedopuszczalną uznano presję na Niemcy, by zredukowały swoje przewagi konkurencyjne wobec niemożności przeprowadzenia reform przez innych. W tym kontekście warto też odnotować postulat zgłoszony w 2019 r. wygaszenia polityki spójności w duchu „narodowe reformy zamiast redystrybucji”.

W 2019 r. listę negatywnych konsekwencji uzupełnia zagrożenie dla niemieckiego systemu zabezpieczenia emerytalnego wskutek polityki EBC. Nie można wymagać od niemieckiego podatnika dalszego członkostwa w strefie euro w obecnej formie³⁷¹. Niemcy muszą zatem wypowiedzieć unię transferową poprzez powrót do narodowej waluty, ewentualnie przy równoległym zachowaniu euro.

AfD jest przekonana, że w dłuższej perspektywie czasowej kraje UE, które nie przystąpiły do euro będą miały lepsze warunki rozwoju na rynku światowym³⁷².

Należy przy tym podkreślić, że AfD nie traktuje jako zagrożenia globalizacji. W obu programach wspomniana pojedynczo w ramach neutralnego opisu uwarunkowań działalności gospodarczej.

2.3. Unia europejska jako projekt społeczno-kulturowy

Tożsamość i kultura

Preambuła programu z 2014 r. zawierała deklarację AfD opowiedzenia się „bez zastrzeżeń za Unią Europejską, która uznaje oświecenie i dążenie narodów do praw człowieka i demokracji, i która trwale zachowuje fundamenty wartości chrześcijańskiej kultury zachodniej³⁷³. Partia domagała się przede wszystkim uwzględnienia granic geograficznych, kulturowych i historycznych przy rozszerzeniu UE, co stanowiło wstęp do odrzucenia perspektywy członkostwa Turcji. To stanowisko zostało w 2019 r. uzupełnione

³⁷⁰ *Europawahlprogramm 2014* s. 4.

³⁷¹ *Europawahlprogramm 2019* s. 29.

³⁷² *Europawahlprogramm 2014* s. 24.

³⁷³ *Ibidem* s. 2.

jeszcze o żądanie natychmiastowego zerwania negocjacji i wstrzymania pomocy przedakcesyjnej³⁷⁴.

AfD generalnie sygnalizuje dystans do przyjmowania nowych członków („Z każdym kolejnym członkiem Wspólnoty Europejskiej zwiększały się obowiązki Niemiec i rosły koszty”³⁷⁵), zapowiadając już w 2014 r. ukrócenie w Niemczech polityki „pełzającego rozszerzania i pogłębiania UE”³⁷⁶ w szczególności poprzez postulowanie wymogu referendum³⁷⁷.

Jednakże w 2014 r. ani razu nie został wymieniony w programie islam, natomiast w 2019 został uznany za zagrożenie dla Europy opisane na dwóch stronach³⁷⁸.

Ponadto AfD zaczęła upatrywać zagrożenia dla kultury narodowej także w samej UE: „Tożsamość narodów europejskich opiera się na tradycjach kulturowych, które narastały przez wieki. To właśnie w swojej różnorodności i odmienności stanowią one bogactwo kulturowe Europy. Polityka kulturalna UE ma na celu podporządkowanie tych narodowych i regionalnych tradycji sztucznie stworzonej europejskiej kulturze jedności i zinstrumentalizowanie ich w tym celu. AfD zdecydowanie sprzeciwia się tej tendencji i opowiada się za Europą ojczyzn również pod względem kulturowym. (...) Kultura musi mieć możliwość organicznego rozwoju. Wielomilionowe ramowe programy kulturalne UE, które mniej lub bardziej otwarcie działają na rzecz "Stanów Zjednoczonych Europy" i niejednokrotnie zwalczają (*bekämpfen*) narodową kulturę przewodnią, zatruwają wolne życie kulturalne”³⁷⁹. Przy takim sformułowaniu kontestacja UE staje się dla AfD misją obrony kultury narodowej przed działaniami domniemanych propagatorów federacyjnej koncepcji rozwoju UE.

Restrykcyjna polityka imigracyjna

Program z 2014 r. uznawał, że polityka imigracyjna i azyłowa musi być „ludzka / godna człowieka” (*menschenwürdig*). W ówczesnych uwarunkowaniach uwaga AfD skupiała się na problemie „imigracji do niemieckich systemów socjalnych” – głównie z biedniejszych państw UE³⁸⁰. Odnośnie do polityki azyłowej przedstawiony został szereg

³⁷⁴ *Europawahlprogramm 2019* s. 18

³⁷⁵ *Europawahlprogramm 2014* s. 23

³⁷⁶ *Ibidem* s. 25.

³⁷⁷ *Ibidem* s. 11.

³⁷⁸ *Europawahlprogramm 2019* s. 51-52.

³⁷⁹ *Ibidem* s. 74.

³⁸⁰ *Europawahlprogramm 2014* s. 15.

postulatów, w tym sprawiedliwego podziału następstw społecznych i finansowych w ramach UE, ze wskazaniem na konieczność odciążenia państw „peryferyjnych UE”³⁸¹. Wspomniano też dążenie do wspólnych standardów minimalnych dla zaopatrzenia i zakwaterowania ubiegających się o azyl.

Jak można się spodziewać tekst z 2019 r. wyraża już nową linię ukształtowaną po kryzysie migracyjnym 2015 r. Rozdział traktujący o tej tematyce został zatytułowany „Chronić narody!”³⁸². Punkt wyjścia stanowi zarzut wobec politycznych elit i instytucji UE uprawianie polityki azylowej i migracyjnej, która rodzi egzystencjalne zagrożenie dla europejskiej cywilizacji. (...) Dalsza otwartość Europy na imigrację z innych kontynentów doprowadzi nieuchronnie w relatywnie krótkim terminie do marginalizacji rodzimej ludności³⁸³. Dalej określone zostaje szerokie spektrum potencjalnych zagrożeń: „Polityka otwartych granic doprowadzi do załamania kulturowego o historycznych rozmiarach, a ponadto wywraca do góry nogami zasady suwerenności ludowej i demokracji wypracowane w Europie od czasów Oświecenia. Nie rozwiązuje to problemu demograficznego, a raczej dramatycznie pogłębia jego konsekwencje. Na tle agresywnego rozwoju islamu grozi destabilizacją naszych liberalnych demokracji. Astronomiczne obciążenia finansowe dopełniają obrazu polityki prowadzonej na koszt własnych obywateli³⁸⁴. Łącząc w tej prognozie wymiary kulturowy, polityczny i socjalny AfD domaga się dalej przywrócenia narodowej suwerenności w polityce azylowej i imigracyjnej, przewidując dla UE tylko rolę operacyjno-wspierającą. Zmiana paradygmatu polityki migracyjnej ma zapewnić zachowanie tożsamości europejskich narodów kulturowych.

Z kryzysu migracyjnego AfD wyciąga szereg wniosków mających konsekwencje dla stanowiska wobec integracji europejskiej. Po pierwsze dostrzega analogię między porażką UE odnośnie do euro i w kryzysie migracyjnym. Powielono ten sam schemat przeniesienia części kompetencji – w tym wypadku polityki azylowej i migracyjnej na UE – zachowując po stronie państw członkowskich kluczowe kompetencje dopełniające tj. wewnętrzny i zewnętrzny reżim graniczny. Istotą krytyki AfD przy tym jest nie tyle sam fakt transferu uprawnień ile błąd konstrukcyjny nie uwzględniający zróżnicowanych scenariuszy rozwoju sytuacji. Po drugie, jak w przypadku euro, AfD uznaje porażkę w zarządzaniu

³⁸¹ *Ibidem* s. 16.

³⁸² *Europawahlprogramm 2019* s. 36.

³⁸³ *Ibidem* s. 37.

³⁸⁴ *Ibidem*.

kryzysem migracyjnym za kolejne źródło utraty zaufania w sprawność instytucji europejskich³⁸⁵. Po trzecie wreszcie uważa za obalone twierdzenie, że tylko UE jest w stanie rozwiązywać problemy ponadnarodowe³⁸⁶. Adresatem krytyki jest nie tylko UE, ale też władze Niemiec. W ocenie AfD „pseudo-moralne” jednostronne działanie rządu niemieckiego podczas kryzysu uchodźczego podzieliło Europę, przyczyniło się do *brexitu* i doprowadziło do izolacji Niemiec. „Niemieckie partie o ugruntowanej pozycji udają, że działają w interesie Europy, ale odnoszą odwrotny skutek”³⁸⁷. W ten sposób AfD próbowała podważyć przypisywanie ugruntowanym partiom kompetencji w zakresie integracji europejskiej.

2.4. Podsumowanie

Diagnoza stanu UE z 2014 r. łączyła elementy pozytywnej oceny dorobku integracji z kategoryczną krytyką trybu i środków zarządzania kryzysem w strefie euro wraz z zarysowaniem scenariusza dalszych negatywnych konsekwencji. Wyraźnie już była zarysowana linia sprzeciwu wobec różnych form redystrybucji w ramach UE. W pewnym sensie AfD pozycjonowała się jako obrońca status quo zagrożonego wskutek błędnej polityki ratowania euro. Prezentowane stanowisko odnośnie do gospodarczych aspektów integracji jest zgodne z profilem ideowym neoliberalnego nurtu, mającego wówczas znaczącą reprezentację w kierownictwie partii. Jednocześnie jasno deklarowana jest preferencja dla zachowania państwowości i nieograniczania możliwości działania państwa narodowego. Nie ma zasadniczo sygnałów gotowości przekazania kolejnych kompetencji na poziom UE, a równoległe szczególną wagę przykładają się do ochrony traktatowego podziału zadań między poziom europejski i narodowy. Komponent renacjonalizacji wyeksponowany jest w postulatach dotyczących odejścia od wspólnej waluty i krytyki unii bankowej.

Rosnący dystans do UE ujawniają też niuanse ujmowania roli Niemiec. W 2014 r. AfD zabiegała o optymalizację pozycji Niemiec w UE: „Wbrew temu, co sądzą politycy krajowi i zagraniczni, rzeczywisty wpływ Niemiec na losy Europy stale się zmniejsza. AfD chce ponownie wzmocnić rolę Niemiec w UE. Niemcom należy przyznać większą wagę w instytucjach europejskich, odpowiednio do ich liczby ludności i znaczenia gospodarczego. W przeciwnym razie Komisja, EMS i EBC, w których państwa-

³⁸⁵ Europawahlprogramm 2019 s. 8.

³⁸⁶ *Ibidem* s. 37.

³⁸⁷ *Ibidem* s. 37.

beneficjenci mają większość, będą coraz częściej podejmować decyzje na niekorzyść Niemiec i innych potencjalnych państw-płatników³⁸⁸. W 2019 r. nie ma już odniesień do ewentualnego polepszenia pozycji Niemiec na poziomie UE. Zamiast tego pojawia się szersza rama dla niemieckiej polityki: „Niemcy muszą odpowiedzialnie przyjąć rolę lidera w europejskiej wspólnocie państw³⁸⁹”.

Wymowne jest, że uznano potrzebę zawarcia w programie deklaracji, że AfD nie podważa lojalności Niemiec wobec idei europejskiej³⁹⁰. Stwierdzenie to odczytywać należy w kontekście toczącej się wokół AfD debaty publicznej, w której często padały zarzuty występowania przez nową siłę polityczną przeciwko UE. Liczne w tekście proeuropejskie stwierdzenia interpretowane były jako próbę odróżnienia AfD od partii skrajnej prawicy, odrzucających całkowicie UE³⁹¹. Jeśli podążyc za interpretacją, że partia łagodziła krytykę integracji europejskiej dla poszerzenia swojej potencjalnej bazy wyborczej, to można by uznać, że to odwrócony wariant strategii *vote-seeking*³⁹².

Obraz UE zarysowany w 2019 r. jest zdecydowanie odmienny. Punktem zwrotnym dla integracji europejskiej jest traktat z Maastricht z 1992 r., a także – ze względu na problematykę migracyjną – układ z Schengen z 1985 r. Przesunięta została zatem cezura przy kreśleniu scenariusza zagrożenia dla państwa narodowego. Wskazanie na czas powstania Unii Europejskiej uderza już bezpośrednio w tę konkretną formę realizacji projektu europejskiego. Obok ochrony kompetencji narodowych wyraźnie nasila się tendencja do renacjonalizacji. Podana w wątpliwość zostaje zdolność UE do formułowania odpowiedzi na wyzwania o charakterze ponadnarodowym. Poszerzeniu uległ zakres diagnozowanej przez AfD dysfunkcji instytucji unijnych. Utrzymuje się krytyka wspólnej waluty z pozycji ekonomicznych, ale zdecydowanie rośnie znaczenie krytyki UE operującej wizją zagrożeń kulturowo-społecznych.

Inaczej niż pięć lat wcześniej w 2014 r. AfD kieruje się wprost strategią *vote seeking* przy pomocy wyrazistej krytyki UE. Bardzo dobrze ilustruje to pozbawiony szans na realizację postulat likwidacji Parlamentu Europejskiego. Pomysł ten służy jako *unique selling point*, wyróżniający AfD w rywalizacji partyjnej. Konkurenci polityczni szli

³⁸⁸ *Europawahlprogramm 2014* s. 24.

³⁸⁹ *Europawahlprogramm 2019* s. 17.

³⁹⁰ *Europawahlprogramm 2014* s. 24.

³⁹¹ Becker, op. cit. s. 37.

³⁹² P. Taggart., A. Szczerbiak, *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, s. 255 i n.

bowiem do wyborów z propozycjami wzmocnienia pozycji tej instytucji. Chadecey³⁹³, SPD³⁹⁴, FDP³⁹⁵, Zieloni³⁹⁶ i Lewica³⁹⁷ zgodnie opowiadali się za wyposażeniem Parlamentu Europejskiego w inicjatywę prawodawczą. SPD proponowała ponadto wzmocnienie uprawnień śledczych i kontrolnych PE. AfD nie powtórzyła już natomiast swojego pomysłu z 2014 r. by zbadać okoliczności „ratowania euro” w ramach komisji śledczej w PE. Inaczej niż u początków swej działalności AfD nie przedstawia już PE jako potencjalnego miejsca oddziaływania na kształt polityki europejskiej.

3. Postulowane środki

3.1. Instrumenty na poziomie UE

W centrum krytyki AfD w 2014 r. znajdowała się wspólna waluta i sposób zarządzania kryzysem strefy euro. Stosownie do tej diagnozy najdalej idącym elementem korekty przewidzianej w ówczesnym programie był postulat rozwiązania, a przynajmniej całkowitej reorganizacji strefy euro. Pierwszym krokiem miało być przyznanie państwom członkowskim prawa opuszczenia strefy bez konieczności jednoczesnego wyjścia z UE. Opcja ta miała być dostępna dla państw, które z subiektywnych lub obiektywnych powodów nie wypełniają warunków uczestnictwa w unii walutowej. Natomiast państwa trzymające się stabilności budżetowej miałyby utworzyć nowy system walutowy, który w przeciwieństwie do obecnego faktycznie opierałby się na modelu przewidzianym w traktacie z Maastricht³⁹⁸.

Poza „opcją atomową” AfD postulowała szereg działań szczegółowych w zakresie funkcjonowania Unii gospodarczej i walutowej³⁹⁹, w tym w szczególności zapewnienie niemieckiego weta przeciwko kredytom pomocowym ESM jako wariant podstawowy, a rozwiązanie ESM jako wariant maksymalistyczny. W oparciu o wyrok Federalnego Trybunału Konstytucyjnego⁴⁰⁰ AfD domagała się natychmiastowego zakończenia

³⁹³ CDU/CSU, *Unser Europa macht stark. Für Sicherheit, Frieden und Wohlstand, Gemeinsames Europawahlprogramm von CDU und CSU 2019.*

³⁹⁴ SPD, *Kommt zusammen und macht Europa stark! Wahlprogramm für die Europawahl am 26. Mai 2019*

³⁹⁵ FDP, *Europas Chancen nutzen, Das Programm der Freien Demokraten für die Europawahl 2019.*

³⁹⁶ Bündnis 90/Die Grünen, *Europas Versprechen erneuern, Europawahlprogramm 2019.*

³⁹⁷ DIE LINKE, *Für ein solidarisches Europa der Millionen, gegen eine Europäische Union der Millionäre, Europawahlprogramm 2019.*

³⁹⁸ *Europawahlprogramm 2014* s. 5.

³⁹⁹ *Ibidem* s. 6.

⁴⁰⁰ BVerfG, Urteil des Zweiten Senats vom 21. Juni 2016- 2 BvR 2728/13 -, Rn. 1-220, BVerfGE 142, 123 – 234.

programu skupu obligacji OTM⁴⁰¹ i wprowadzenia generalnego zakazu zakupu obligacji przez EBC. Postulowała zmianę trybu podejmowania decyzji w EBC na głosowanie według klucza kapitałowego i powiązanie fundamentalnych decyzje w wymogiem większości kwalifikowanej.

Dalej AfD domagała się przeglądu kompetencji według kryterium zasady pomocniczości i przeforsowania w miarę możliwości przywrócenia kompetencji na poziom narodowy⁴⁰². Widziała także potrzebę wprowadzenia skutecznego prawa weta narodowych parlamentów przeciwko projektom prawodawczym organów unijnych⁴⁰³. Bez doprecyzowania szczegółów AfD domagała się ogólnie prawa weta dla państw płatników netto w procesach decyzyjnych UE⁴⁰⁴. Propozycje te można interpretować jako pomysł wprowadzenia możliwości blokowania unijnego procesu prawodawczego zarówno przez egzekutywę, jak i legislatywę państwa narodowego.

Wreszcie przez analogię do tzw. europejskiej inicjatywy obywatelskiej⁴⁰⁵ AfD postulowała wprowadzenie weta obywatelskiego tj. możliwość zablokowania regulacji UE w poszczególnych państwach.

W 2019 r. AfD postawiła już pod znakiem zapytania nie tylko kontynuację unii gospodarczej i walutowej, lecz całej UE, o ile „nasze podstawowe założenia dotyczące reformy nie będą mogły być zrealizowane w istniejącym systemie UE w rozsądnym czasie”⁴⁰⁶. W tak uwarunkowanej sytuacji AfD dostrzega konieczność uporządkowanego rozwiązania Unii Europejskiej i ustanowienia nowej europejskiej wspólnoty gospodarczej i interesów⁴⁰⁷. W tekście znalazły się też propozycje szczegółowe, sugerujące na czym zasadnicze zmiany miałyby polegać. Należy do tej kategorii zaliczyć likwidację Parlamentu Europejskiego⁴⁰⁸, przekształcenie Trybunału Sprawiedliwości UE

⁴⁰¹ Program bezwarunkowych operacji monetarnych (*Outright Monetary Transactions, OTM*) wdrożony na mocy decyzji Rady Zarządzającej EBC we wrześniu 2012 r. dla uniknięcia rozpadu strefy euro. Polegał na skupie obligacji rządowych zadłużonych państw strefy euro o terminie zapadalności od 1 do 3 lat.

⁴⁰² *Europawahlprogramm 2014* s. 8.

⁴⁰³ *Ibidem* s. 8.

⁴⁰⁴ *Ibidem* s. 10.

⁴⁰⁵ Europejska inicjatywa obywatelska – forma bezpośredniego uczestnictwa w europejskim procesie demokratycznym umożliwiająca zaproponowanie konkretnych zmian prawnych w dziedzinach, w których Komisja Europejska ma prawo inicjatywy ustawodawczej. Z inicjatywą może wystąpić siedmiu obywateli UE, mieszkających w co najmniej siedmiu różnych państwach członkowskich. Jeżeli projekt zbierze 1 mln podpisów Komisja Europejska decyduje o ewentualnym podjęciu działań.

⁴⁰⁶ *Europawahlprogramm 2019* s. 12.

⁴⁰⁷ *Ibidem* s. 12.

⁴⁰⁸ *Ibidem* s. 12.

w ponadnarodowy trybunał arbitrażowy⁴⁰⁹ oraz generalne wykluczenie kompetencji ustawodawczych na poziomie UE, a w konsekwencji przywrócenie prymatu prawa niemieckiego. Przewidziane jest odstępianie od przyjmowania siedmioletniego budżetu i skorelowanie horyzontu planowania budżetowego z kadencją PE⁴¹⁰.

W obu programach zawarte są odniesienia do zasady pomocniczości jako środka zapobiegania przejmowania kompetencji przez UE oraz centralizmowi.

W 2019 r. AfD postuluje ponadto prawo nieograniczonego dostępu do informacji dla wszystkich obywateli i obowiązek publikacji wszelkich danych z instytucji UE⁴¹¹.

3.2. Instrumenty na poziomie narodowym

Tak jak w przypadku postulatów w ramach UE, tak i na poziomie krajowym najdalej idący w 2014 r. był postulat dotyczący obecności Niemiec w strefie euro. W przypadku braku możliwości przeprowadzenia uporządkowanego rozwiązania bądź radykalnej przebudowy unii walutowej Niemcy powinny dążyć do wystąpienia z niej, z możliwością równoległego funkcjonowania równoległych walut⁴¹². Zasadne jest przy tym pytanie o konsekwencje dla takiego hipotetycznego kroku dla członkostwa Niemiec w UE, skoro sugerowany był problem nierozłącznego związku między nimi. W 2019 r. sformułowanie jest już kategoryczne: Niemcy muszą wypowiedzieć unię transferową poprzez wprowadzenie waluty narodowej, przy ewentualnym równoległym zachowaniu euro⁴¹³.

W 2019 r. AfD przewiduje już pod warunkiem braku realizacji reform w rozsądnym czasie jako opcję alternatywną dla uporządkowanego rozwiązania UE możliwość wycofania się Niemiec z Unii Europejskiej. Tenże DEXIT określony został jako „ostateczna opcja”⁴¹⁴.

Głoszona ogólnie przez AfD potrzeba wzmocnienia demokracji bezpośredniej znalazła w 2014 r. wyraz w postulacie uzależnienia akcesji kolejnych członków UE od pozytywnego wyniku referendum w Niemczech⁴¹⁵. W 2019 r. zakres rozstrzygnięć uzależnionych od uzyskania bezpośrednio wyrażonego poparcia ze strony społeczeństwa rozciągnięty zostaje na wszelkie zmiany traktatów bądź zawarcie nowych jeśli dotyczy to

⁴⁰⁹ *Ibidem* s. 13.

⁴¹⁰ *Ibidem* s. 23.

⁴¹¹ *Ibidem* s.14.

⁴¹² *Europawahlprogramm 2014* s. 5.

⁴¹³ *Europawahlprogramm 2019* s. 29.

⁴¹⁴ *Ibidem* s. 12.

⁴¹⁵ *Europawahlprogramm 2014* s. 11.

rozszerzenia, oddania suwerenności i przejęcia odpowiedzialności finansowej⁴¹⁶. Generalnie odnosić się to ma do wszelkich projektów o charakterze ponadnarodowym. Oczywiście także decyzja w sprawie ewentualnego Dexitu zapasć miałaby w drodze referendum.

3.3. Podsumowanie

Z przeprowadzonej analizy wynika, że katalog instrumentów, które AfD chciałaby zastosować dla usprawnienia funkcjonowania UE jest szeroki. Na poziomie UE obejmuje on ochronę przestrzegania podziału kompetencji (zasada pomocniczości), renacjonalizację kompetencji, zmiany trybu podejmowania decyzji podwyższające progi ich podjęcia (na korzyść Niemiec), reformy instytucjonalne oraz gruntowną restrukturyzację. Zwłaszcza w przypadku tego ostatniego instrumentu widoczna jest zmiana stosunku AfD do Unii Europejskiej w stosunku do 2014 r. Wprawdzie głównym celem ataku UE konsekwentnie pozostaje unia gospodarcza i walutowa, to jednak wizja głębokiej przebudowy instytucjonalno-politycznej zaprezentowana w 2019 r. może być interpretowana jako odrzucenie UE w jej obecnym kształcie. Realizacja wszelkich instrumentów korekty osadzonych na poziomie europejskim wymaga współdziałania z innymi państwami, zatem prawdopodobieństwo ich urzeczywistnienia jest nikłe. Uprawniona wydaje się zatem ocena, że zaostrożony ton wobec Unii Europejskiej stanowi z jednej strony wynik oceny ideologicznej, jak i motywowany jest przemyśleniami strategicznymi wyraźnego odróżnienia się od pozostałych konkurentów politycznych.

Specyficzne miejsce zajmuje kwestia wzmocnienia parlamentu narodowego. Możliwe jest dokonanie stosownych zmian zarówno na poziomie europejskim, jak i na poziomie narodowym. W odniesieniu do kontroli zasady pomocniczości możliwe jest wyrażenie obiekcji wobec projektu aktu prawodawczego (tzw. żółta kartka⁴¹⁷ i pomarańczowa kartka⁴¹⁸). Propozycja AfD nie tyle zmierza do usprawnienia tych procesów, tylko jest ukierunkowana na skuteczne zablokowanie procesu (tzw. czerwona kartka). Wymiar narodowy wzmocnienia parlamentu w sprawach europejskich został przez

⁴¹⁶ *Europawahlprogramm 2019* s. 13.

⁴¹⁷ Jeśli co najmniej jedna trzecia parlamentów narodowych - lub jedna czwarta w przypadku projektu prawa dotyczącego przestrzeni wolności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości - opowie się za wnioskiem o ponowne rozpatrzenie projektu prawa, uruchomiona zostaje procedura żółtej kartki. Po odpowiedniej analizie Komisja Europejska może wycofać, zmienić lub podtrzymać projekt ustawodawczy, uzasadniając swój wybór.

⁴¹⁸ Jeśli ponad połowa parlamentów narodowych opowie się za wnioskiem o ponowne rozpatrzenie projektu, Komisja musi poddać wniosek ponownej analizie. Jeśli Komisja zdecyduje o podtrzymaniu wniosku, Rada UE i Parlament Europejski decydują ostatecznie, czy procedura ma być kontynuowana.

AfD pominięty. Można argumentować, że niemiecki parlament ma już na podstawie obowiązujących regulacji bardzo silną pozycję w sprawach dotyczących UE. Można jednak też uznać, że AfD nie stworzyła w programie związku między uzyskaniem większych możliwości oddziaływania na politykę europejską dzięki reprezentacji w Bundestagu, jaką uzyskała w 2017 r.

Także w odniesieniu do instrumentów korekty na poziomie narodowym spektrum propozycji jest szerokie: od wyłączeń z zakresu uwspólnotowienia, poprzez referenda rozstrzygające, aż po postulat wycofania się z określonych form współpracy i wreszcie wyjścia z UE. Należy jednak odnotować, że AfD zachowuje jednak dystans do opcji odmowy implementacji regulacji i rozstrzygnięć unijnych.

Radykalność propozycji zwiększyła się w 2019 r. Opcja kwestionowania członkostwa w UE czy faktyczna blokada dalszego rozwoju UE w przypadku realizacji postulatu wprowadzenia wymogu pozytywnego wyniku referendum odnośnie do szerokiego spektrum zagadnień sygnalizują bardziej negatywne stanowisko wobec UE. Tego rodzaju propozycje należy oceniać nie tyle przez pryzmat możliwości ich faktycznej realizacji (bo te są znikome), ile przez wpływ takich treści na niemiecką debatę o Unii Europejskiej. Przykładowo, debata odnośnie do perspektywy przyjęcia nowego państwa członkowskiego może krytycznie naświetlać różne aspekty ewentualnego wpływu kolejnego rozszerzenia na UE bądź Niemcy. Można jednak także nagłaśniać tryb podejmowania takiej decyzji zabarwioną populistycznie narracją o ignorowaniu opinii społeczeństwa. Tego typu działania nie wyczerpują się tylko w zmianie nastrojów społecznych dla doraźnych celów wyborczych. Ponadto systemowe ograniczenie roli instrumentów demokracji bezpośredniej było czynnikiem, który nie sprzyjał użyciu euroceptycyzmu w Niemczech w rywalizacji politycznej⁴¹⁹. Promowanie zmiany tych uwarunkowań ustrojowych ukierunkowane jest na zmianę polityki europejskiej w Niemczech. Pod tym względem można zatem przyjąć, że AfD realizuje punktowo również strategię *goal seeking*, a nie wyłącznie *vote seeking*.

Po wyjściu Wielkiej Brytanii opcja ustania członkostwa w UE przestała być wprawdzie abstrakcyjnym scenariuszem przewidzianym w traktatach. Jednak w przypadku Niemiec sugerowanie takiej możliwości może być kierowane wyłącznie do radykalnej

⁴¹⁹ Por. C. Leconte, *Understanding Euroscepticism*, London 2010, s. 112 i n.

części elektoratu⁴²⁰. Pamiętać należy, że wprowadzenie do programu opcji warunkowego opuszczenia UE nastąpiło wbrew kierownictwu partii, które próbowało przedstawiać ten postulat jako metodę wzmocnienia presji na reformy w UE⁴²¹. Sformułowanie „w rozsądnym czasie” zastąpiło pod naciskiem przewodniczącego Jörg Meuthena jeszcze bardziej radykalną propozycję „w ciągu kadencji PE”.

Obserwując radykalizację postulatów AfD trzeba też zwrócić uwagę, że AfD nie wraca do swoich wcześniejszych propozycji np. odnośnie do przeglądu kompetencji. Tego typu postępowanie pasowałoby także do nowej linii, w której nacisk jest nie tyle na ochronę, ile na renacjonalizację kompetencji. Nie można jednak też wykluczyć, że tego typu inicjatywa była zbyt umiarkowana na potrzeby przyjętej w 2019 r. strategii. Ponadto mogłaby zostać zgłoszona przez CDU, CSU czy FDP. Także w tym wypadku dążenie do maksymalnego wyróżnienia się na tle konkurentów politycznych wydaje się przeważać.

4. Wnioski

Na początku działalności używano wobec AfD często określenia „eurokrytyczna”, dla podkreślenia, że nie występuje ona generalnie przeciwko integracji europejskiej, skupiając się na piętnowaniu wad wspólnej waluty i błędnego zarządzania kryzysem w strefie euro. Pamiętać też trzeba, że nie była pierwszym ugrupowaniem krytykującym Unię Europejską, jednak poszerzyła zakres debaty poprzez wprowadzenie nowych komponentów treściowych i narzuciła zdecydowanie bardziej krytyczny ton⁴²².

W świetle treści programu na wybory do Parlamentu Europejskiego w 2014 r. najwyraźniejszym przejawem eurosceptycyzmu było radykalne stanowisko AfD wobec euro. Natomiast w zakresie ogólnej krytyki UE i zarządzania kryzysem w strefie euro wiele ówczesnych postulatów można uznać za uprawnione propozycje w krytycznej dyskusji. Prezentacja mankamentów określonych działań na poziomie UE miała niejednokrotnie obiektywną podstawę faktyczną. Analiza deficytu demokratycznego w zarządzaniu kryzysem strefy euro mimo lekkiego zabarwienia populistycznego wykazuje niejednokrotnie elementy merytorycznej oceny tworzonych instytucji i instrumentów. Ponadto diagnozie niekorzystnych tendencji rozwojowych towarzyszyła pozytywna ocena unijnych osiągnięć. W tym kontekście nawet stylizowanie euro jako zagrożenia dla

⁴²⁰ NPD domagała się wystąpienia Niemiec z UE jeśli ta nie zostanie przekształcona w związek suwerennych państw.

⁴²¹ F. Decker, *Die Alternative für Deutschland. Ein Porträt*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Marcel Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 142.

⁴²² J. Ketelhut, A. Kretschmer, M. Lewandowsky, L. Roger, *op.cit.* s. 285

dalszego rozwoju UE można było odczytać jako przejaw troski o zachowanie zdobyczy integracji europejskiej. Pod pewnymi względami treści programowe z 2014 r. porównywalne były z tradycyjnymi pozycjami reprezentowanymi w polityce europejskiej przez CSU⁴²³.

W 2014 r. AfD była zatem partią, którą można zakwalifikować jako reprezentantkę miękkiego eurosceptycyzmu, zgodnie z klasyfikacją zaproponowaną przez Taggart i Szczerbiaka⁴²⁴. AfD nie sprzeciwia się bowiem zasadniczo integracji europejskiej lub członkostwu w UE, jednak obawy dotyczące kilku obszarów polityki (gł. fiskalnej i gospodarczej) prowadzą do wyrażenia „kwalifikowanego sprzeciwu” wobec UE, a ponadto występuje poczucie sprzeczności między niemieckim interesem narodowym a kierunkiem rozwoju UE. Należy podkreślić wystąpienie obu tych elementów w przypadku AfD tj. kwalifikowanego sprzeciwu oraz poczucia naruszenia niemieckich interesów, bowiem samo odniesienie do interesów narodowych nie musi jeszcze wyczerpywać znamion postawy eurosceptycznej⁴²⁵. Klasyfikacja wczesnych stanowisk AfD w polityce europejskiej jako miękkiego eurosceptycyzmu była przedmiotem konsensu naukowego⁴²⁶.

Natomiast w 2019 r. należy już stwierdzić występowanie zasadniczej opozycji wobec integracji europejskiej. Krytyka jest wyraźnie ostrzejsza i wyrażana w populistycznym tonie, czemu towarzyszy wybór radykalnych instrumentów korekty na poziomie narodowym. Zakwestionowana została generalnie Unia Europejska w obecnym ponadnarodowym kształcie, a jej działania przedstawiane są jako źródła zagrożeń bądź przeszkody dla ich odparcia. Wskutek erozji kontroli demokratycznej, centralizmu i biurokracji podana w wątpliwość jest zdolność do odwrócenia negatywnych tendencji, którym przeciwstawić można tylko radykalną przebudowę strukturalną, a przynajmniej głęboką renacjonalizację kompetencji.

⁴²³ K. Arzheimer, *The AfD: Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?*, “West European Politics”, 38 (2015), H. 3, s. 545 i n.

⁴²⁴ P. Taggart., A. Szczerbiak, *Theorizing Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement, and Causality*, w: P. Taggart., A. Szczerbiak, *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, s. 240-241.

⁴²⁵ C. Lees, ‘Dark Matter’: *Institutional Constraints and the Failure of Party-Based Euroscepticism in Germany*, “Political Studies” 2002 50 2, s. 250.

⁴²⁶ J. Rosenfelder, *Die Programmatik der AfD: Inwiefern hat sie sich von einer primär euroskeptischen Partei entwickelt?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen” 2017, nr 48 (1), s. 134; Grimm R., *The Rise of the German Eurosceptic Party Alternative für Deutschland, Between Ordoliberal Critique and Popular Anxiety*, “International Political Science Review”, 36. Jg.(2015), H. 3, s. 265 i n.

W 2019 r. AfD stosuje już w pełni dyskurs antyimigracyjny, charakterystyczny dla partii eurosceptycznych w innych państwach członkowskich UE. W Niemczech natomiast debata o deficytach UE była długo zdominowana przez kwestie instytucjonalno-prawne bądź instytucjonalno-polityczne. Kwestie aspektów kulturowych integracji europejskiej dla uzasadnienia pozycji politycznych wykorzystywane były rzadko. Przykładem wykorzystania takiej argumentacji było kwestionowanie perspektywy członkostwa Turcji, w której AfD nie była odosobniona. Program z 2019 r. operuje kategoriami tożsamości i kultury powiązаныmi z kwestiami ekonomicznymi, nie tylko dla zakwestionowania polityki migracyjnej i azyłowej UE, ale dla zasadniczego podważenia zdolności UE do rozwiązywania problemów.

Empirycznie wywiedziono zmianę, która odnosi się do kryterium kwalifikowania pod względem intensywności kontestowania integracji europejskiej. W rezultacie należy uznać, że w 2019 r. AfD przesunęła się na pozycje twardego eurosceptycyzmu i wyraża zasadniczy sprzeciw wobec integracji europejskiej o charakterze ponadnarodowym. Nie neguje wprowadzenia koncepcji współpracy państw europejskich w formule międzyrządowej na podstawie umów międzynarodowych („Europa ojczyzn”). Wyraźnie dystansuje się jednak od praktyki integracji europejskiej wdrażanej w ramach UE obecnie i perspektywicznie. Ustalenia powyższej analizy zbieżne są z ocenami innych ekspertów, którzy zaliczają obecnie AfD do kategorii partii zajmujących stanowisko twardego eurosceptycyzmu⁴²⁷.

Stosunkowo ograniczona możliwość mobilizacji wyborczej wokół tematów związanych z UE i z euro powoduje, że tylko silnie skontrastowane z konkurencją stanowiska mają szansę zwrócić uwagę wyborców⁴²⁸. Już w 2014 r. w percepcji społecznej AfD rzeczywiście bardzo różniła się od innych partii i w tym sensie stanowiła zdecydowanie alternatywę⁴²⁹.

⁴²⁷ J. Rosenfelder, *Die Programmatik der AfD: Inwiefern hat sie sich von einer primär euroskeptischen Partei entwickelt?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen” 2017, nr 48 (1), s., O. Niedermayer, *Deutsche Parteien und Europa*, w: K. Böttger, M. Jopp (Hrsg.), *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bonn 2021, s. 208 i 203.

⁴²⁸ N. Berbuir, M. Lewandowsky, J. Siri, *The AfD and Its Sympathisers: Finally a Right-Wing Populist Movement in Germany?*, „German Politics”, 24. (2015) z. 2, s. 163.

⁴²⁹ A. Wagner, M. Lewandowsky, H. Giebler, *Alles neu macht der Mai? Die Alternative für Deutschland (AfD) und die Europawahl 2014*, w: Michael Kaeding / Niko Switek (Hrsg.), *Die Europawahl 2014. Spitzenkandidaten, Protestparteien, Nichtwähler*, Wiesbaden 2015, s. 147.

Rozdział V AfD jako partia eurosceptyczna o profilu prawicowym

Przedmiotem niniejszego rozdziału jest analiza związku między orientacją ideologiczną AfD a jej stanowiskiem eurosceptycznym. Przedstawione zostały różne aspekty umiejscowienia AfD w podziale lewica-prawica poczynając od komunikacji w tym zakresie ze strony samej partii, poprzez klasyfikację w opracowaniach naukowych, aż do charakterystyki profilu ideologicznego elektoratu. Następnie zweryfikowano empirycznie, czy występuje związek i jak jest on ścisły między krytycznym stosunkiem do integracji a prawicową orientacją AfD.

1. Związek między orientacją ideologiczną a stanowiskiem eurosceptycznym

Analiza treści programowych w poprzednim rozdziale wykazała ewolucję stanowiska AfD odnośnie do integracji europejskiej. Zaobserwowany wzrost krytycyzmu pozwala na zmianę klasyfikacji AfD w omawianym okresie. Z kategorii partii reprezentujących miękki eurosceptycyzm można przesunąć AfD do grupy sił politycznych kwestionujących podstawy projektu europejskiego w jego obecnym kształcie. Kolejny etap stanowi sprawdzenie, czy na tle konkurentów politycznych można stwierdzić związek między prawicową orientacją AfD a jej krytycznym stosunkiem do integracji europejskiej.

Należy rozróżnić dwa aspekty wykorzystywania przez partie tematyki europejskiej. Z jednej strony kwestie Unii Europejskiej mogą być wykorzystywane do pozyskiwania i mobilizacji wyborców. W rezultacie między partiami – konkurentami politycznymi dochodzi do różnicowania stanowisk odnośnie do kompleksu tematycznego „integracja europejska”. Z drugiej strony problematyka UE może mieć dla poszczególnych partii różną *istotność (salience)*. Zmienne mogą być zatem zarówno znaczenie, jak i ocena integracji europejskich dla poszczególnych partii. Znaczenie tematów imigracji i integracji europejskiej zwiększyło się w miarę upływu czasu dla wszystkich partii⁴³⁰. Nie zmienia to jednak faktu, że istotność kwestii europejskich jest ograniczona w kampaniach wyborczych w porównaniu do innych zagadnień politycznych⁴³¹.

⁴³⁰ C. De Vries, *Euroscepticism and the Future of European Integration*, Oxford 2018, s. 59 i n.

⁴³¹ D. Hoeglinger, *The politicisation of European integration in domestic election campaigns*, “West European Politics”, Vol. 39, 2016, s. 44-63.

W systemach partyjnych można wskazać liczne przykłady pozycji eurosceptycznych zarówno wśród partii lewicowych, jak prawicowych⁴³². Prowadzone dotąd badania wykazały silny związek między konwencjonalnym wymiarem lewica – prawica, a stosunkiem partii do projektu europejskiego⁴³³. Przede wszystkim partie konserwatywne i partie na prawym brzegu sceny politycznej włączają problematykę europejską do swoich programów politycznych⁴³⁴. Na podstawie modeli analitycznych wykazano, że radykalne partie prawicowe zdają się być bardziej spójne w krytyce integracji europejskiej niż partie radykalnej lewicy⁴³⁵.

Podział prawica – lewica postrzegany jest jako podstawowy wymiar rywalizacji politycznej. Dla większej precyzji w pozycjonowaniu aktorów politycznych wykorzystywane są w coraz większym stopniu dwuwymiarowe określenia przestrzeni politycznej, różnicujące klasyfikację lewica-prawica odnośnie do kwestii gospodarczych oraz w wymiarze społecznym: orientacja progresywno/liberalna vs konserwatywno/tradycjonalistyczna bądź orientacja libertariańska vs autorytarna bądź w najbardziej tradycyjnym ujęciu: społecznie prawicowa vs społecznie lewicowa⁴³⁶. Generalnie w rywalizacji partii politycznych obserwowane było przeniesienie punktu ciężkości z wymiaru ekonomicznego do kulturowego GAL-TAN⁴³⁷. Skrót ten wywiedziony jest z angielskiej terminologii *green, alternative, libertarian (GAL) vs traditional, authoritarian, nationalist (TAN)*, której polskim odpowiednikiem jest charakteryzowanie partii politycznych według kategorii zielone / alternatywne / libertariańskie albo tradycjonalistyczne / autorytarne / nacjonalistyczne⁴³⁸.

Zaobserwowana została prawidłowość, że im bardziej partia jest konserwatywna w sferze kulturowej, tym większe znaczenie kwestii integracji europejskiej. Klasyczny

⁴³² W świetle podziału na linię lewica-prawica wyróżnia się następujące kategorie partii: komunistyczne, socjaldemokratyczne, lewicowo-liberalne, chadeckie, liberalne, konserwatywne i ultraprawicowe, P. Kubiak, *System partyjny i partie polityczne zjednoczonych Niemiec (1990-2013)*, Poznań 2014, s. 15.

⁴³³ L. Hooghe, G. Marks, C.J. Wilson, *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, "Comparative Political Studies", 2002 35(8), s. 965-989.

⁴³⁴ D. Hoeglenger, *op.cit.*, s. 44-63.

⁴³⁵ F. Habersack., C. Wegscheider, *Populism and Euroscepticism: Two sides of the same coin?*, w: Heinisch R., Holtz-Bacha Ch., Mazzoleni O., *Political Populism: Handbook on Concepts, Questions and Strategies of Research*, Baden Baden 2021, s.195-212.

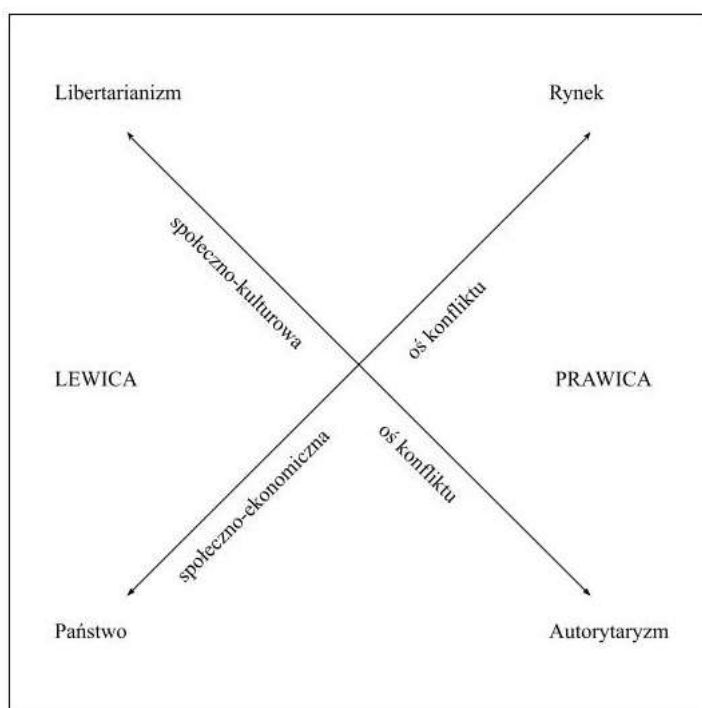
⁴³⁶⁴³⁶ J. Ph. Thomeczek, M. Jankowski, A. Krouwel, *Die politische Landschaft zur Bundestagswahl 2017. Befunde aus zwei Voting Advice Applications und dem Chapel Hill Expert Survey*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 270.

⁴³⁷ J. Polk, J. Rovny, *Anti-Elite/Establishment Rhetoric and Party Positioning on European Integration*, "Chinese Political Science Review" 2(2) 2017.

⁴³⁸ L. Hooghe i in., *op. cit.*

podział między lewicą i prawicą odgrywa mniejszą rolę jako wyznacznik *istotności* problematyki UE. Jednocześnie nawet dla partii konserwatywnych w sferze kulturowej bardziej atrakcyjne okazują się kwestie polityki migracyjnej, wykazujące zasadniczo podobne prawidłowości co do wagi dla partii politycznych⁴³⁹. Partie skrajnie prawicowe i lewicowe różnią się w naturze i motywacjach ich eurosceptycyzmu. Radykalne prawicowe partie mają tendencję do akcentu na zagrożenia płynące z integracji europejskiej dla narodowej suwerenności, tradycji i tożsamości. Partie lewicowe skupiają się na ekonomicznych aspektach integracji europejskiej i negatywnym wpływie na narodowe państwo dobrobytu⁴⁴⁰. Najsilniejszym źródłem zróżnicowania poparcia dla partii jest wymiar przeciwstawiający ugrupowania zielone/alternatywne/libertariańskie partiom tradycyjalistycznym/autorytarnym/nacjonalistycznym⁴⁴¹.

Diagram 1. Dwuwymiarowy model linii konfliktu społeczno-politycznego we współczesnych systemach partyjnych

Źródło: F. Decker, *Parteien und Parteiensysteme in Deutschland*, Stuttgart 2011, s. 49
(z modyfikacjami na potrzeby niniejszej rozprawy).

⁴³⁹ D. Hoeglinger, *op.cit.*

⁴⁴⁰ N. Brack, *Towards a unified anti-Europe narrative on the right and left? The challenge of Euroscepticism in the 2019 European elections*, "Research & Politics" Volume 7, Issue 2, April-June 2020.

⁴⁴¹ L. Hooghe, *op.cit.*

Odnotowano zarazem, że nacjonalizm jest wspólnym mianownikiem wyjaśniającym eurosceptycyzm w przypadku partii radykalnych z obu rodzin partyjnych⁴⁴². Jednakże mimo obserwowania procesu wzrostu konwergencji między radykalną prawicą i radykalną lewicą w lewicą w ostatnich latach dotyczy ona głównie kwestii redystrybucyjnych, a nie wymiaru GAL/TAN, co uzasadnia rozbieżność stanowisk w polityce migracyjnej⁴⁴³.

2. Lokalizacja AfD w podziale lewica-prawica

2.1. Deklaratywne pozycjonowanie się liderów AfD

W początkowym okresie działalności nowej partii jej liderzy dystansowali się od klasycznego podziału na lewicę i prawicę. „Ani prawica, ani lewica” – to było hasło powtarzane przez Bernda Lucke. Konrad Adam twierdził, że nie można AfD umieścić w schemacie lewica-prawica, bo odnośnie do polityki ratowania euro wszystkie partie polityczne zarówno z lewej jak prawej strony popierają ten sam kurs⁴⁴⁴.

Ówczesnemu kierownictwu partii zależało wyraźnie na włączeniu się w niemiecką debatę polityczną jako głos „liberalny”, oparty na kompetencjach merytorycznych w sferze gospodarczej. Dystans od motywacji ideologicznej miał stanowić wyznacznik partii na tle jej konkurentów politycznych. Wizerunek „partii profesorskiej” pod względem taktycznym był bardzo korzystny. Naukowcy o uznanej pozycji (Bernd Lucke, Joachim Starbatty), a także znani uczestnicy życia publicznego (Konrad Adam, Alexander Gauland, Hans-Olaf Henkel) ułatwili nowemu ugrupowaniu dostęp do mediów masowych i prezentację nowej oferty politycznej.

Generalnie jednak od początku nie było większych wątpliwości, że AfD próbuje przede wszystkim pozyskać poparcie wśród wyborców o orientacji konserwatywnej. Powołanie nowej partii było także odpowiedzią na dokonujące się pod kierownictwem Angeli Merkel przesunięcie CDU w kierunku politycznego centrum, określane jako „socjaldemokratyzacja”, co wiązało się z zarzuceniem tradycyjnych stanowisk partii nie tylko w wymiarze gospodarczym, ale przede wszystkim światopoglądowym⁴⁴⁵. Skuteczne

⁴⁴² N. Brack, op.cit. s. 2.

⁴⁴³ *Ibidem*, s. 5.

⁴⁴⁴ K. Adam, «*Vertragsbrüchige verdienen unser Vertrauen nicht*», Interview: Ulrich Schmid, NZZ 12.04.2013, <https://www.nzz.ch/vertragsbruechige-verdienen-unser-vertrauen-nicht-ld.1036833> [Dostęp: 15.05.2023]

⁴⁴⁵ Zob. T. Biebricher, *Geistig-moralische Wende. Die Erschöpfung des deutschen Konservatismus*, Berlin 2018.

pozyskiwanie elektoratu w politycznym centrum, które zapewniło na 16 lat urząd kanclerski, osłabiało zdolność integrowania wyborców o orientacji prawicowej. Z tej licznej grupy rozczarowanych zwolenników chadecji rekrutowali się wszak założyciele i sympatycy AfD⁴⁴⁶.

Promowanie wizerunku partii jako siły pozycjonującej się poza podziałami ideologicznymi można uzasadnić kilkoma okolicznościami. Po pierwsze, najbardziej pożądaną grupą w elektoracie, decydującą dla skali sukcesu wyborczego, są wyborcy centrowi. Unikanie jasnych deklaracji odnośnie do profilu ideologicznego partii pozwalało na formułowanie przekazu partii w odniesieniu do warunku akceptacji bądź kontestacji wybranego przez rząd sposobu zarządzania kryzysem w strefie euro. Ówczesne badania opinii społecznej wskazywały na znaczny potencjał niezadowolenia w tym zakresie niezależnie do sympatii politycznych respondentów⁴⁴⁷. Pod względem taktycznym unikanie jasnego umiejscowienia partii w spektrum rywalizacji prawica-lewica otwierało perspektywę pozyskania nie tylko głosów wyborców centrowych, ale także wyborców o przekonaniach mieszczących się na prawo bądź na lewo od centrum, o ile krytycznie oceniali działania mające na celu ograniczenie turbulencji wokół wspólnej waluty. Po drugie, AfD była od początku partią opartą na kilku środowiskach, wykazujących dość istotne różnice programowo-ideologiczne, zgodnych natomiast co do zasadniczego punktu ciężkości w sferze programowej nowej partii tj. krytyki wspólnej waluty. Już na starcie nowego ugrupowania ścierały się w nim trzy zasadnicze nurty. Następstwem konfliktu między tymi konkurującymi wizjami doprowadzi w 2015 r. do rozłamu, a w kolejnych latach do ostrych sporów wewnątrz kierownictwa partii. Deklarowane zaangażowanie w rywalizację polityczną w formie niezależnej od tradycyjnych podziałów politycznych było formą zarządzania obecnością konkurujących nurtów wewnątrz młodej partii. Po trzecie, ograniczano w ten sposób ryzyko atakowania nowej partii jako siły prawicowej, narażonej na wpływy środowisk skrajnych, co mogłoby skutkować skutecznym ostracyzmem. Po czwarte, unikanie jasnego pozycjonowania w przypadku AfD nie miało charakteru odosobnionego. Próba wyjścia poza tradycyjny podział na lewicę i prawicę była wynikiem kształtowania się w społeczeństwach zachodnich nowych linii podziału

⁴⁴⁶ S.T. Franzmann, *Die Wahlprogrammatik der AfD in vergleichender Perspektive*, „Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Internationales Parteienrecht und Parteienforschung“ (MIP), 20. Jg. 2014 s. 115; idem: *Calling the Ghost of Populism: The AfD's Strategic and Tactical Agendas until the EP Election 2014*, „German Politics” 25(4):1-23 2016, s. 473.

⁴⁴⁷ Zob. T. Petersen, *Die öffentliche Meinung*, w: W. Weidernfeld, W. Wessels (Hrsg.), „Jahrbuch der Europäischen Integration“ 2012, Baden-Baden 2012, s. 369-378.

politycznego. Szczególnie dla nowych projektów politycznych wykazujących cechy populistyczne unikanie jednoznacznych deklaracji politycznych jawiło się jako obiecująca strategia zwiększania szans wyborczych. Dla AfD wyjście z ofertą polityczną opartą na krytyce deficytów polityki w kwestiach dotyczących wspólnej waluty było wystarczającym elementem różniącym od głównych partii politycznych.

Elementem komunikacyjnego precyzowania profilu ideologicznego partii było dołączenie do grupy Europejskich Konserwatystów i Reformatorów w Parlamencie Europejskim po wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 r., co będzie przedmiotem analizy w rozdziale VIII. Ówczesnym liderom z liberalno-gospodarczego nurtu, dominującego jeszcze w AfD, zależało na osadzeniu nowej partii wśród ugrupowań konserwatywnych, postulujących reformę Unii Europejskiej. Celowym zabiegiem było wówczas dystansowanie się od takich sił politycznych jak brytyjski UKIP, francuski FN czy austriacka FPÖ. Uznanie tych motywacji strategicznych obecnych wówczas w kierownictwie AfD nie może jednak powadzić do przeceniania siły oddziaływania tej decyzji afiliacyjnej w niemieckiej debacie politycznej, tym bardziej, że wskutek rozłamu doszło do dekompozycji reprezentacji AfD w PE.

W kolejnych latach działalności partia coraz wyraźniej zaczęła się przesuwac ku prawemu brzegowi sceny politycznej. Znajdowało to wyraz zarówno w komunikacji liderów, jak i w treściach programowych. Ta zmiana wynikała zarówno z przesłanek taktycznych, jak i ideologicznych i przyczyniła się do sukcesów wyborczych partii. W początkowej fazie AfD rozwijała się bardzo szybko w sposób niekontrolowany, przyciągając także osoby o wyraźnie prawicowej orientacji bądź o poglądach fundamentalistycznych, ksenofobicznych czy wręcz rasistowskich.⁴⁴⁸ Później otwarcie na środowiska skrajne było już elementem świadomej strategii niektórych liderów partii.

Finalnym aktem komunikowania pozycji partii w przestrzeni rywalizacji politycznej między lewicą a prawicą było umiejscowienie jej posłów na sali plenarnej Bundestagu po uzyskaniu reprezentacji parlamentarnej na poziomie federacji w 2017 r. Wprowadzonych do parlamentu 92 posłów AfD zajęło miejsce na prawym skraju sali plenarnej. W odróżnieniu od Zielonych, którzy w 1983 r. zabiegali o miejsca bliżej centrum, by uniknąć zepchnięcia na skraj lewego skrzydła niż Zieloni, AfD strategicznie

⁴⁴⁸ R. Stöss, *Der rechte Rand des politischen Systems der Bundesrepublik*, 07.07.2016, <https://www.bpb.de/themen/rechtsextremismus/dossier-rechtsextremismus/230035/der-rechte-rand-des-politischen-systems-der-bundesrepublik> [dostęp: 15.05.2023].

zdefiniowała się sama ostatecznie jako siła jednoznacznie prawicowa, odbierając partom chadeckim status jedynej powszechnie akceptowanej reprezentacji wyborców o poglądach prawicowych (bądź wręcz skrajnie prawicowych).

AfD skutecznie zaatakowała zatem niepisaną regułę, syntetycznie ujętą przez Franza Josefa Straußa, że na prawo do CDU i CSU nie może być żadnej legitymowanej demokratycznie partii⁴⁴⁹. Nowa partia zajęła niszę, która powstała przez działania rządu i pragmatyczny kurs chadeków i liberałów z FDP w ramach „ratowania euro” oraz wskutek modyfikowanego ku większemu liberalizmowi stanowiska CDU w kwestiach społeczno-politycznych⁴⁵⁰.

Podsumowując AfD w swych początkach stawiała na autoprezentację jako partia ponad tradycyjnymi podziałami, pielęgnowała swoisty eklektyczny wizerunek dla zwiększenia własnej atrakcyjności w oczach wyborców. Już na starcie jednak kierowała swoją ofertę priorytetowo do zorientowanego prawicowo elektoratu.

2.2. Klasyfikacja AfD pod względem ideologicznym w debacie naukowej

Niezależnie od deklaracji liderów AfD eksperci od początku plasowali nową partię po prawej stronie spektrum rywalizacji politycznej⁴⁵¹. Debata dotyczyła natomiast tego, gdzie dokładnie należy ją umiejscowić: czy jest ona prawicowo-populistyczna, narodowo-liberalna, narodowo-konserwatywna, czy radykalna a może wręcz ekstremistyczna⁴⁵². We wrześniu 2013 r. Alexander Häusler scharakteryzował AfD jako partię o wpływach zarówno neoliberalnych, jak i narodowo-konserwatywnych, wykazującą już tendencje do orientacji prawicowo-populistycznej. W jego ocenie partia zajmowała miejsce na prawo od chadecji, ale jeszcze odrębnie od skrajnej prawicy i partii o rysie neonazistowskim jak NPD.⁴⁵³ Richard Stöss uznał AfD za partę prawicowo-konserwatywną. Upatrywał w poparciu dla AfD przejawu ponownego wzrostu atrakcyjności prawicowego

⁴⁴⁹ F. Haupt, *Wie rechts darf die Union sein?*, FAZ 30.05.2016, <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/streit-um-strauss-satz-cdu-und-csu-waren-sich-nicht-immer-gruen-14257524.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁴⁵⁰ W. J. Patzelt, *Der 18. Deutsche Bundestag und die Repräsentationslücke. Eine kritische Bilanz*, „Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften“ 2017 s. 245-285, s. 268 i n.

⁴⁵¹ K. Arzheimer, *The AfD. Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?*, „West European Politics”, Jg. 38 2015, H. 3, s. 544; S.T. Franzmann, *op.cit.*2014.

⁴⁵² A. Häusler, *Ist die Alternative für Deutschland eine rechtspopulistische Partei?*, <https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/240956/debatte-ist-die-alternative-fuer-deutschland-eine-rechtspopulistische-partei/> (dostęp:15.05.2023).

⁴⁵³ A. Häusler, *Die Alternative für Deutschland – eine neue rechtspopulistische Partei? Materialien und Deutungen zur vertiefenden Auseinandersetzung*, Nordrhein-Westfalen: Heinrich Böll Stiftung, Heinrich Böll Stiftung NRW, Düsseldorf 2013.

konserwatywnym bądź autorytarno-konserwatywnym – definiował następująco: „organizacje lub grupy, które nie mają związków z volkistowskim nacjonalizmem i nie sprzeciwiają się ani podstawowym zasadom demokracji, ani istniejącemu porządkowi konstytucyjnemu”⁴⁵⁴. Pod względem programowym opowiadają się one za podkreśleniem lub wzmocnieniem wartości konserwatywnych, tj. silnego państwa, pokoju, porządku i bezpieczeństwa oraz chcą ograniczyć lub nawet odwrócić niepożądane w ich ocenie zjawiska (tendencje demokratyzacyjne w poszczególnych dziedzinach życia społecznego, socjaldemokratyzacja, wielokulturowość, integracja europejska, równość płci, liberalizacja stylów życia itp.)⁴⁵⁵.

Doprecyzowanie miejsca AfD w prawym segmencie systemu partyjnego stało się stosunkowo wcześniej przedmiotem dyskusji, czy wręcz kontrowersji. Jednocześnie szybko próby klasyfikacji AfD zostały podjęte w ramach badań nad populizmem. W rezultacie partia poddawana była oglądowi niemal wyłącznie pod kątem zgodności z charakterystyką ugrupowania o charakterze populistycznym, podczas gdy elementy oceny umiejscowienia odnośnie do podziału prawica-lewica skupione zostały na warstwie społeczno-kulturowej. Ustalenia tej debaty zostaną przedstawione w kolejnym rozdziale.

Charakteryzowanie profilu partii jako prawicowy było w dużej mierze oparte na wnioskowaniu z politycznej orientacji środowiska, z którego AfD się wywodzi⁴⁵⁶. Nowe ugrupowanie współtworzyli bądź promowali przedstawiciele kręgów postrzeganych jako prawicowe, sprzeciwiających się wspólnej walucie. Znaczne było prawdopodobieństwo, że AfD zostanie odebrana jako możliwa opcja polityczna przez wyborców o przekonaniach wyraźnie czy wręcz skrajnie prawicowych. AfD postrzegana była jako szansa dla wyborców, którzy wcześniej angażowali się na rzecz nieudanych projektów politycznych typu Republikanie, „Wolność”, a także dla elektoratu NPD, pozbawionej samodzielnie perspektyw na reprezentację parlamentarną na poziomie federalnym. Siły skrajnej prawicy wykorzystywały wizerunek AfD jako ugrupowania „umiarkowanego” dla przewyciężenia występującej w Niemczech „stygmatazacji” głoszonych przez nich poglądów⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ R. Stöss, *op.cit.*

⁴⁵⁵ *Ibidem.*

⁴⁵⁶ Przykładowo A. Häusler, R. Roeser, *Die rechten ›Mittel-Bürger. Entstehung, Entwicklung, Personal & Positionen der „Alternative für Deutschland“*, Hamburg 2015.

⁴⁵⁷ F. Decker, *Über Jamaika zur Fortsetzung der Großen Koalition. Die Entwicklung des Parteiensystems vor und nach der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 212.

W miarę krystalizowania się pozycji ideowo-programowych partii i zmian personalnych zmieniała się też ocena jej umiejscowienia na prawicy jako partii narodowo-konserwatywnej. Przy narastającej zgodności co do jej populistycznej natury (o tym szerzej w kolejnym rozdziale) stopniowo także głosy lokalizujące partię – wraz z jej postępującą radykalizacją coraz bliżej prawego skraj, i klasyfikujące ją jako partię skrajnie prawicową i prawicowo populistyczną⁴⁵⁸. W polskiej literaturze naukowej nieliczne publikacje poświęcone AfD klasyfikują ją podobnie jako partię prawicowego populizmu lub partię należącą do skrajnej prawicy⁴⁵⁹.

2.3. Badania orientacji politycznej elektoratu

Zachowania wyborcze wskazywały wprawdzie, że głosowanie na AfD służy przede wszystkim do wyrażenia protestu wobec rządzących, jednak dość wcześnie zaobserwowano kształtowanie się stałego elektoratu nowego ugrupowania⁴⁶⁰.

Skomplikowany obraz jawił się przy badaniu przepływów głosów między partiami politycznymi. AfD zyskiwała głosy uprzednich wyborców wszystkich sił politycznych – praktycznie poza Zielonymi⁴⁶¹. Szczególnie dobrze ilustrują ten fenomen dane dla chadecji i Lewicy. CDU/CSU straciły na rzecz AfD w 2017 r. w porównaniu do 2013 r. wprawdzie zdecydowanie więcej wyborców w liczbach bezwzględnych niż Lewica, jednak proporcja głosów migrujących w kierunku AfD w stosunku do ogólnej skali poparcia dla Lewicy była o wiele bardziej niekorzystna⁴⁶². Ku AfD zwracają się często wyborcy o nastawieniu populistycznym, niezależnie od wybierania określonych opcji ideologicznych podczas wcześniejszych wyborów⁴⁶³.

⁴⁵⁸ M. Quent, *Rechtsextremismus. 33 Fragen und Antwort*, München 2020, s. 35.

⁴⁵⁹ A. Kałabunowska, *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Poznań 2021.

⁴⁶⁰ <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/afd/273131/wahlergebnisse-und-waehlerschaft-der-afd/>

⁴⁶¹ S. Pickel, *Die Wahl der AfD. Frustration, Deprivation, Angst oder Wertekonflikt?*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s.152.

⁴⁶² V. Neu, *KAS Wahlanalysen 2013: Bundestagswahl in Deutschland am 22. September 2013. Tabellenanhang*, Konrad Adenauer Stiftung 2013; V. Neu, T. Köhler, S. Pokorny, *KAS Wahlanalysen 2017: Bundestagswahl in Deutschland am 24. September 2017*, Konrad Adenauer Stiftung 2013.

⁴⁶³ R. Vehrkamp, C. Wratil, *Die Stunde der Populisten? – Populistische Einstellungen bei Wählern und Nichtwählern vor der Bundestagswahl 2017*, Studie der Bertelsmann Stiftung, Gütersloh 2017.

W wyborach do Bundestagu 2017 AfD uzyskała wyborców z wszystkich kierunków. Nie tylko blisko milion wcześniejszych wyborców chadecji, ale też ok. pół miliona byłych zwolenników SPD⁴⁶⁴.

Coraz wyraźniejsza prawicowa orientacja zaczęła z czasem wpływać na ogólną percepcję partii, która zaczęła być postrzegana jako siła prawicowa. Zmiana ta była odzwierciedlona także w badaniach elektoratu. O. Niedermayer i J. Hofrichter ustalili, że udział wyborców przejawiających nastawienie skrajnie prawicowe w elektoracie AfD jest na poziomie 29 % podczas gdy w ogóle populacji stanowią oni 9 %⁴⁶⁵.

Z kolei Martin Kroh i Karolina Fetz wykazali na podstawie danych z Panelu Społeczno-Ekonomicznego (*Das Sozio-oekonomische Panel*, SOEP)⁴⁶⁶ z lat 2014-2016, że AfD stosunkowo szybko wytworzyła swój elektorat stały⁴⁶⁷. Trzy lata po jej powstaniu więcej osób twierdziło, że czuje się związanych z AfD niż kiedykolwiek z takimi stronnictwami jak Republikanie czy NPD. Odsetek więzi partyjnych w przypadku AfD był mniej więcej tak wysoki jak wieloletnia średnia FDP i nieco poniżej poziomu Zielonych w latach 80. Krąg zwolenników AfD powiększał się, a zarazem zmieniał znacząco w swojej charakterystyce. Zwolennicy partii rekrutowali się w coraz większym stopniu z osób wcześniej niegłoszących oraz w obozie partii skrajnie prawicowych, a także wśród osób twierdzących, że są niezadowoleni z demokracji oraz obawiających się imigracji⁴⁶⁸.

Ponadto wykazane zostało, że w segmencie przekonanych zaliczanych do skrajnego prawicowego populizmu AfD uzyskuje ok. 60% głosów. To wyróżnia ją na tle konkurencji i odpowiada jej programowi i kandydatom. Wśród osób reprezentujących poglądy skrajnej prawicy ale nie podzielających populistycznego rozumienia demokracji AfD uzyskuje kolejne 10 do 20 proc. Natomiast osoby umiejscowione w politycznym centrum oraz po lewej stronie praktycznie na nią nie głosują⁴⁶⁹.

⁴⁶⁴ V. Neu, S. Pokorny, *KAS Wahlanalysen 2017: Bundestagswahl in Deutschland am 24. September 2017. Tabellenanhang*, Konrad-Adenauer-Stiftung 2017.

⁴⁶⁵ O. Niedermayer, J. Hofrichter, *Die Wählerschaft der AfD: Wer ist sie, woher kommt sie und wie weit rechts steht sie?* „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 2016 2: 267–284.

⁴⁶⁶ *Forschungsbasierte Infrastruktureinrichtung 'Sozio-oekonomisches Panel' (SOEP)*, https://www.diw.de/de/diw_01.c.615551.de/forschungsbasierte_infrastruktureinrichtung__sozio-oekonomisches_panel__soep.html [dostęp: 15.05.2023].

⁴⁶⁷ M. Kroh, K. Fetz, *Das Profil der AfD-AnhängerInnen hat sich seit Gründung der Partei deutlich verändert*, „DIW Wochenbericht“ 34 / 2016, s. 711-719.

⁴⁶⁸ *Ibidem*.

⁴⁶⁹ R. Vehrkamp, C. Wratil, *op.cit.* s. 11.

Szczegółowe pozycjonowanie wyborców AfD na podstawie ich deklaracji przeprowadzili Robert Vehrkamp i Christopher Wratil. Użyli do oznaczenia politycznego spektrum od lewicy do prawicy jedenastostopniowej skali od 0 do 10 (od 0 przyjętego dla skrajnej lewicy do 10 dla skrajnej prawicy). Według przedstawionych przez nich danych ponad dwie trzecie wyborców (67%) umiejscawia się na prawo od centrum. Dokładniej: jedna czwarta (25%) widzi się wręcz na prawicowym skraju (wartości 8-10 w jedenastostopniowej skali), a kolejne 42% w strefie centrowo-prawicowej (wartości 6-7). Dla porównania tylko 4 na 10 wyborców FDP i jedna trzecia wyborców obu partii chadeckich pozycjonuje się na prawo od centrum, przy czym w strefie skrajnej w obu przypadkach 7%. Ponadto średnia z deklaracji wyborców AfD osiągnęła najwyższą wartość tj. 6,6, co potwierdza bardziej prawicową orientację niż FDP – 5,5 oraz CDU i CSU – 5,3, podczas gdy w przypadku SPD było to 4,2, Zielonych 3,4 a Lewicy 2.2⁴⁷⁰.

Uwzględnić należy przy tym, że ideologiczna klasyfikacja wyborców według orientacji politycznej na spektrum lewica-prawica jest tylko jednym z elementów wyjaśniania ideologicznych stanowisk i preferencji działania partii politycznych i ich elektoratu⁴⁷¹. Jest to ważny, ale nie jedyny aspekt charakteryzowania AfD. Silne są jednak przesłanki, że polityczne i społeczne postawy lepiej wyjaśniają sukces nowej partii niż struktura społeczna.

W tym kontekście można przywołać ustalenia Floriana Habersacka i Carstena Wegscheidera odnośnie do indywidualnych postaw wobec integracji europejskiej. Wykazali oni, że nasilenie nastawienia eurosceptycznego jest skorelowane z pozycjonowaniem się na prawicy – im dalej, tym mocniej w kierunku fundamentalnego odrzucenia integracji europejskiej⁴⁷².

W porównaniu do początku działalności wyborcy AfD umiejscawiani są w świetle badań w coraz większym stopniu po prawej stronie spektrum poglądów. Stanowi to potwierdzenie, że AfD zaczęła być odbierana jako oferta kierowana w pierwszej kolejności właśnie do tego segmentu społeczeństwa.

⁴⁷⁰ *Ibidem*.

⁴⁷¹ S. Pickel, *op. cit.*, s. 160.

⁴⁷² F. Habersack., C. Wegscheider, *Populism and Euroscepticism: Two sides of the same coin?*, w: R. Heinisch, Ch. Holtz-Bacha, O. Mazzoleni, *Political Populism: Handbook on Concepts, Questions and Strategies of Research*, Baden Baden 2021, s. 207.

3. Ideologiczny profil AfD a stosunek do integracji europejskiej – weryfikacja w świetle badań empirycznych

3.1. Uwagi wstępne

Do ustalania stanowisk partii w odniesieniu do podziału na lewicę i prawicę oraz wymiaru polityki europejskiej stosowane są trzy podejścia. Klasyfikacje dokonywane są na podstawie ocen ekspertów⁴⁷³ oraz analizy programów wyborczych⁴⁷⁴ bądź ocen elit⁴⁷⁵. Na potrzeby niniejszego opracowania wykorzystane zostaną dane oparte na ocenach eksperckich zebrane w ramach projektu Chapel Hill Expert Survey (CHES)⁴⁷⁶. Skupienie na tym zasobie jest warsztatowo uzasadnione, ponieważ analizy metodologiczne wykazały w drodze przekrojowej walidacji, że oceny elit i ekspertów wykazują większą kongruencję niż te wyprowadzone z programów wyborczych. Jednocześnie żadna z tych metod nie jawi się jako wyraźnie lepsza w przybliżaniu stanowisk partii odnośnie do integracji europejskiej⁴⁷⁷. Ponadto harmonogram zbierania okresowo danych z ocen eksperckich w ramach projektu CHES optymalnie odpowiada ramom chronologicznym niniejszej analizy. Niemcy objęte są badaniami od początku tj. od 1999 r.. Do celów niniejszej pracy wykorzystano dane z badań przeprowadzonych w latach 2010, 2014 i 2019.

Dzięki powtarzalności badania CHES możliwa jest ocena stabilności pozycji politycznej i ideowej poszczególnych partii poprzez zestawienie wyników z różnych lat.

⁴⁷³ The Chapel Hill Expert Survey (CHES), www.chesdata.eu [dostęp: 15.05.2023]. Szersza prezentacja dalej w tekście.

⁴⁷⁴ MARPOR/Comparative Manifestos Project (CMP) uzyskiwane są w drodze analizy zawartości programów partii, publikowanych w związku z kolejnymi narodowymi wyborami, oraz jej kodowania. A. Volkens, P. Lehmann, T. Matthieß, N. Merz, S. Regel, A. Werner, *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR)*, Version 2015a. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), <https://manifesto-project.wzb.eu/datasets/MPDS2015a> oraz H. Schmitt, D. Braun, S. Popa, S. Mikhaylov, F. Dwinger, *European Parliament Election Study 1979-2014*, Euromanifesto Study. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5102 Data file Version 2.0.0, 2015, <https://www.mzes.uni-mannheim.de/d7/en/datasets/european-parliament-election-study-1979-2014-euromanifesto-study> [dostęp: 15.05.2023].

⁴⁷⁵ *Comprehensive IntUne survey: IntUne - Integrated and United: A quest for Citizenship in an "ever closer Europe"*; P. Bellucci, H. Best, M. Cotta, P. Isernia, *IntUne - Integrated and United: A quest for Citizenship in an "ever closer Europe"* (IntUne 2009, wave 2), 2013. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5696 Data file Version 1.0.0.; <https://www.ceu.edu/project/intune-integrated-and-united-quest-citizenship-ever-closer-europe> [dostęp: 15.05.2023]. Zob. też: H. Best, G. Lengyel, L. Verzichelli (eds.), *The Europe of Elites. A Study into the Europeaness of Europe's Economic and Political Elites*, Oxford 2012.

⁴⁷⁶ S. Jolly, R. Bakker, L. Hooghe, G. Marks, J. Polk, J. Rovny, M. Steenbergen, M.A. Vachudova, *Chapel Hill Expert Survey Trend File 1999-2019*, "Electoral Studies", Vol. 75 February 2022; Dataset 1999-2019_CHES_dataset_meansv3.csv, <https://www.chesdata.eu/ches-europe> [dostęp: 15.05.2023].

⁴⁷⁷ A. Ecker, M. Jenny, W.C. Müller, K. Praprotnik, *How and why party position estimates from manifestos, expert, and party elite survey diverge. A comparative analysis of the 'left-right' and the 'European integration' dimensions*, "Party Politics" 2021, s. 1-13.

Porównanie to może także uwzględniać szerszy kontekst tj. ukazywać pozycję partii na tle konkurentów politycznych w dłuższej perspektywie.

Jednocześnie zasób CHES umożliwia podjęcie próby ustalenia związku między orientacją polityczną AfD a jej stanowiskiem eurosceptycznym, co jest głównym przedmiotem zainteresowania poniższej analizy. Wynika to z okoliczności, że w ramach projektu CHES pozyskano także dane służące do charakteryzowania partii pod względem ich stosunku do integracji europejskiej zarówno w wymiarze ogólnym, jak i w odniesieniu do kwestii szczegółowych. Dokładne sformułowanie pytań do ekspertów odnosi się do stosunku liderów poszczególnych partii (leadership) do poszczególnych kwestii, z założeniem, że można z tego wnioskować o stanowisku danego ugrupowania. Dla większej przejrzystości tekstu poniżej używana będzie uproszczona formuła tj. mowa będzie o stosunku partii do poszczególnych kwestii.

Tabela 2.

Zakres badania stosunku partii politycznych do kwestii szczegółowych integracji europejskiej w ramach projektu CHES w poszczególnych latach

Pytanie szczegółowe	2010	2013	2019
EU_EP = kompetencje Parlamentu Europejskiego	+	+	-
EU_FISCAL = harmonizacja podatków w UE	-	-	-
EU_INTMARK = jednolity rynek	+	+	+
EU_EMPLOY = wspólna polityka zatrudnienia	-	-	-
EU_BUDGETS = Kompetencje UE w polityce gospodarczej i budżetowej państw członkowskich	-	+	+
EU_AGRI = finansowanie rolnictwa przez UE	-	-	-
EU_COHESION = polityka spójności lub regionalna UE	+	+	+
EU_ENVIRON = wspólna polityka środowiskowa.	-	-	-
EU_ASYLUM = wspólna polityka azylowa.	-	-	+
EU_FOREIGN = polityka zagraniczna i bezpieczeństwa UE	+	+	+
EU_TURKEY = rozszerzenie UE o Turcję.	+	+	-

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey 2010, *Codebook*, May 2020 Version 2019.3, www.chesdata.eu (2019_CHES_codebook), s. 14-15 [dostęp 15.05.2023].

Dzięki jednolitej metodologii pozyskiwania wskaźników zarówno odnośnie do orientacji politycznej, jak odnośnie do stosunku do integracji europejskiej uprawnione

będzie sformułowanie ocen dotyczących związku między orientacją polityczną AfD a jej stanowiskiem eurosceptycznym.

3.2. Profil ideologiczny AfD

Baza danych projektu CHES posłuży zarówno do określenia indywidualnego profilu ideologicznego AfD, jak i dla porównania jej z głównymi partiami politycznymi w okresie będącym przedmiotem analizy tj. z lat 2014 i 2019. Dla zilustrowania trwałości bądź zmienności orientacji głównych rywali politycznych w niniejszej analizie uwzględnione zostały ponadto wyniki uzyskane w roku 2010 r. Choć projekt CHES monitoruje profil ideologiczny wielu niemieckich ugrupowań, w poniższej analizie przedmiotem uwagi są wyłącznie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu po wyborach w 2017 r.

Umiejscowienie partii politycznych na osi lewica-prawica dokonywane jest przy pomocy kilku wskaźników. W pierwszej kolejności następuje ono na podstawie oceny ogólnego stanowiska ideowego poszczególnych ugrupowań (LRGEN). Przyjęta w tym przypadku skala sięga od 0 dla skrajnej lewicy, poprzez 5 dla centrum, aż do 10 dla skrajnej prawicy. AfD już w drugim roku swojego istnienia uzyskała wynik 8,92, a w kolejnym badaniu w 2019 r. przesunęła się jeszcze bardziej na osi w kierunku skrajnej prawicy uzyskując wynik 9,24. Porównanie z politycznymi konkurentami wskazuje jasno, że do czasu utworzenia AfD wśród głównych sił politycznych najbardziej na prawo umiejscowiona była bawarska CSU, a następnie FDP. Wskaźniki dla CDU odbiegają od tych dla siostrzanej partii chadeckiej i odzwierciedlają tendencję przesuwania się partii pod rządami Angeli Merkel w kierunku centrum.

Nieco inny obraz rysuje się w przypadku klasyfikacji niemieckich partii politycznych w ramach podziału na lewicę i prawicę na podstawie kryterium polityki ekonomicznej (LRECON). W tym przypadku projekt CHES metodologicznie doprecyzowuje parametry oceny zalecając uwzględnienie takich kwestii, jak stosunek do prywatyzacji, podatków, regulacji, wydatków budżetowych, oraz państwa dobrobytu. Generalnie przyjęte zostało założenie, że partie charakteryzowane jako lewicowe domagają się aktywnej roli państwa w gospodarce, podczas gdy partie prawicowe dążą do

ograniczenia aktywności rządu w tej sferze⁴⁷⁸. Wskaźnik operuje taką samą skalą, jak w przypadku ogólnego profilu ideowego.

Na podstawie tak zdefiniowanego kryterium AfD została w 2014 r. także wskazana jako najbardziej prawicowe ugrupowanie z wynikiem 8,33. Natomiast wartość 7 z 2019 r. można interpretować jako sygnał postępującej modyfikacji kursu AfD w polityce gospodarczej. Zbliżoną pozycję zajmuje dość stabilnie FDP uzyskując kolejno w latach 2010 – 2014 i 2019 odpowiednio wartości 8,19, 8 i 7,9. Obie partie chadeckie plasują się, z niewielkimi niuansami, na zbliżonych pozycjach. Różnice między nimi w tej sferze są niewielkie, inaczej niż to miało miejsce w przypadku kryterium ogólnej orientacji politycznej.

Tabela 3.

Niemieckie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu w ogólnej klasyfikacji lewica-prawica według danych CHES (LRGEN)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	Lewica	SPD
2010		6,13	7,07	6,6	3,63	1,31	3,63
2014	8,92	5,92	7,23	6,54	3,62	1,23	3,77
2019	9,24	5,86	7,19	6,43	3,24	1,43	3,62

Skala: 0-10 (0=skrajna lewica 5=centrum 10=skrajna prawica)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tabela 4.

Niemieckie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu w klasyfikacji lewica-prawica według kryterium ekonomicznego według danych CHES (LRECON)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		6	5,5	8,19	3,88	1	3
2014	8,33	5,92	6,08	8	3,5	1,25	3,5
2019	7	5,90	6,38	7,9	3,81	1,29	3,71

Skala: 0-10 (0=skrajna lewica 5=centrum 10=skrajna prawica)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Dla pełnego obrazu uwzględnić należy *istotność* (*saliency*) problematyki ekonomicznej, relewantnej dla oceny umiejscowienia w spektrum rywalizacji politycznej. Uderza przede wszystkim waga kwestii ekonomicznych dla niemieckich partii

⁴⁷⁸ Chapel Hill Expert Survey 2010, *Codebook*, May 2020 Version 2019.3, www.chesdata.eu (2019_CHES_codebook). [dostęp: 15.05.2023].

politycznych. Tylko AfD w 2019 r. osiąga wyraźnie niższą niż inni wartość 3,19 – co jest zapewne pochodną skupienia się partii na problematyce azylu i imigracji. Zieloni w tym samym roku uplasowali się w połowie stawki ze wskaźnikiem wynoszącym 5, co odzwierciedla niewątpliwie prymat ochrony klimatu. Lewica jest jedyną partią, dla której waga kwestii ekonomicznych zwiększyła się w 2019 r. w porównaniu do 2014 r. Wszystkie inne partie wykazują odwrotną tendencję z tym, że żadna nie odnotowała tak dużej rozpiętości wskaźników jak AfD.

Tabela 5.

Istotność kwestii ekonomicznych dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (LRECON_SALIENGE)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	Lewica	SPD
2014	8,46	8,46	7,69	8,69	7	7,38	8,23
2019	3,19	6,48	6,52	8,1	5	8,1	7,67

Skala: 0-10 (0= brak znaczenia, 10 = najważniejsza kwestia/duże znaczenie)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tabela 6.

Klarowność stanowiska niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu odnośnie do ekonomicznego wymiaru klasyfikacji lewica-prawica według danych CHES (LRECON_BLUR)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	Lewica	SPD
2019	6,78	4	4	1,67	4,33	1,11	4,56

Skala: 0-10 (0=wcale nie rozmyte.... 10=skrajnie rozmyte)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Odnośnie do *klarowności* stanowiska partii dla jej klasyfikacji według ekonomicznych kryteriów podziału lewica-prawica dostępne są jedynie dane z 2019 r. Uderzające jest, że jako najbardziej klarowne i sprecyzowane ocenione zostały pozycje Lewicy, a następnie FDP pielęgnującej wizerunek przedstawicielki interesów przedsiębiorców. Podkreślić należy, że wszyscy konkurenci AfD mają wskaźniki wskazujące na relatywną spójność prezentowanego programu ekonomicznego. Uzyskana przez AfD wartość 6,78 wyróżnia ją negatywnie na tle innych ugrupowań pod względem niskiej klarowności stanowiska w sprawach ekonomicznych.

Odnutowany powyżej „rozmyty” charakter stanowiska AfD w kwestiach ekonomicznych koresponduje z nasileniem wewnętrznych rozbieżności w odniesieniu do

tej tematyki. W przypadku pytania o wewnętrzną zgodność wartość przekraczającą 5 odnotowała także SPD. Pozostałe partie jawią się jako dość zgodne odnośnie do programu w sprawach gospodarczych.

Tabela 7.

Wewnętrzna zgodność niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu odnośnie do ekonomicznego wymiaru klasyfikacji lewica-prawica według danych CHES (LRECON_DISSENT)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	Lewica	SPD
2019	6,67	4,58	3,09	1,83	3,75	1,92	5,5

Skala: 0- (0 = pełna zgoda ... 10 = skrajny podział)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Ustalenia dotyczące kształtowania się orientacji AfD w wymiarze lewica-prawica według kryteriów ekonomicznych można podsumować następująco: partię należy pozycjonować pod tym względem stanowisk w polityce ekonomicznej na prawicy, jednak znaczenie tej problematyki radykalnie się zmniejszyło w 2019 r. w porównaniu do 2014 r. Tej obniżonej wadze towarzyszy w 2019 r. także znaczne rozmycie stanowiska oraz brak wewnętrznego konsensu. Wskaźniki te zdają się przy tym współgrać z innymi analizami funkcjonowania partii. Zidentyfikowany został przykładowo kontrast ideowo-programowy między rynkowo-liberalnymi organizacjami regionalnymi AfD w części zachodniej państwa a konserwatywnymi we wschodnich Niemczech. Jednakże w sferze orientacji społeczno-ekonomicznej partii nie rysuje się on tak wyraźnie jak przy kwestiach społeczno-kulturowych. Poza kilkoma kwestiami, np. prywatyzacji, obraz nie jest klarowny nie tylko pomiędzy, ale także wewnątrz poszczególnych organizacji regionalnych⁴⁷⁹. W zmienionej po 2015 r. strategii mobilizowania wyborców opartej na populistycznej agitacji antymigracyjnej spójny program ekonomiczny nie stanowił już priorytetu⁴⁸⁰. AfD może się rozwijać jak inne tego typu partie w kierunku stanowisk raczej lewicowych społeczno-populistycznych lub protekcjonistycznych⁴⁸¹.

⁴⁷⁹ E. Linhart, *Politische Positionen der AfD auf Landesebene: Eine Analyse auf Basis von Wahl-O-Mat-Daten*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 1/2017, s. 123.

⁴⁸⁰ M. Diermeier, *The AfD's Winning Formula – No Need for Economic Strategy Blurring in Germany*, „Intereconomics”, Vol. 55, 2020, Number 1, s. 43-52.

⁴⁸¹ F. Decker, *Über Jamaika zur Fortsetzung der Großen Koalition. Die Entwicklung des Parteiensystems vor und nach der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 222.

Tym bardziej znaczące jest zatem określenie profilu ideologicznego AfD w nawiązaniu do kwestii społeczno-kulturalnych jako wyznaczników rozróżnienia na lewicę i prawicę.

W projekcie CHES przyjmuje się klasyfikację według poglądów na temat wartości społecznych i kulturowych w ujęciu GALTAN. Za partie „libertariańskie” bądź „postmaterialistyczne” uznano ugrupowania opowiadające się przykładowo za prawem do aborcji, rozwodu, małżeństwami osób tej samej płci. Z kolei partie określane jako „tradycjonistyczne” bądź autorytarne miały odrzucać te idee na rzecz porządku, tradycji i stabilności, w połączeniu z przekonaniem, że rząd powinien być zdecydowanym autorytetem moralnym w kwestiach społecznych i kulturowych. Wskaźnik GALTAN operuje skalą od 0 - libertarianizm, poprzez 5 - centrum, do 10 tradycjonalizm/autorytaryzm⁴⁸².

AfD już w 2014 r. oceniona została jako partia zdecydowanie lokująca się po stronie wartości określanych jako prawicowe. Co więcej, w 2019 r. wskaźnik wzrósł jeszcze z 8,69 do 9,52. To wynik najbliższy wartości brzegowej skali w odniesieniu do wszystkich rozpatrywanych tutaj kryteriów charakteryzujących profil tej partii. Wyraźny jest dystans do wyników uzyskiwanych przez CSU, która sytuuje się jako kolejna najbardziej prawicowa w ramach podziału GAL-TAN na niemieckiej scenie politycznej z wartościami wynoszącymi w latach 2010-2014-2019 odpowiednio 7,12, 7,92 oraz 7,29. Natomiast CDU umiejscowione jest bliżej centrum uzyskując w tym samym cyklu wyniki 6,25, 6 i 5,86, co jednocześnie odzwierciedla także stopniowe liberalizowanie się pozycji tej partii w okresie przewodniczenia jej przez Angelę Merkel.

Warte uwagi są także wyniki badania w zakresie oceny istotności kwestii światopoglądowych. Perspektywa czasowa jest tu węższa: dane dostępne są za lata 2014 i 2019, ale już to jest wystarczające dla zarysowania skali zmian w Niemczech. W przypadku AfD można mówić wręcz o lustrzanym odbiciu wskaźników dotyczących kwestii ekonomicznych. W 2019 r. następuje radykalne zwiększenie tematyki kulturowo-społecznej w stosunku do 2014. Rozpiętość tej zmiany nie ma odpowiednika wśród konkurentów politycznych. Dla większości z nich wprowadzie istotność wymiaru GAL-TAN rośnie, ale są to zmiany mniejszej skali. W odwrotnym kierunku układają się wartości

⁴⁸² Chapel Hill Expert Survey 2010, *Codebook*, May 2020 Version 2019.3, www.chesdata.eu (2019_CHES_codebook).

uzyskane przez FDP, ale i ona plasuje się nadal powyżej wartości 5. Jedynie Lewica w 2014 r. zeszła poniżej tego progu istotności. Niemiecka rywalizacja polityczna pozostaje zatem pod dużym wpływem podziału w kwestiach światopoglądowych.

Tabela 8.

Niemieckie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu w klasyfikacji według podziału GAL-TAN na podstawie danych CHES

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	Lewica	SPD
2010		6,25	7,12	3,53	1,86	4,62	4,5
2014	8,69	6	7,92	3,38	2,15	4,92	4,15
2019	9,52	5,86	7,29	3,43	1,1	2,81	3,38

Skala 0-10 (0 = libertarianizm, 5 = centrum, 10 = tradycjonalizm/autorytaryzm)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tabela 9.

Istotność kwestii GAL-TAN dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (GALTAN_SALIENGE)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	SPD	Lewica
2014	5,67	5,25	6,17	5,5	7,73	5,42	4,33
2019	9,43	6,24	7,62	5,05	8,48	5,48	5,24

Skala: 0-10 (0= brak znaczenia, 10 = najważniejsza kwestia/duże znaczenie)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tabela 10.

Klarowność stanowiska niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu odnośnie do wymiaru GAL-TAN według danych CHES (GALTAN_BLUR)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	Lewica	SPD
2019	0,56	5,33	2,44	3	0,78	3	3,44

Skala: 0-10 (0=wcale nie rozmyte... 10=skrajnie rozmyte)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Uzupełniająco należy odnotować, że prymatowi tematyki społeczno-kulturowej w przypadku AfD odpowiada jasność stanowiska w tej kwestii – największa wśród analizowanych partii, które generalnie dość spójnie komunikują w tej kwestii. Zieloni plasują się przy tym tuż za AfD. Z tym obrazem kontrastuje zagubienie CDU, która jako jedyna przekracza próg wartości 5.

Zarówno wysoka klarowność stanowiska w przypadku Zielonych, jak i jego rozmycie w przypadku CDU zadają się komponować z wskaźnikami dotyczącymi wewnętrznej zgody odnośnie do problematyki GAL-TAN. Natomiast AfD uzyskała przeciętny na tle pozostałych wynik. Jego tło, a zapewne także część wyjaśnienia, stanowią konflikty programowe i personalne, które zdominowały ostatnie lata działalności partii.

Tabela 11.

Wewnętrzna zgodność w kwestii integracji europejskiej dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (GALTAN_DISSENT)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	SPD	Lewica
2019	3,17	5,67	3,4	3,08	1,5	4,17	4,33

Skala: 0-10 (0 = pełna zgoda ... 10 = skrajny podział)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Podsumowując wyniki oceny profilu AfD w ramach projektu CHES należy stwierdzić, że partia jest klasyfikowana jako prawicowa na podstawie wszystkich kryteriów. W wymiarze GALTAN zbliża się do skraju skali podziału. Prawicowy charakter partii jest zatem stosunkowo jednolity, przy czym kwestie społeczno-kulturalne silniej podkreślają profil ideologiczny niż kwestie ekonomiczne. Pod względem charakterystyki ideowej partia jest zbliżona w znacznym stopniu do CSU, podczas gdy odmiennosc od CDU jest większa. W sferze gospodarczej AfD lokuje się najbliżej FDP. W odniesieniu do kwestii społeczno-kulturowych AfD zajmuje pozycję przeciwstawną do Zielonych. Można zatem stwierdzić, że to rywalizacja między tymi dwoma partiami odzwierciedla najbardziej znaczącą oś konfliktu społecznego w Niemczech po 2015 r.

Tabela 12.

AfD w przestrzeni rywalizacji politycznej według danych CHES

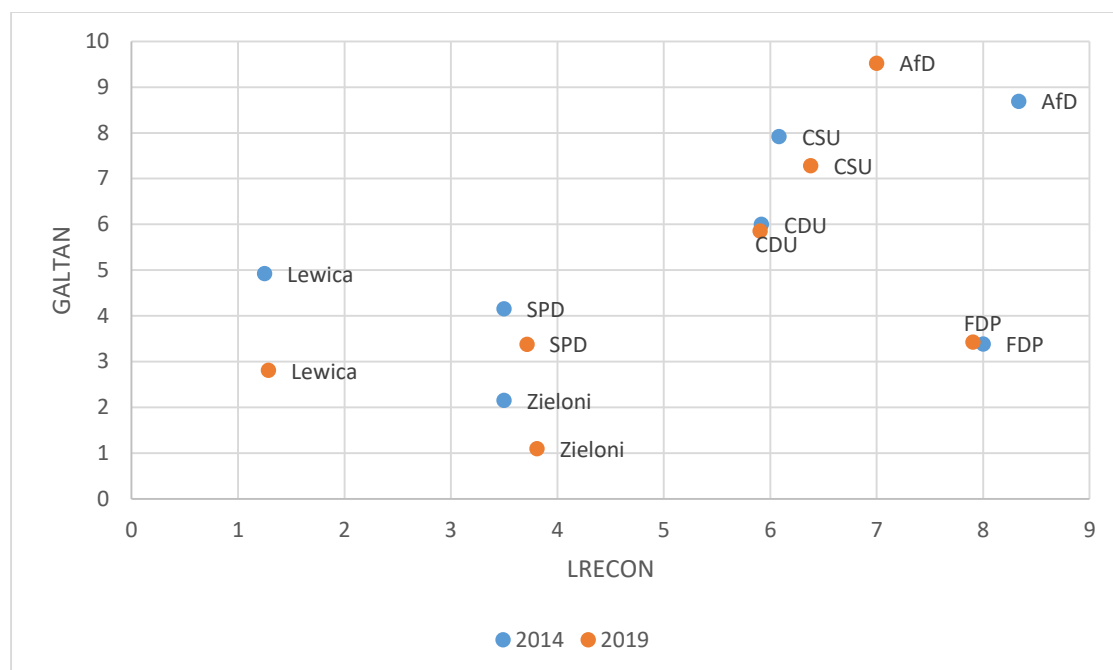
Rok	Wymiar lewica-prawica		Wymiar GAL-TAN
	kryterium ideologiczne	kryterium ekonomiczne	
2014	8,92	8,33	8,69
2019	9,24	7	9,52

Skala 0-10

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Wykres 2.

Umiejscowienie AfD w przestrzeni rywalizacji politycznej w Niemczech według kryteriów ekonomicznych i światopoglądowych według danych CHES

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

3.3. Stosunek AfD do integracji europejskiej

Ocena stosunku AfD do integracji europejskiej na tle innych niemieckich partii politycznych zostanie przeprowadzona najpierw w odniesieniu do zagadnień ogólnych, a następnie szczegółowych, dotyczących funkcjonowania UE w konkretnych sferach tematycznych.

Ogólna orientacja kierownictwa AfD wobec integracji europejskiej określona została wskaźnikiem 1,62 w 2014 r. i niewiele wyższym 1,90 w 2019 r. W obu przypadkach był to najdalej idący sprzeciw wśród badanych partii. Jako druga uplasowała się Lewica, oscylująca między neutralnością a częściowym sprzeciwem. Ten układ odpowiada obserwowanej w praktyce politycznej prawidłowości, że pozycje eurosceptyczne silniej uwidaczniają się na brzegach sceny politycznej, zarówno po prawej jak i lewej stronie⁴⁸³. Zgodnie z tym schematem w politycznym centrum dominuje pozytywne nastawienie do UE i taki też obraz rysują wartości uzyskane przez niemieckie partie centrowe przy

⁴⁸³ L. Hooghe, G. Marks, C.J. Wilson, *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, "Comparative Political Studies", 2002 35(8), s. 965-989.

stosunkowo niewielkich różnicach stopnia poparcia. Widoczna jest specyfika chadecji, w ramach której CSU uzyskuje we wcześniejszych badaniach wartości bliskie wprawdzie progu 5 oznaczającego poparcie w pewnym stopniu, ale jednak go nie osiąga.

Tabela 13.

Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do integracji europejskiej według danych CHES (EU-POSITION)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		6	4,94	6	6	3,29	5,88
2014	1,62	6,38	4,85	5,69	6,23	3	6,38
2019	1,90	6,29	5,68	5,76	6,76	4,71	6,52

Skala: 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tabela 14.

Istotność kwestii integracji europejskiej dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (EU_SALIENCE)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		8,04	7,26	6,27	6,47	4,31	6,86
2014	9,54	6,92	6,62	5,54	6,15	5,69	6,85
2019	6,71	6,86	6,56	5,67	7,33	4,85	6,86

Skala: 0-10 (0= brak znaczenia, 10 = najważniejsza kwestia)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tabela 15.

Zgodność wewnątrz partii w kwestii integracji europejskiej dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (EU_DISSENT)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		3,41	4,38	2,88	3	3,33	2,88
2014	1,33	2,92	3,5	5,33	3	4,92	2,85
2019	2,91	2,64	3,64	3,73	1,45	5,09	2,36

Skala: 0- (0 = pełna zgoda ... 10 = skrajny podział)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Nie stanowi zaskoczenia, że tematyka integracji europejskiej była w 2014 r. najważniejszą kwestią dla AfD, a znaczny spadek wartości wskaźnika w 2019 r. odpowiada przesunięciu priorytetów w programie partii, a także w jej zewnętrznej percepcji. Podobna

tendencja, tj. zmniejszenie istotności kwestii europejskich w nieco bardziej umiarkowanej formie występuje w przypadku CDU. Z nieco niższego poziomu w tym samym kierunku podąża też CSU, a także FDP. Socjaldemokrację charakteryzuje natomiast pod tym względem wyjątkowa stabilność przy wartościach zbliżonych do tych uzyskiwanych przez CDU. Jediną partią, dla której znaczenie kwestii europejskich wyraźnie wzrosło w 2019 r. są Zieloni. Najmniejszą wagę do zagadnień związanych z UE przykłada Lewica. O ile zatem obie partie AfD i Lewica są najbardziej sceptyczne wobec projektu europejskiego, to istotność tych kwestii znacząco się dla nich różni. W konsekwencji przekaz eurosceptyczny ma większe znaczenie dla profilu i wizerunku AfD niż ma to miejsce w przypadku Lewicy.

Wysoką istotność tematyki UE dla Zielonych potwierdza szeroka aprobata wewnątrz partii w tej dziedzinie. Na wynikach FDP ciąży spór wewnątrz partii o zarządzanie kryzysem w strefie euro. Także w przypadku Lewicy ujawnia się skomplikowana sytuacja wewnątrzpartyjna. SPD ponownie wykazuje się stabilnością pod względem pozycjonowania się wobec problematyki UE. Natomiast w AfD poziom spójności wewnętrznej wyraźnie się zmniejszył, co jest zapewne pochodną konfliktów wewnętrznych, wciąż jednak jest wysoki, co ponownie różni ją od Lewicy. Nie można jednak na podstawie tych danych wnioskować na temat uwarunkowania poszczególnych aspektów, tj. zależności między istotnością problematyki, klarownością stanowiska a ostatecznym pozycjonowaniem się odnośnie do integracji europejskiej. Ustalenie tych związków wymagałoby już pogłębionej analizy organizacyjno-programowej poszczególnych partii.

Osobnym aspektem jest *klarowność* stanowisk formułowanych odnośnie do integracji europejskiej. Spójny jasny przekaz jest pośrednio wskaźnikiem wagi danego zagadnienia, rozmycie jego mniejszym znaczeniem bądź trudnościami z wypracowaniem stanowiska. Problem ten można zilustrować wyłącznie danymi z 2019 r. Znamienne, że z największą istotnością integracji europejskiej dla Zielonych idzie w parze także największa jasność stanowiska. AfD uzyskała wskaźnik 3, co przy konfliktach wewnętrznych w partii, należy uznać za jej swoiste osiągnięcie. Uplasowała się przy tym tuż za SPD. Największą trudność w jasności przekazu wykazała Lewica, co koresponduje z uwidoczniwym w poprzednim pytaniu sporem wewnątrz partii. Nadal jest to jednak wynik poniżej 5, a więc relatywnie dobry. Ogólnie wskaźniki uzyskane w tym pytaniu

można odczytać jako potwierdzenie sprawności niemieckich partii w formułowaniu spójnego stanowiska w kwestiach integracji europejskiej i komunikowania go.

Tabela 16.

Klarowność stanowisk odnośnie do integracji europejskiej dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (EU_BLUR)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2019	3	3,56	4	4,11	1,89	4,67	2,78

Skala: 0-10 (0=wcale nie rozmyte.... 10=skrajnie rozmyte)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Warte przytoczenia są także wyniki pytania o stanowisko partii odnośnie do korzyści z członkostwa w UE. Dostępne są tylko dane dla lat 2010 i 2014, co uniemożliwia ukazanie tendencji odnośnie do AfD, pozwala jednak na umiejscowienie tej partii w kontekście ocen jej konkurentów. Po raz kolejny uwidacznia się większa skłonność do zajęcia stanowiska eurosceptycznego dla partii operujących na brzegach przestrzeni rywalizacji politycznej. Korzyści dla Niemiec z członkostwa podważa w największym stopniu AfD, ale Lewica ustępuje jej w niewielkim stopniu. Ponownie uwidacznia się specyfika chadecji, z mniej entuzjastyczną w ocenie CSU. Nie zmienia to jednak zasadniczego obrazu, że polityczne centrum niemieckiej sceny partyjnej zgodne jest w pozytywnym bilansie członkostwa Niemiec.

Tabela 17.

Ocena korzyści z członkostwa w UE przez niemieckie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu według danych CHES (EU_BENEFIT)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		1	1,35	1,18	1	2,35	1,06
2014	2,62	1,08	1,46	1,17	1	2,17	1

Skala 1-3 (1=państwo skorzystało 2= ani nie skorzystało ani nie straciło 3=nie skorzystało).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Bardziej precyzyjna charakterystyka stosunku do integracji europejskiej może zostać przeprowadzona na podstawie pytań dotyczących poszczególnych aspektów funkcjonowania UE. Możliwość wykorzystania do celów tej pracy tego zasobu danych podlega jednak pewnym ograniczeniom. Wynika to z faktu, że część z nich uzyskana została tylko w określonych latach, często nie pokrywających się z zakresem niniejszej analizy (zob. tabela 2.).

Zakres tematyczny pytań jest przekrojowy i obejmuje kwestie instytucjonalne, budżetowe, podstaw integracji gospodarczej oraz funkcjonowania poszczególnych polityk Unii Europejskiej.

Istotnej politycznie problematyki pozycji instytucji unijnych dotyczy pytanie o kompetencje Parlamentu Europejskiego. W tym przypadku uwidacznia się wyraźna rozbieżność między krytycznym stosunkiem do wzmocnienia Parlamentu Europejskiego po stronie AfD a dość pozytywnym nastawieniem Lewicy. Zatem mimo analogicznego umiejscowienia na obrzeżach sceny politycznej pojawia się istotna różnica w artykulacji eurosceptycyzmu. Przywołać można w tym kontekście ustalenia badawcze, że krytycyzm ugrupowań prawicowych dotyczy często spraw zasadniczych, podczas gdy na lewicy nie rodzi problemu transfer uprawnień na poziom międzynarodowy, a krytyka skupia się na dysfunkcjonalności określonych polityk UE⁴⁸⁴. Ponadto dodatkowym czynnikiem jest okoliczność, że inaczej niż AfD Lewica miała już w tym czasie znaczne doświadczenie pracy parlamentarnej na poziomie europejskim oraz utrwalone struktury współpracy zgodne z orientacją ideologiczną w ramach grupy Zjednoczona Lewica Europejska-Nordycka Zielona Lewica (*European United Left – Nordic Green Left, GUE/NGL*).

Tabela 18.

Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do kompetencji Parlamentu Europejskiego według danych CHES (EU_EP)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		5,86	5	5,77	6,21	5,2	5,93
2014	2,43	5	4,45	4,78	6,2	5,33	5,64

Skala 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Zaskakujące są wskaźniki dotyczące stosunku AfD do jednolitego rynku, tj. swobodnego przepływu towarów, usług, kapitału i pracy. Po pierwsze, w świetle tych danych AfD byłaby najbardziej zdystansowaną siłą polityczną odnośnie do fundamentu współpracy ekonomicznej w ramach UE. Zwłaszcza w porównaniu z wskaźnikami dla Lewicy obraz ten rodzi wątpliwości. Po drugie, zmiana między latami 2014 a 2019 byłaby minimalna, co stoi w sprzeczności z ustaleniami dotyczącymi pozycji AfD przedstawionymi w poprzednim rozdziale. Wskaźniki dotyczące partii z politycznego

⁴⁸⁴ Por. F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 207.

centrum potwierdzają natomiast wysoki poziom poparcia dla integracji ekonomicznej i jego stabilność.

Tabela 19.

Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do jednolitego rynku według danych CHES (EU_INTMARK)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		6,13	5,73	6,6	5,47	2,54	5,13
2014	3,20	6,55	5,64	6,73	6	3,27	6
2019	3,13	6,47	5,79	6,79	6,17	3,26	5,95

Skala 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

W porównaniu ze stosunkiem do jednolitego rynku wskaźnik dotyczący stosunku do kompetencji UE odnośnie do polityki gospodarczej i budżetowej państw członkowskich odzwierciedla już na zaostrenie stanowiska AfD. Charakterystyczne, że w tym kierunku zmieniają się stanowiska prawie wszystkich konkurentów z wyjątkiem Zielonych, którzy jako jedyna partia zwiększyli w 2019 r. swoje poparcie dla uprawnień UE w tym zakresie.

Tabela 20.

Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do kompetencji UE odnośnie do polityki gospodarczej i budżetowej państw członkowskich według danych CHES (EU_BUDGETS)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2014	2,5	4,9	4,36	4,5	4,73	2,7	5,27
2019	1,35	4,06	3,59	3,41	5,47	3,56	4,89

Skala 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

AfD jest też najbardziej krytyczną partią w ocenie polityki regionalnej i polityki spójności Unii Europejskiej. Biorąc pod uwagę status Niemiec jako płatnika netto do unijnego budżetu nie zaskakuje jednak, że pozostałe partie także grupują się na pozycjach neutralnych i bądź częściowo popierających, a także że występują nieznaczne fluktuacje w tej kwestii.

Skłonność do zajmowania bardziej krytycznych pozycji na obrzeżach sceny politycznej uwidacznia się ponownie przy ocenie stosunku do polityki zagranicznej i bezpieczeństwa UE. Jednakże wartości wskaźnika dla AfD są każdorazowo niższe –

a więc bardziej krytyczne. Ponadto w analizowanym okresie AfD zastrza swoje podejście do tej problematyki, a Lewica łagodzi.

Tabela 21.

Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do polityki spójności według danych CHES (EU_COHESION)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		4,75	4,25	4	5,4	4,5	5,27
2014	2,44	5,44	5,22	4,56	5,44	4,38	5,67
2019	3	5,25	4,94	3,82	5,8	5,2	5,44

Skala 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tabela 22.

Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do polityki zagranicznej i bezpieczeństwa według danych CHES (UE EU_FOREIGN)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	Lewica	SPD
2010		5,92	5,58	5,92	5,25	2,09	5,77
2014	2	5,91	5,2	5,55	5,82	2,55	5,9
2019	1,38	4,65	3,65	4,5	5,69	3	5,29

Skala 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = Sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tabela 23.

Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do rozszerzenia UE o Turcję według danych CHES (EU_Turkey)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2010		2,44	1,63	4,63	6	4,64	4,75
2014	1,38	2,73	1,73	3,86	6	4,29	4,82

Skala 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Paralele między AfD i Lewicą nie występują za to odnośnie do perspektywy członkostwa Turcji w UE. Wskaźniki z 2014 r. jasno rysują obraz jasnego podziału w tej

kwestii między przeciwnikami – na pierwszym miejscu AfD – na prawo od centrum a umiarkowanymi zwolennikami na lewo od centrum z największą gotowością akceptacji przyjęcia Turcji wśród Zielonych.

Ubolewać można, że nie są dostępne w pełnym zakresie dane dotyczące stosunku do wspólnej polityki azylowej. W kontekście turbulencji wywołanych w niemieckiej polityce kryzysem migracyjnym 2015 r. szczególnie cenne byłoby porównanie danych z dwóch tur badania. Jak można się spodziewać najbardziej krytyczna w 2019 r. jest AfD i to z wyraźnym dystansem do innych partii. W przypadku polityki azylowej zaobserwować można odmienność stanowiska partii z prawego i z lewego skraju, bowiem Lewica warunkowo popiera przekraczając wartość 5, nieznacznie tylko ustępując SPD i nieco więcej Zielonym.

Tabela 24.

Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do wspólnej polityki azylowej według danych CHES (EU_ASYLUM)

Rok	AfD	CDU	CSU	FDP	Zieloni	LEWICA	SPD
2019	1,17	4,78	3,56	4,72	5,94	5,07	5,5

Skala 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Tam gdzie dane pozwalają na porównanie lat 2014 i 2019 można zaobserwować przesunięcia w kierunku bardziej eurosceptycznej pozycji, nawet jeśli mają one charakter nieznaczny. Wyjątek stanowi jedynie polityka spójności. W odniesieniu do wskaźników z 2014 r. rozpiętość wartości wynosi od 1,38 dla członkostwa Turcji do 3,20 dla jednolitego rynku. W 2019 r. najniższy jest wskaźnik dotyczący polityki zagranicznej i bezpieczeństwa UE – 1,38, a najwyższy ponownie 3,13 dla jednolitego rynku. Ze względu na inny zakres zadanych pytań nie można dokonać bezpośredniego porównania, nie ulega jednak wątpliwości, że tylko w przypadku kwestii ekonomicznych stanowisko AfD przekracza sferę stopniowanego „sprzeciwu” w kierunku pozycji neutralnej. Ponadto w każdym przypadku stanowisko AfD było najbardziej sceptycznym z analizowanych partii.

Można zaobserwować niejednokrotnie paralele między eurosceptycznym stanowiskiem AfD i Lewicy. Obie partie zlokalizowane są na obrzeżach rywalizacji politycznej i jako takie mogą – zgodnie z ustaleniami badaczy – mieć większą skłonność do krytyki integracji europejskiej niż partie wokół centrum. Jednakże Lewica nie zajmuje

pozycji eurosceptycznych równie często i z taką samą intensywnością jak AfD – jej pozycja w tym względzie jest bardziej zróżnicowana wewnętrznie⁴⁸⁵. Można zatem stwierdzić, że w świetle danych zgromadzonych w ramach projektu CHES prawicowa orientacja polityczna wiąże się z bardziej krytycznym stosunkiem do UE.

Tabela 25.

Porównanie stanowisk AfD i Lewicy wobec kwestii szczegółowych integracji europejskiej według danych CHES

Tematyka	AfD		Lewica	
	2014	2019	2014	2019
EU_EP = kompetencje Parlamentu Europejskiego	2,43	-	5,2	5,33
EU_INTMARK = jednolity rynek	3,20	3,13	3,27	3,26
EU_BUDGETS = Kompetencje UE w polityce gospodarczej i budżetowej państw członkowskich	2,5	1,35	2,7	3,56
EU_COHESION = polityka spójności lub regionalna UE	2,44	3	4,38	5,2
EU_ASYLUM = wspólna polityka azylowa.	-	1,17	-	5,07
EU_FOREIGN = polityka zagraniczna i bezpieczeństwa UE	2	1,38	2,55	3
EU_TURKEY = rozszerzenie UE o Turcję.	1,38	-	4,29	-

Skala: 1-7 (1 = Zdecydowanie się sprzeciwia, 2 = sprzeciwia się, 3 = raczej się sprzeciwia, 4 = Neutralna, 5 = W pewnym stopniu popiera, 6 = Popiera, 7 = Zdecydowanie popiera)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie Chapel Hill Expert Survey (CHES) Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3).

Podsumowując można zatem stwierdzić, że na podstawie danych CHES dotyczących szczegółowych kwestii integracji europejskiej AfD jest najbardziej eurosceptyczną partią wśród partii reprezentowanych w Bundestagu w 19. kadencji, a intensywność jej krytyki wobec UE pozostaje w związku z jej prawicową orientacją ideologiczną.

⁴⁸⁵ *Ibidem* s. 205.

4. Wnioski

Przeprowadzona analiza potwierdziła, że AfD jest partią pravicową zarówno w wymiarze ideologicznym, jak i ekonomicznym, przy czym jej profil ideowy determinuje najbardziej stosunek do kwestii społeczno-kulturowych. Jednocześnie AfD zajmuje najbardziej krytyczne stanowisko wobec integracji europejskiej. Krytyka ta idzie w parze z dużą wagą przykładaną do tej tematyki, co różni ją wyraźnie od Lewicy, również wykazującej rys eurosceptyczny. Ponadto, choć znaczenie kwestii europejskiej dla AfD w 2019 r. się zmniejszyło, poziom krytyki w tej sferze po 2014 r. narastał. Mimo wewnętrznych konfliktów personalnych i programowych AfD utrzymuje wysoki poziom wewnętrznej zgodności oraz relatywnie jasno formułuje swoje pozycje odnośnie do funkcjonowania UE.

Związek między orientacją polityczną AfD a jej eurosceptycznym charakterem nie budzi wątpliwości. Otwarte pozostaje za to pytanie, czy w analizowanym okresie zachodził związek przyczynowo- skutkowy między przesuwaniem się partii w przestrzeni rywalizacji politycznej coraz bardziej na prawo a zaostrzeniem jej stanowiska wobec integracji europejskiej. Zależność taka nie musi być oczywista biorąc pod uwagę, że AfD już w 2014 r. występowała z pozycji zdecydowanie pravicowych. Jako argument za potwierdzeniem takiego związku może przemawiać wzrost znaczenia dla partii wymiaru GAL-TAN wraz z priorytetowym traktowaniem problematyki imigracyjnej od 2015 r., a więc kwestii odnoszących się do tożsamości i systemu wartości, przy jednoczesnym zmniejszeniu wagi kwestii ekonomicznych. Przejawem tej zmiany było zejście na dalszy plan technokratycznej krytyki ekonomicznej dysfunkcjonalności wspólnej waluty, większy nacisk za to położony został na kwestie podstaw UE jako systemu politycznego. Zwrot na prawo AfD w analizowanym okresie dokonał się jednak równoległe z jej ewolucją w kierunku partii populistycznej i również ten czynnik musi być uwzględniony przy ocenie jej przejścia na pozycje twardego eurosceptycyzmu.

Rozdział VI AfD jako partia eurosceptyczna o charakterze populistycznym

1. Teoretyczne ujęcia fenomenu populizmu

Pojęcie populizmu jest sporne ze względu na swoje nacechowanie wartościujące⁴⁸⁶. Jego użycie obciąża częsta skłonność do wykorzystywania w debacie publicznej jako epitetu do reprezentantów odmiennych stanowisk politycznych. Ponadto większość rywalizujących sił politycznych odwołuje się z mniejszą lub większą częstotliwością do retoryki o charakterze populistycznym. Podejmowane licznie próby naukowej konceptualizacji tego fenomenu wykorzystywały różne podejścia i przyniosły zróżnicowane ujęcia. W rezultacie populizm bywa przedstawiany nie tylko jako ideologia czy doktryna polityczna, ale także jako zjawisko dyskursywne, strategia polityczna czy styl polityczny⁴⁸⁷. Reakcją na wyzwania, jakie rodziły próby teoretycznego ujęcia populizmu, były stwierdzenia podające w wątpliwość możliwość dojścia do klarownych i spójnych odpowiedzi. Czołowy teoretyk populizmu Cas Mudde określił te wysiłki jako próbę definiowania tego, czego zdefiniować się nie da⁴⁸⁸.

Stosunkowo szeroką akceptacją cieszy się koncepcja zaproponowana przez wspomnianego już Casa Mudde. Zdefiniował on populizm jako ideologię o cienkim rdzeniu (*thin ideology, thin-centred*), której istotą jest przeciwstawienie w społeczeństwie dwóch jednolitych, antagonistycznie do siebie nastawionych grup tj. „skorumpowanej elity” oraz „czystego ludu”, którego wola powinna być decydująca dla kształtowania polityki⁴⁸⁹. Frank Decker jako cechy konstytutywne populizmu wskazuje postawę antyestablishmentową i zjednywanie woli *ludu*⁴⁹⁰.

Ponadto przy konceptualizacji populizmu wykorzystuje się dodatkowo kryterium antyelityzmu – odgraniczenia wertykalnego oraz ekskluzywizmu tj. odgraniczenia horyzontalnego. W pierwszym wymiarze aktor populistyczny pozycjonuje się w ramach swojego przekazu wraz z *ludem* w opozycji do izolujących się elit⁴⁹¹. W drugim natomiast w imię homogeniczności dokonuje się wykluczenia z ludu różnych grup społecznych według

⁴⁸⁶ F. Decker, *Der neue Rechtspopulismus*, Opladen 2004, s. 21.

⁴⁸⁷ Krytyczna analiza podejść do definiowania populizmu: A. Stępińska, A. Lipiński, *Współczesne badania nad populizmem – wybrane dylematy i kluczowe podejścia*, w: A. Stępińska, A. Lipiński (red), *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, Poznań 2020, s. 11.

⁴⁸⁸ C. Mudde, *The Populist Zeitgeist*, “Government & Opposition”, 39, 4/2004, s. 542.

⁴⁸⁹ C. Mudde, *op.cit.*, s. 543-544.

⁴⁹⁰ F. Decker, *Was ist Rechtspopulismus*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Marcel Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 36.

⁴⁹¹ J.-W. Müller, *Was ist Populismus. Ein Essay*, Berlin 2016, s. 42.

kryteriów etnicznych, religijnych bądź ideologicznych⁴⁹². Według Jana-Wernera Müllera populisci rozumieją wspólnotę narodową w sposób ekskluzywny, wykluczając z niej wybrane grupy społeczne. Populizm łączy zatem antyelitaryzm i postawę antyestablishmentową z ekskluzywizmem oraz przekonaniem o istnieniu „wspólnego dobra”, do którego dąży *lud*⁴⁹³. W ujęciu Fedora Ruhose populistyczna wizja funkcjonowania demokracji opiera się na wyobrażeniu jednorodnego kulturowo *ludu* przeciwstawionego oderwanej od rzeczywistości „klasie politycznej”, z czego wywodzona jest nadawana sobie moralna misja obrony i reprezentacji „zwykłego człowieka” przeciwko establishmentowi⁴⁹⁴. Odgraniczenie od „innego” służy tworzeniu i wzmacnianiu własnej tożsamości opartej na opozycji „my” i „oni”⁴⁹⁵.

Dla identyfikacji aktorów politycznych jako populistycznych użyteczne są także dodatkowe elementy klasyfikacji. Paul Taggart opisując idealny typ populizmu wskazywał m.in. na wrogość wobec systemu reprezentacyjnego, pojawianie się bądź nasilanie działań w dobie kryzysu, a nie w czasach stabilności, a także stałe dopasowywanie się do kontekstu⁴⁹⁶.

Jako nurt ideologiczno-polityczny populizm nie jest ani prawicowy ani lewicowy. Konceptualizacja populizmu jako ideologii o cienkim rdzeniu wymaga zawsze uwzględnienia towarzyszącej mu głównej, macierzystej ideologii danego ugrupowania (*host ideology*)⁴⁹⁷.

W Europie najczęściej populizm występuje w powiązaniu z ideologią radykalnej lewicy albo radykalnej prawicy⁴⁹⁸. Populistyczne partie radykalnej prawicy eksploatują raczej kwestie kulturowe, łącząc populizm z programem nacjonalistycznym⁴⁹⁹. Na lewicy wiąże się z kwestiami ekonomicznymi⁵⁰⁰. Rozróżnienie między prawicowym a lewicowym populizmem dokonywane jest w oparciu o pojęcia ekskluzji i inkluzji: pierwszy jest

⁴⁹² M. Lewandowski, *Was ist und wie wirkt Rechtspopulismus?*, „Bürger & Staat“ 2017 67 (1), s. 5 i n.

⁴⁹³ J.-W. Müller, s. 20.

⁴⁹⁴ F. Ruhose, *Die AfD im Deutschen Bundestag. Zum Umgang mit einem neuen politischen Akteur*, Wiesbaden 2019, s. 30.

⁴⁹⁵ T. Wolf, *Rechtspopulismus: Überblick über Theorie und Praxis*, Wiesbaden 2017, s. 16.

⁴⁹⁶ P. Taggart, *Populism and representative Politics in Contemporary Europe*, „Journal of Political Ideologies”, 9 (3) 2004, s. 274 i n.

⁴⁹⁷ B. Stanley, *The thin ideology of populism*, „Journal of Political Ideologies”, nr 13(1) 2008, s. 107.

⁴⁹⁸ Zob. Tytułem przykładu J. Miecznikowska *Prawicowe i lewicowe partie populistyczne po wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku na przykładzie Wolnościowej Partii Austrii oraz Partii Lewicy w Niemczech*, „Rocznik Integracji Europejskiej”, 2015, nr 9, s. 527–549.

⁴⁹⁹ C. Mudde, *Populist radical right parties in Europe*, London 2007, 22–24.

⁵⁰⁰ L. March, *Left and right populism compared: The British case*, „The British Journal of Politics and International Relations”, Vol. 19, No. 2 2017, s. 282–303.

ekskluzywny, ponieważ wyklucza ze wspólnoty określone grupy, jak ubiegających się o azyl bądź mniejszości etniczne⁵⁰¹.

Przy analizie AfD skupić należy się na cechach prawicowego populizmu. W badaniach nad populizmem dostrzeżono, że kluczowym wyzwaniem jest kwestia właściwego różnicowania między komponentem populistycznym (konflikt między ludem a władzą) a ideologicznym (konflikt między narodem a obcym)⁵⁰².

Zdaniem J.W. Müllera „nie ma [prawicowego] populizmu, który obchodziłby się bez określonej formy polityki tożsamościowej (narodowej bądź etnokulturowej), służącej przede wszystkim wykluczaniu innych⁵⁰³. Zwraca się jednak także uwagę na potrzebę szerszego ujmowania polityki tożsamościowej populistycznej prawicy. Element obcy może być dowolnie i wymiennie wskazywany poczynając od migrantów, muzułmanów, intelektualistów, UE, globalizacji. To otwiera te poglądy na osoby, których nie pociągałaby nacjonalistyczna perspektywa, dzielących jednak populistyczne rozumienie demokracji i emocje związane z poczuciem utraty tożsamości⁵⁰⁴. Jak podkreśla Betz tożsamość stanowi kluczowy temat prawicowego populizmu⁵⁰⁵.

Frank Decker zasadnie podkreślał, że nie należy przy tym rozdzielać kulturowych i socjalnych przyczyn populizmu, lecz raczej uwzględniać ich współdziałanie i wzajemne wzmocnienie, które jest szczególnie widoczne w przypadku problematyki imigracji. Jego zdaniem sukces prawicowego populizmu w Europie Zachodniej i Północnej wynika z połączenia uwarunkowań rozbudowanego państwa dobrobytu z wysokimi liczbami imigrantów⁵⁰⁶.

2. Związek między eurosceptycyzmem i populizmem

Punkt wyjścia dla analizy wzajemnych relacji między zjawiskami populizmu i eurosceptycyzmu stanowi obserwacja częstego łącznego występowania poglądów populistycznych i postaw eurosceptycznych oraz ich zbieżności w wymiarze

⁵⁰¹ K. Priester, *Wesensmerkmale des Populismus*, APuZ, 62. Jg. (2012), H. 5/6, s. 3 – 9, s. 3.

⁵⁰² A. Kałabunowska, *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Poznań 2021, s. 65.

⁵⁰³ J.-W. Müller, *"Das wahre Volk" gegen alle anderen. Rechtspopulismus als Identitätspolitik*, „Aus Politik und Zeitgeschichte”, 69. Jahrgang, 9–11/2019.

⁵⁰⁴ F. Ruhose, *op.cit.* s. 30.

⁵⁰⁵ H.G. Betz, *Rechtspopulismus in Westeuropa. Aktuelle Entwicklungen und politische Bedeutung*, „Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft”, 2002 31 (3), s. 252.

⁵⁰⁶ F. Decker, *Über Jamaika zur Fortsetzung der Großen Koalition. Die Entwicklung des Parteiensystems vor und nach der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 212.

konceptyjnym⁵⁰⁷. Nośna okazała się zwłaszcza metafora, że stanowią „dwie strony ten samej monety”⁵⁰⁸. Pozycje eurosceptyczne jawią się jako symptom i specyficzna artykulacja przekonań populistycznych odnośnie do procesu integracji europejskiej⁵⁰⁹. Nie można jednak w sposób kategoriyczny i generalny doprecyzować, który fenomen w tej wzajemnej zależności ma charakter pierwotny, a który stanowi pochodną.

Praktyka polityczna państw członkowskich Unii Europejskiej, jak i państw kandydujących do akcesji dostarcza przykładów łącznego występowania obu tych fenomenów w programach i działalności partii politycznych⁵¹⁰. Powiązania te można obserwować zarówno na płaszczyźnie ideowo-programowej, jak i w kontekście rywalizacji wyborczej. W badaniach zwracano uwagę na prawidłowość obecności tego związku zazwyczaj na obrzeżach systemów partyjnych. W szczególności dotyczy to partii radykalnej lewicy oraz partii radykalnej prawicy, przy czym w pierwszej grupie związek ten ujawnia się w szczególności w odniesieniu do kwestii społeczno-ekonomicznych, głównie redystrybucji, a w drugiej do kwestii społeczno-kulturowych⁵¹¹. Obok skrajnego umiejscowienia w przestrzeni rywalizacji populizm stanowi dodatkowy czynnik kierujący partię ku opozycji wobec integracji europejskiej i to przeważnie niezależnie od wpływu ideologii. Analogicznie jak w przypadku populizmu, pełniącego uzupełniającą funkcję do ogólnej orientacji ideologicznej, konkretyzacja pozycji eurosceptycznych uzależniona jest od ideologii macierzystej. To ona stanowi kluczowe wyjaśnienie dla eurosceptycznych stanowisk partii⁵¹².

Zainteresowanie badawcze zwiększyło się wskutek uzyskania przez partie charakteryzowane jako populistyczne znaczącego wyniku w wyborach do PE w 2019 r., co mogło pozostawać w związku z uprawianą przez te partie krytyką UE. Pożywkę dla kontestowania UE jest sposób zarządzania kryzysami, z którymi Unia Europejska boryka się

⁵⁰⁷ M. Kneuer, *The tandem of populism and Euroscepticism: a comparative perspective in the light of the European crises*, "Contemporary Social Science" 2019 14 (1), s. 1-2.

⁵⁰⁸ F. Habersack, C. Wegscheider, *Populism and Euroscepticism: Two sides of the same coin?* w: Heinisch R., Holtz-Bacha Ch., Mazzoleni O., *Political Populism: Handbook on Concepts, Questions and Strategies of Research*, Baden Baden 2021, s.195-212.

⁵⁰⁹ F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.*, s. 209.

⁵¹⁰ Tytułem przykładu M. Lasoń, *Eurosceptycyzm jako przejaw populizmu w praktyce politycznej III RP*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2011/4, s. 187-201.

⁵¹¹ M. Kneuer, *op.cit.* s. 5.

⁵¹² F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 200.

od 2008 r. Można je interpretować jako „populistyczny moment”, tj. wystąpienie sytuacji sprzyjającej sukcesom politycznym populizmu⁵¹³.

W świetle badań partie populistyczne łatwiej się adaptują do kryzysów na poziomie europejskim i czerpią z nich większe korzyści wyborcze⁵¹⁴. Zauważa się że wobec UE ugrupowania populistyczne zgodnie formułowały zarzut ignorowania „zwykłych ludzi”, wadliwego funkcjonowania oraz utraty narodowej suwerenności⁵¹⁵.

Populizm i eurosceptycyzm nie można jednak ze sobą utożsamiać. Wprawdzie partie populistyczne zazwyczaj reprezentują także eurosceptyczne stanowiska, jednak nie w każdym przypadku, a jednocześnie eurosceptycyzm nie jest wystarczającym elementem dla charakteryzowania danego ugrupowania jako populistyczne⁵¹⁶. Populizm to ogólny zestaw idei dotyczących funkcjonowania demokracji, podczas gdy eurosceptycyzm dotyczy stanowiska wobec konkretnej kwestii politycznej tj. integracji europejskiej⁵¹⁷. Stosownie do tego występować mogą partie eurosceptyczne nie mające populistycznego charakteru i partie populistyczne, które nie instrumentalizują krytyki UE ze względów strategicznych.

Przy analizowaniu występujących między populizmem a eurosceptycyzmem związków trzeba także uwzględniać różnice między Europą Zachodnią a Europą Środkową i Wschodnią⁵¹⁸ w zakresie *istotności* kwestii europejskich (i dla partii politycznych, i dla wyborców), uzależnienia od członkostwa bądź jego perspektywy oraz innego miejsca populizmu w systemach partyjnych⁵¹⁹. Ten aspekt wydaje się szczególnie wart uwagi w kontekście analizy AfD, ponieważ wschodnie kraje federacji mogą być traktowane jako odmienne pod tym względem od zachodniej części Niemiec, tworząc w rezultacie obszar odmiennej specyfiki na poziomie regionalnym.

Oparcie procesu integracji europejskiej na koncepcji wypracowanej przez ponadnarodowe elity ułatwia artykułowanie eurosceptycyzmu poprzez dyskurs populistyczny⁵²⁰. Typowy dla populizmu krytycyzm wobec elit może być użyty przeciwko

⁵¹³ L. Goodwyn, *Democratic Promise. The Populist Moment in America*, Oxford 1976.

⁵¹⁴ A. Pirro, P. Taggart, S. van Kessel, *The populist politics of Euroscepticism in times of crisis: comparative conclusions*, „Politics”, 38 (3), s. 978-390.

⁵¹⁵ F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 198.

⁵¹⁶ M. Kneuer, *op.cit.* s. 1.

⁵¹⁷ F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 198.

⁵¹⁸ Zob. A. Moroska *Prawicowy populizm a eurosceptycyzm (na przykładzie Listy Pima Fortuyna w Holandii i Ligii Polskich Rodzin w Polsce)*, Wrocław 2010.

⁵¹⁹ F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 198.

⁵²⁰ F. Hartleb, *Rechter Populismus in der EU: keine einheitliche Bewegung trotz wachsender Euroskepsis*, „Integration“ 2011 34 (4), s. 337.

elitom ekonomicznym bądź kosmopolitycznym na poziomie UE⁵²¹. Wskazać należy jednak także na ustalenia polskich badaczy, że populizm rozumiany jako styl komunikowania może występować zarówno po stronie krytyków, jak i zwolenników integracji europejskiej⁵²².

Porównując tezy i argumenty używane zarówno przez partie o charakterze populistycznym jak i reprezentujące stanowisko eurosceptyczne można wskazać następujące wspólne elementy:

- Zarzut wobec narodowych elit, że poświęciły i wyprzedały ważne kompetencje ignorując suwerenność ludu;
- Delegitymizowanie kompetencji UE i ich rozszerzania jako dokonujących się bez oparcia na woli ludu i formułowanie celu odzyskania władzy przez państwo narodowe;
- Kwestionowanie legitymacji instytucji UE do reprezentowania ludu, czego następstwem jest analogiczny postulat zapewnienia decyzyjności po stronie ludu lub państw członkowskich;
- Zarzut technokratycznego i nietransparentnego procesu decyzyjnego⁵²³.

W rezultacie zarówno populizm, jak i eurosceptycyzm łączy dążenie do zachowania kompetencji państwa na poziomie narodowym, a przypadku uprawnień już przekazanych na poziom ponadnarodowych ich renacjonalizacja. Ponadto w partiach i ugrupowaniach eurosceptycznych i populistycznych są formułowane postulaty prowadzące do wzmocnienia *ludu* wobec UE⁵²⁴.

3. AfD jako prawicowa partia populistyczna w debacie naukowej

Niedoskonałość proponowanych ujęć definicyjnych oraz metodologiczne trudności w rozgraniczeniu poszczególnych fenomenów nie sprzyjają precyzji w debacie naukowej na temat partii zaliczanych do kategorii prawicowego populizmu. Szczególną trudność stanowi okoliczność, że w przypadku prób klasyfikacji aktorów politycznych jako prawicowo-populistycznych nie tylko nie ma zgody między badaczami co do konceptualizacji, ale nawet

⁵²¹ F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 199.

⁵²² Przykładowo: A. Pacześniak, *Populizm w służbie eurosceptyków i euroentuzjastów*, w: J. Waele, A. Pacześniak (red.), *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?*, Warszawa 2010: Oficyna Naukowa, s. 145–158.

⁵²³ F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 199.

⁵²⁴ F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 200.

oparcie na takich samych założeniach teoretycznych prowadzi poszczególnych autorów do rozbieżnych ocen⁵²⁵.

Wszystkie wskazane powyżej metodologiczne wyzwania znalazły odzwierciedlenie w poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, czy AfD jest partią populistyczną, czy dokładniej – przy uwzględnieniu jej ideologii macierzystej – czy jest partią prawicowego populizmu.

Próby naukowej charakterystyki AfD prowadziły od początku jej działania do różnych ocen. Na tę rozbieżność wpływała bez wątpienia okoliczność występowania w AfD początkowo trzech zróżnicowanych nurtów ideowych: neoliberalnego, narodowo-konserwatywnego oraz bliskiego skrajnej prawicy. W pierwszym okresie funkcjonowania nie można było jednak przesądzić, który z tych wewnętrznych nurtów okaże się dominujący⁵²⁶. W przypadku skrzydła neoliberalnego pojawiały się wprawdzie wypowiedzi o charakterze populistycznym, można było się jednak spodziewać, że pozostaną one ograniczone do poziomu retoryki wyborczej⁵²⁷. Inną prognozę można było za to formułować w oczekiwaniu umocnienia się dwóch pozostałych nurtów, bowiem powojenny niemiecki populizm polityczny zachował częściowo charakter nacjonalistyczny, nawiązujący do wartości konserwatywno-narodowych przy jednoczesnym krytycznym stosunku do zachodnich wartości i instytucji demokratycznych⁵²⁸. Z drugiej strony dostrzegać należy okoliczność, że krytyka elit mogła spajać te nurty mimo ich wewnętrznej specyfiki.

Badania nad AfD w kontekście prawicowego populizmu prowadzone były dwojako: w formie analiz normatywnych, uwzględniających także otoczenie nowej partii⁵²⁹, oraz poprzez studia empiryczne⁵³⁰.

⁵²⁵ M. Lewandowsky, *Eine rechtspopulistische Protestpartei? Die AfD in der öffentlichen und politikwissenschaftlichen Debatte*, „Zeitschrift für Politikwissenschaft“, 25. Jg. (2015), H. 1, s. 119-134..

⁵²⁶ Por. O. Niedermayer, J. Hofrichter, *Die Wählerschaft der AfD: Wer ist sie, woher kommt sie und wie weit rechts steht sie?*, ZParl, 47. Jg. (2016), H. 2, s. 282.

⁵²⁷ Jako przykład populistycznej agitacji można uznać zarzuty sformułowane przez Berndta Lucke w 2013 r. Lider AfD zarzucił ośrodkom badania opinii publicznej manipulację wynikami sondaży, by zaniżyć faktycznie występujące wskazania na rzecz jego partii. Lucke twierdził, że dysponuje jednoznacznymi sygnałami od współpracowników ośrodków Allensbach i Forsa, że poparcie dla AfD wyraźnie przekracza istotny dla perspektywy sukcesu wyborczego próg 5%. Przeciwno temu twierdzeniu sędownie wystąpił ośrodek Forsa, uzyskując ochronę prawną przed takimi twierdzeniami. Podobnie w wieczór wyborczy we wrześniu 2013 r. Lucke podkreślił znaczenie swojej partii dla demokracji wobec występującej w minionych czterech latach przejawów degeneracji (*Entartung*) demokracji i parlamentaryzmu.

⁵²⁸ E. Cziomer, *Populizm – rola i znaczenie polityczne w Niemczech*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2011, t. VIII, nr 4, s. 83–100., s. 85.

⁵²⁹ Przykładowo: A. Häusler, R. Roeser, *Die rechten ›Mut‹-Bürger. Entstehung, Entwicklung, Personal & Positionen der „Alternative für Deutschland“*, Hamburg 2015.

⁵³⁰ J. Rosenfelder, *Die Programmatik der AfD: Inwiefern hat sie sich von einer primär euroskeptischen Partei entwickelt?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen” 2017, nr 48 (1), s. 123-140.

Występowanie rysów wskazujących na prawicowy populizm sygnalizował jako pierwszy Alexander Häusler. Zwracał w szczególności uwagę na przekaz plakatów AfD w ramach kampanii wyborczej w 2013 r.⁵³¹ Podobnie analizy programów wskazywały na prawicowo-populistyczny charakter ugrupowania⁵³².

Reprezentowane było jednak także stanowisko odmienne⁵³³. Wskazywano przykładowo, że typowe tematy prawicowego populizmu jak krytyka islamu i imigracja nie odgrywały praktycznie żadnej roli⁵³⁴. Argumentowano też, że nie występował typowy element kryterium kulturowej przynależności poprzez wartościujące odgraniczenie od „innych”⁵³⁵. Natomiast po przesunięciu punktu ciężkości funkcjonowania partii na tematykę imigracyjną od 2015 r. zaczęła w następstwie dominować już klasyfikacja AfD jako partii prawicowo-populistycznej⁵³⁶. David Bebnowski uznawał AfD za „wynik populistycznego ducha czasów”⁵³⁷.

W miarę postępującej radykalizacji partii rosnąca grupa badaczy określa AfD jako partię radykalną i skrajną⁵³⁸. Ruhose z kolei stoi na stanowisku, że nie można w okresie 19 kadencji uznać *en bloc* klubu parlamentarnego w Bundestagu jako skrajnie prawicowego, i tym uzasadnia klasyfikację partii w tym okresie jako prawicowo-populistyczną⁵³⁹.

Podsumowując ustalenia badawcze w tym zakresie można uznać, że w przedziale czasowym niniejszym dla tej analizy rosnące grono ekspertów zaczęło klasyfikować AfD jako partię prawicowego populizmu. Uwzględniając zarysowane powyżej związki między

⁵³¹ Häusler widział przejawy populizmu w plakatach AfD: "Wir sind nicht das Weltsozialamt", "Klassische Bildung statt Multikulti-Umerziehung". A. Häusler, *Die „Alternative für Deutschland“ - eine neue rechtspopulistische Partei? Materialien und Deutungen zur vertiefenden Auseinandersetzung*, Heinrich-Böll-Stiftung, Düsseldorf 2013.

⁵³² M. Lewandowsky/ H. Giebler, A. Wagner, *Rechtspopulismus in Deutschland. Eine empirische Einordnung der Parteien zur Bundestagswahl 2013 unter besonderer Berücksichtigung der AfD*, „Politische Vierteljahresschrift“, 57 (2) 2016, s. 265.

⁵³³ K. Arzheimer., *The AfD. Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?*, „West European Politics”, Jg. 38 2015, H. 3, s. 535-556; J. Rosenfelder, *op.cit.*

⁵³⁴ N. Berbuir, M. Lewandowsky, J. Siri., *The AfD and Its Sympathisers: Finally a Right-Wing Populist Movement in Germany?*, „German Politics”, 24. (2015) z. 2, s. 154-178.

⁵³⁵ O. Niedermayer, *Eine neue Konkurrentin im Parteiensystem? Die Alternative für Deutschland*, w: tenże (Hrsg.), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden 2015, s. 195.

⁵³⁶ Przykładowo: S. T. Franzmann, *Von der EURO-Opposition zur Kosmopolitismus-Opposition: der Fall der deutschen AfD*, w: Anders L., Scheller H., Tuntschew T. (Hrsg.), *Parteien und die Politisierung der Europäischen Union*; Wiesbaden 2018, s. 365-402.

⁵³⁷ D. Bebnowski, *Die Alternative für Deutschland. Aufstieg und gesellschaftliche Repräsentanz einer rechten populistischen Partei*, Wiesbaden 2015, s. 33.

⁵³⁸ A. Häusler, *Die AfD: Werdegang und Wesensmerkmale einer Rechtsaußenpartei*, <https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/271484/die-afd-werdegang-und-wesensmerkmale-einer-rechtsaussenpartei/> [dostęp: 15.05.2023]; A. Kemper, *Antiemancypatorische Netzwerke und die Geschlechter- und Familienpolitik der Alternative für Deutschland*, w: A. Häusler (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016, s. 94.

⁵³⁹ F. Ruhose, *op.cit.* s. 32.

stanowiskiem eurosceptycznym a populistycznym obliczem partii poddane zostaną analizie treści programowe partii dla określenia skali i współzależności elementów, które można interpretować jako eurosceptyczne i populistyczne.

4. Empiryczna klasyfikacja AfD jako partii populistycznej

4.1. Uwagi wstępne

Ocena formułowania treści ideowo-programowych przez partie według kryteriów uważanych za konstytutywne dla populizmu musi uwzględniać okoliczność, że populistyczny styl komunikacji wykorzystywany jest także w kampanii wyborczej przez partie, które nie są zaliczane do partii populistycznych. Istotne jest zatem niuansowanie między przekazem o charakterze taktycznym – służącym optymalizacji szans wyborczych, a komunikowaniem przekonań na temat funkcjonowania demokracji, leżącymi u działalności danego ugrupowania. W związku z tym źródłem optymalnym ze względów metodologicznych dla oceny, czy dana partię można charakteryzować jako populistyczną, są ogólne dokumenty programowe określane mianem *Grundsatzprogramm*. Tłumaczenie jako „program partii” nie oddaje w pełni charakteru tego typu autoprezentacji postulatów, celów i wartości.

W odróżnieniu od programów wyborczych przygotowywanych na okoliczność kolejnych elekcji na poziomie parlamentu krajowego, Bundestagu bądź Parlamentu Europejskiego, dokument typu *Grundsatzprogramm* przyjmowany jest z założeniem jego obowiązywania w dłuższej perspektywie czasowej, uniezależnionej od bieżącego kalendarza politycznego. Inaczej niż programy wyborcze skierowany jest przede wszystkim do członków partii oraz jej zwolenników, a także organizacji otoczenia danego ugrupowania⁵⁴⁰.

Dokumenty programowe należące do kategorii *Grundsatzprogramm* stanowią „kodyfikację” zbiorowej tożsamości oraz ideologicznego fundamentu danej partii⁵⁴¹. Mają szeroki zakres tematyczny – są przekrojowe – nie muszą podążać treścią za priorytetami poszczególnych kampanii – są w mniejszym stopniu agitacyjne, ale jednocześnie charakteryzuje je mniejsza konkretyzacja. Wyrażają bardziej stanowisko danej partii, niż przyszłą operacjonalizację odpowiedzi na zidentyfikowanie wyzwania, którą zawierają

⁵⁴⁰ N. Merz, S. Regel, *Die Programmatik der Parteien*, w: O. Niedermayer (Hrsg.), *Handbuch Parteienforschung*, Wiesbaden 2013, s. 215.

⁵⁴¹ John S., *Europäische Themen in deutschen Parteiorganisationen*, Wiesbaden 2021, s. 168-169.

ostatecznie programy wyborcze operujące perspektywą średnioterminową poszczególnych kadencji.

Postawę źródłową analizy w przypadku AfD stanowi zatem *Grundsatzprogramm* z 2016 r.⁵⁴² Uchwalenie tego dokumentu na zjeździe w Stuttgarcie wiosną 2016 r. stanowiło ważne wydarzenie w procesie instytucjonalizacji AfD, będąc zarazem ważnym aktem integracji wewnętrznej. Po serii sukcesów w wyborach do parlamentów krajowych młoda partia dawała wyraz poczuciu własnego potencjału i postępującej stabilizacji jako aktor polityczny. Jednocześnie „kodyfikacja” tożsamości nowej siły politycznej następuje w kontekście wyraźnego wzmocnienia nurtu narodowo-konserwatywnego i wyraźnego otwarcia na radykalny ruch protestu i budowania nowego rdzenia tematycznego programu partii w następstwie kryzys migracyjnego⁵⁴³.

Dokument opatrzony został dość schematycznym tytułem „Program dla Niemiec”, współgrającym z nazwą partii i oddającym dobrze skupienie uwagi na narodowej wspólnotie politycznej. Zawiera preambułę oraz 14 rozdziałów poświęconych kolejnym tematycznym kompleksom politycznym. Do celów poniższej analizy kluczową rolę odgrywają preambuła oraz rozdziały „Demokracja i wartości podstawowe” (numeracja w dokumencie: 1.), „Europa i euro” (2.), „Kultura, język, tożsamość” (7.) oraz „Imigracja, integracja i azyl” (9.). Rozdziały te należą zarazem do najbardziej obszernych (odpowiednio 14, 13, 10 i 16 stron)⁵⁴⁴.

Treść dokumentu programowego zostanie przeanalizowana w celu wskazania twierdzeń, które mają charakter populistyczny według głównych cech definicyjnych tego fenomenu tj. zawierają elementy krytyki elit, odwołanie do ludu oraz ekskluzywizm/antypluralizm. Poszukiwany będzie związek między tego typu stwierdzeniami a występującą w tekście krytyką Unii Europejskiej. Celem tego postępowania jest próba ustalenia, w jakim zakresie ewolucja AfD w kierunku partii prawicowego populizmu wpływa na intensywność sceptycznego stanowiska wobec integracji europejskiej.

⁵⁴² AfD, *Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*, Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Stuttgart vom 30. April - 01. Mai 2016.

⁵⁴³ A. Ciechanowicz, *AfD – alternatywa dla kogo?*, „Komentarz OSW” 231, 10.02.2017.

⁵⁴⁴ Pogłębioną analizę całości dokumentu przeprowadziła A. Kałabanowska, *op.cit.*, s. 292-330. W tej publikacji jednak wątki stosunku AfD do UE były traktowane drugorzędnie.

4.2. Kategoryzacja treści programowych według ich zawartości populistycznej

Antyelityzm

W pierwszej kolejności wykazane zostało występowanie w analizowanym tekście stwierdzeń o charakterze antyestablishmentowym. Już tytuł preambuły: „Odwaga dla Niemiec / wolni obywatele / nie poddani” (*Mut zu Deutschland / Freie Bürger / Keine Untertanen*) sygnalizuje występowanie w dokumencie krytyki elit rządzących. Zwrot „Odwaga dla Niemiec” można interpretować jako sygnalizowanie gotowości umiejscowienia Niemiec w centrum działania politycznego w sugerowanej opozycji do innych aktorów politycznych kierujących się zapewne innymi punktami orientacyjnymi. Podobnie użycie archaicznego określenia „poddany” także wyraża krytyczny stosunek do funkcjonowania systemu politycznego pod jego obecnymi rządami, sugerując brak poszanowania dla wolności obywateli. Przekaz ten rozwinięty jest następnie w uzasadnieniu współdziałania opartego na przekonaniu o prawie obywateli „do prawdziwej politycznej alternatywy, alternatywy do tego, co klasa polityczna uważa, że może nam narzucić jako ‘bezalternatywne’”⁵⁴⁵. W niemieckiej publicystyce określenie „klasa polityczna” jest negatywnie nacechowane i wyraża w szczególności izolowanie się polityków od społeczeństwa.⁵⁴⁶ Użycie tego określenia dla zakomunikowania negatywnego wizerunku establishmentu politycznego – inaczej niż we wcześniejszym programie do PE stanowi ważny przejaw spełniania przez AfD kryterium antyelityzmu⁵⁴⁷. Odstąpiono za to od użycia pejoratywnego określenia „stare partie” (*Altparteien*), choć występowało w programie wyborczym do PE⁵⁴⁸ i było często używane w retoryce liderów partyjnych.

Prezentowany przez AfD obraz sytuacji w państwie ma budzić emocje: „Tajny suweren to niewielka, potężna grupa przywódców politycznych w ramach partii. Jest ona odpowiedzialna za niepożądany rozwój sytuacji w ostatnich dziesięcioleciach. Powstała klasa polityczna złożona z zawodowych polityków, których głównym interesem jest ich władza, status i dobrobyt materialny. Jest to kartel polityczny, który dzierży dźwignię władzy

⁵⁴⁵ *Grundsatzprogramm, op.cit.* s. 6.

⁵⁴⁶ Zob. B. Weßels, *Zum Begriff der „Politischen Klasse“*, „Die Gewerkschaftlichen Monatshefte“ 9/1992, s. 541-549; hasło *Politische Klasse* w: K. Schubert, M. Klein, *Das Politiklexikon*, Bonn 2020, Bonn 2020, <https://www.bpb.de/kurz-knapp/lexika/politiklexikon/>.

⁵⁴⁷ Por. K. Arzheimer, *op.cit.*

⁵⁴⁸ *Mut zu Deutschland. Für ein Europa der Vielfalt. Programm der Alternative für Deutschland (AfD) für die Wahl zum Europäischen Parlament am 25. Mai 2014*, Beschluss des Bundesparteitags vom 22. März 2014, s. 23, 25.

państwowej, o ile nie została ona przekazana do UE, całą edukację polityczną i dużą część źródeł informacji politycznych dla społeczeństwa”⁵⁴⁹.

Klasie politycznej – z której sama się w dorozumiany sposób wyłącza – AfD zarzuca manipulacje prawem wyborczym i procedurami wyborczymi dla ograniczenia wpływów narodu”⁵⁵⁰. Ponadto według tekstu Programu „Tendencja do zajmowania się polityką zawodowo przyczyniła się do monopolizacji władzy i powiększenia ewidentnej przepaści między narodem a wyłaniającą się klasą polityczną. Następstwem tego są nepotyzm, kumoterstwo, struktury sprzyjające korupcji oraz naganny/niegodziwy lobbing”⁵⁵¹.

Na potrzeby niniejszej analizy kluczowe jest pytanie, czy krytyka elit obejmuje także poziom Unii Europejskiej. Tekst dostarcza licznych przykładów potwierdzających taki zabieg na poziomie zarówno diagnozy, jak i postulatów. I tak w ocenie AfD „Politykę w Europie charakteryzuje postępujący ubytek demokracji (*Entdemokratisierung*). UE stała się niedemokratyczną konstrukcją, której politykę kształtują niekontrolowani demokratycznie urzędnicy (*Biurokratien*)”⁵⁵². Krytyce poddane zostały „tendencje centralizacyjne” czyli przejmowanie kompetencji władczych, a przede wszystkim dążenie w kierunku wadliwego celu państwa federalnego, „Zjednoczonych Stanów Europy”.

Kolejna negatywna ocena odnosi się zarówno do elit narodowych (nie tylko niemieckich), jak i unijnych: „Traktatem z Maastricht z 1992 roku, a zwłaszcza jego nowelizacją z Lizbony z 2007 roku, elity polityczne próbowały nieodwracalnie przekształcić UE w państwo. Stało się tak pomimo referendum z 2005 roku we Francji i Holandii, w których obywatele odrzucili tzw. traktat konstytucyjny ustanawiający wielkie państwo europejskie. Jednakże przywódcy polityczni dużych krajów UE chcą przeforsować ten projekt za wszelką cenę, wbrew oczywistej woli większości narodów UE”⁵⁵³. Takie ujęcie wyraża już wprost poważniejszy zarzut niż działanie polityków bez uwzględniania woli „ludu”. W tym przypadku AfD sugeruje „kwalifikowaną” formę naruszenia w postaci forsowania rozwiązania, które już zostało odrzucone w formie demokracji bezpośredniej i które – prowadząc do utraty suwerenności – uderza w podstawowe prawa demosu. To przekonanie wyrażone zostało wprost: „Najpóźniej z traktatami z Schengen (1985),

⁵⁴⁹ *Grundsatzprogramm, op.cit.* s. 8.

⁵⁵⁰ *Ibidem* s. 12.

⁵⁵¹ *Ibidem* s. 13.

⁵⁵² *Ibidem* s. 17

⁵⁵³ *Ibidem* s. 17.

Maastricht (1992) i Lizbony (2007) nienaruszalna suwerenność narodu jako fundament naszego państwa stała się fikcją⁵⁵⁴.

Obecna Unia Europejska skontrastowana została z dwoma innymi modelami: koncepcyjnym i historycznym. Rysując wizję optymalnego kształtu integracji europejskiej AfD opowiada się za Europą Ojczyzn⁵⁵⁵ bądź za „Europą suwerennych demokratycznych państw”⁵⁵⁶. Jednocześnie wyraźnie przeciwstawia UE poprzedzającej ją Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej, zarzucając tej pierwszej zawłaszczanie kompetencji bez podstawy traktatowej. Najdalej w artykulacji krytyki obecnego stanu integracji europejskiej partia posunęła się w uzależnieniu trwania UE od realizacji postulowanych reform: „Jeżeli nasze podstawowe założenia dotyczące reformy nie będą mogły być zrealizowane w istniejącym systemie UE, będziemy dążyć do wystąpienia Niemiec lub do demokratycznego rozwiązania Unii Europejskiej i ponownego ustanowienia Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej”⁵⁵⁷.

AfD czerpie ponadto z ugruntowanej debaty o deficycie demokratycznym instytucji UE wskazując na niewystarczającą legitymizację demokratyczną Rady, Komisji i Parlamentu, nadając im jednak „populistyczny” walor: „Ta systemowa wada oraz ‘dystans do obywateli’ osób pełniących polityczne funkcje sprzyjały powstaniu wybujałego aparatu władzy i administracji”⁵⁵⁸. Dystans do integracji europejskiej w jej obecnym kształcie wyartykułowany jest wyraźnie w postulatcie uwolnienia od „obcej kurateli” (*fremde Bevormundung*)⁵⁵⁹. Zwraca za to uwagę, że krytyka wspólnej waluty i zarządzania w strefie euro, będącej na początku w centrum zainteresowania partii, jest niemal wolna od wyraźnie artykułowanego antyelityzmu. W tej sferze argumentacja jest zasadniczo skupiona na warstwie instytucjonalno-prawnej, czego dobrym przykładem jest zarzut braku transparentności i konfliktu interesów w EBC w przypadku unii bankowej⁵⁶⁰.

Reprezentacja ludu

Niewątpliwie *Grundsatzprogramm* oddaje w pełni typową dla populizmu dychotomię elity/establishment vs lud. Kluczowe jest wyjaśnienie, jaką koncepcją „ludu” wyrażają ujęte w programie diagnozy i postulaty. Pierwszej wskazówki dostarcza typowa dla populizmu

⁵⁵⁴ *Ibidem* s. 8.

⁵⁵⁵ *Ibidem* s. 17 – tytuł podrozdziału.

⁵⁵⁶ *Ibidem*, preambuła s. 6.

⁵⁵⁷ *Ibidem* s. 16

⁵⁵⁸ *Ibidem* s. 18

⁵⁵⁹ *Ibidem* s.17

⁵⁶⁰ *Ibidem* s. 21

deklaracja bycia „partią zdrowego rozsądku”⁵⁶¹, która polega na politycznym osądzie dojrzałych obywateli i ich gotowości do przyjęcia odpowiedzialności⁵⁶².

Z innych fragmentów tekstu można wnioskować, że „ludem” jest dla AfD naród niemiecki w rozumieniu konstytucyjnym (*das deutsche Volk*)⁵⁶³. W szczególności tylko tak naród rozumiany jako wspólnota obywateli (*Staatsvolk*) może przeciwstawić się patologiom, za które odpowiada klasa polityczna⁵⁶⁴. W szerszym wymiarze ten naród polityczny należy do szerszej kategorii „narodów europejskich”⁵⁶⁵. Polityczne rozumienie narodu/ludu można jednak zrelatywizować na podstawie podkreślenia zależności między kulturą narodową a demokracją i preferencją dla „homogenicznej wspólnoty”.

Z przedstawionej powyżej alarmistycznej diagnozy AfD formułuje swój imperatyw działania: „Nie mogliśmy i nie chcieliśmy dłużej beczynn timer przyglądać się łamaniu norm i ustaw (*Recht und Gesetz*), niszczeniu państwa prawa i nieodpowiedzialnym działaniom politycznym wbrew zasadom ekonomicznego rozsądku. Podobnie nie chcieliśmy już dłużej akceptować tego, że przewyciężone dawno temu uprzedzenia i wrogość między narodami europejskimi zostały na nowo rozbudzone przez reżim ratowania euro”⁵⁶⁶.

Wśród licznych remediów na wskazane mankamenty niemieckiego systemu politycznego, które AfD proponuje na poziomie krajowym⁵⁶⁷, na pierwszy plan wysuwa się odwołanie do demokracji bezpośredniej służącej kontroli elit. Element plebiscytowy jest też szczególnie wyeksponowany w wymiarze europejskim, obok typowych postulatów służących „wzmocnieniu ‘ludu’” jak gruntowna reforma UE, przestrzeganie zasady pomocniczości, renacjonalizacja kompetencji już przeniesionych.

Bliższego oglądu wymagają skonkretyzowane kwestie dotyczące integracji europejskiej, w których AfD domaga się przeprowadzenia referendum. Po pierwsze, społeczeństwo ma wprost udzielać, a w domyśle raczej odmawiać poparcia dla przekazywania kompetencji na poziom ponadnarodowy. O populistycznym i eurosceptycznym wydźwięku tego żądania decyduje towarzyszące mu uzasadnienie: ma

⁵⁶¹ Zob. K. Priester, *Wesensmerkmale des Populismus*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, 62 Jg. (2012), H. 5/6, s. 3-9.

⁵⁶² *Grundsatzprogramm*, *op.cit.* s. 10.

⁵⁶³ Deutscher Bundestag, Wissenschaftliche Dienste, Zu den Begriffen „deutsches Volk“, „Deutsche“ und „deutsche Volkszugehörigkeit“ im Grundgesetz, Sachstand, WD 3 - 3000 - 026/19.

⁵⁶⁴ *Grundsatzprogramm*, *op.cit.* s. 8

⁵⁶⁵ *Ibidem* s. 17.

⁵⁶⁶ *Ibidem* preambuła s. 6.

⁵⁶⁷ *Ibidem* Rozdział Demokracja i wartości podstawowe, s. 8-14.

ono położyć kres oddawaniu narodowej suwerenności na rzecz UE i innych międzynarodowych organizacji „ponad głowami obywateli”⁵⁶⁸.

Ponadto, AfD konsekwentnie domaga się uporządkowanego zakończenia „eksperymentu wspólnej waluty”. „Jeśli Bundestag nie zgodzi się na to żądanie, musi odbyć się referendum w sprawie pozostania Niemiec w unii walutowej”⁵⁶⁹. Takie ujęcie wyraża daleko idący brak zaufania do demokracji przedstawicielskiej, spójne jest jednak z przedstawionym powyżej obrazem „klasy politycznej”.

Tabela 26.

Dychotomiczny obraz AfD i konkurentów politycznych przedstawiony w treści *Grundsatzprogramm*

„Klasa polityczna”	AfD
Nieodpowiedzialność	Poczucie odpowiedzialności
Ignorowanie zdania obywateli	Wiara w osąd obywateli
Motywacja utrzymania władzy i korzyści	Motywacja oparta na wartościach
Łamanie prawa	Przestrzeganie prawa

Źródło: opracowanie własne na podstawie AfD, *Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*, Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Stuttgart vom 30. April - 01. Mai 2016.

Ekskluzywizm i antypluralizm

Pozostaje jeszcze sprawdzenie w jakim stopniu treść *Grundsatzprogramm* sygnalizuje odgraniczenie horyzontalne. Analiza zawartych w dokumencie twierdzeń wskazuje, że AfD skłania się do etnicznego nacjonalizmu. Podkreślany jest związek między kulturą państwa narodowego a demokracją. Zarysowane zostały zagrożenia dla niemieckiej kultury i tożsamości oraz proponowanych przez AfD formy przeciwdziałania. Partia sprzeciwia się „etniczno-kulturowej zmianie struktury ludności”⁵⁷⁰. Promuje „niemiecką kulturę przewodnią” (Leitkultur) przeciwstawiając ją „ideologii wielokulturowości”. Ta ostatnia bowiem „bez oglądania się na historię zrównuje importowane prądy kulturowe z kulturą rodzimą i tym samym głęboko relatywizuje jej wartości”, a przez to stanowi „poważne

⁵⁶⁸ *Grundsatzprogramm*, op.cit. s. 9.

⁵⁶⁹ *Ibidem* s. 18.

⁵⁷⁰ *Ibidem* s. 42.

zagrożenie dla pokoju społecznego i dalszego istnienia narodu jako jedności kulturowej”⁵⁷¹. Charakterystyczne, że przy wezwaniu do obrony niemieckiej kultury jedyny raz pojawia się w tekście kategoria społeczeństwa obywatelskiego. Można przyjąć, że określenie to odnosi się w tym kontekście do ruchu Pegida.

Przejawem antypluralizmu w tekście jest krytyka islamu, przedstawianego jako wieloaspektowe zagrożenie, w szczególności dla systemu wartości⁵⁷². Tak samo należy ocenić kwestionowanie swobód religijnych. Wyrażna jest preferencja dla społeczeństwa możliwie jednolitego pod względem etnicznym, kulturowym i religijnym. Restrykcyjne podejście do migracji i dystans do Islamu (wyrażony w formule „Islam nie należy do Niemiec”) stanowi w pierwszej kolejności reakcję na kryzys migracyjny 2015 r. Przy analizie populistycznych cech partii warto jednak odnotować, że AfD podąża w wielu stwierdzeniach kursem, którego popularyzatorem był Thilo Sarrazin, autor kontrowersyjnej książki *Deutschland schafft sich ab*.

Należy podkreślić, że problematyka imigracyjna była u początków AfD przedstawiana przez pryzmat wyobrażeń na temat warunków dla jej użyteczności ekonomiczno-społecznej, zgodnie z przekonaniem skrzydła gospodarczo-liberalnego w AfD⁵⁷³. W Grundsatzprogramm ton wyraźnie już się zmienia i na plan pierwszy wysuwa się ekspozycja potencjalnych zagrożeń. Nacisk na kulturowe uwarunkowanie demokracji tworzy tło dla eksponowania negatywnych konsekwencji imigracji także dla ładu politycznego i społecznego. Uznana za błędną polityka migracyjna prowadzi do „niepowstrzymanego zasiedlania Europy w szczególności Niemiec przez ludzi z innych kultur i części świata”⁵⁷⁴. AfD odnosi się przy tym zarówno do krajowego jak i europejskiego wymiaru polityki migracyjnej: „Ogólnoeuropejska polityka azyłowa poniosła klęskę z powodu naruszenia porozumienia dublińskiego przez południowe kraje UE, ale ostatnio także z winy rządu niemieckiego”⁵⁷⁵. Krytyka UE ujawnia się wyraźnie przy obciążeniu prawa unijnego odpowiedzialnością za trudności w zwalczaniu „przestępczości powiązanej z imigracją” (*einwanderungsbedingte Kriminalität*)⁵⁷⁶.

⁵⁷¹ *Ibidem* s. 47.

⁵⁷² *Ibidem* s. 48-49.

⁵⁷³ A. Werner, *Vor der Zerreißprobe: Wohin treibt die AfD?*, „Blätter für deutsche und internationale Politik“, 60. Jg. (2015), H. 2, s., S. 87.

⁵⁷⁴ *Grundsatzprogramm*, *op.cit.* s. 60.

⁵⁷⁵ *Ibidem* s. 59.

⁵⁷⁶ *Ibidem* s. 65.

5. Wnioski

Ze względu na charakter *Grundsatzprogramm* jako dokumentu służącego głównie ideowemu samookreśleniu się partii, a nie doraźnym potrzebom cyklu wyborczego, można przyjąć, że zawarte w nim stwierdzenia o charakterze populistycznym nie mają tylko charakteru taktycznego, ale wyrażają faktyczny stosunek AfD jako partii politycznej do funkcjonowania demokracji.

Stwierdzenia zawarte w tym dokumencie programowym oddają w pełni agendę prawicowego populizmu: ograniczenie przywilejów dla elity politycznej, domaganie się większej transparentności i kontroli, wzmocnienie demokracji bezpośredniej, reforma prawa wyborczego mająca zapewnić „więcej” demokracji, demontaż „państwa partyjnego”, wzmocnienie narodowej suwerenności wobec ponadnarodowych instytucji i wzmocnienie federalizmu⁵⁷⁷.

O ile wczesna faza działalności partii była jeszcze w warstwie programowej w znacznym stopniu wolna od ofensywnej retoryki populistycznej, postępująca radykalizacja partii i skupienie na problematyce imigracyjnej powoduje wyraźne nasilenie elementów populistycznych w formułowaniu przez partię diagnoz i postulatów politycznych. Centralnym przekazem jest krytyka elit przede wszystkim politycznych, ale też gospodarczych i społecznych. Spełnione jest kryterium zarówno wertykalnego jak i horyzontalnego odgraniczenia.

Jednocześnie wyraźne jest powiązanie typowych dla populizmu elementów z krytyką integracji europejskiej. Komponent eurosceptyczny jest w przypadku AfD dwuwymiarowy. Z jednej strony dysfunkcjonalność krajowych elit politycznych wpływa negatywnie na integrację europejską. To „klasa polityczna” zawodzi prowadząc do wypaczenia pierwotnych osiągnięć europejskich. Zatem krytyka UE jest w tym przypadku pochodną krytyki establishmentu politycznego na poziomie krajowym. Z drugiej strony diagnozowane są deficyty samego projektu europejskiego, co prowadzi do podważenia jego zasadności. Ta linia wyводу znajduje swoją kulminację w sformułowanym warunkowo postulatcie wystąpienia ze struktur.

Przeprowadzona analiza *Grundsatzprogram* dowodzi, że w stosunkowo krótkim okresie między 2013 a 2016 r. inicjatywa neoliberalnych krytyków złego zarządzania

⁵⁷⁷ V. Best, *Democracy Reform as a Populist Policy Supply*, w: S. Bukow, U. Jun, *Continuity and Change of Party Democracies in Europe*, Wiesbaden 2020, s. 203-252.

kryzysem w strefie euro przesunęła się z pozycji uzasadnianych merytoryczną argumentacją ekonomiczną do etnocentrycznej kontestacji funkcjonowania Unii Europejskiej. W odróżnieniu do oceny Agaty Kałabunowskiej na podstawie *Grundsatzprogramm* można już uznać AfD za partię antyunijną⁵⁷⁸. Decydującym argumentem przesądającym o takiej ocenie jest całkowite zanegowanie podstaw legitymizacyjnych Unii Europejskiej. Podważenie legitymizacji następuje jednocześnie zarówno na poziomie UE (instytucje), jak i na poziomie rządzących w kraju. Ponadto trzeba dostrzegać różnicę jakościową w przedstawieniu uwarunkowań krytykowanego działania decydentów politycznych. Można przypisywać im wadliwy kurs prowadzonej polityki ze względu na błędne oceny. AfD jednak idzie dalej: przypisuje motywację płynącą z mechanizmów korupcyjnych, reprezentacji obcych interesów i ignorowania bądź obchodzenia opinii wyborców.

Podsumowując można stwierdzić, że narastanie krytycznego stosunku do Unii Europejskiej zachodzi w przypadku AfD w badanym okresie równoległe do przekształcenia się partii w ugrupowanie należące do nurtu prawicowego populizmu.

Zależność między tą dwuwymiarową transformacją partii powinna być niewątpliwie przedmiotem dalszych badań⁵⁷⁹. Generalnie nie zostało jeszcze naukowo wyjaśnione, w jakim zakresie populizm, niezależnie od macierzystej ideologii danej partii (*host ideology*) przyczynia się do wyjaśnienia eurosceptycznych pozycji partyjnych⁵⁸⁰.

Na podstawie przeprowadzonej analizy przykładu AfD można sformułować wniosek, że naświetlone w rozdziale IV zajęcie pozycji odpowiadających twardego eurosceptycyzmowi jest pochodną ewolucji w kierunku prawicowego populizmu. Mniej przekonujące wydaje się wyjaśnienie odwrotne, że to narastanie krytycznego stosunku do integracji europejskiej jest czynnikiem stymulującym przekształcenie w siłę prawicowo-populistyczną. Jednocześnie w świetle poczynionych w nauce ustaleń empirycznych to ideologia prawicowa bądź lewicowa jawi się jako znacznie silniejsza zmienna objaśniająca stanowiska partii wobec integracji europejskiej⁵⁸¹. Uwzględniając, że w przypadku AfD równoległe zachodzi wzmocnienie jej cech populistycznych oraz przesuwanie się ugrupowania ku prawemu brzegowi przestrzeni rywalizacji nie można definitywnie przesądzić, który czynnik silniej wpłynął na ukształtowanie się bardziej negatywnego niż

⁵⁷⁸ A. Kałabunowska, *op.cit.* s. 325.

⁵⁷⁹ J. Rosenfelder, *op.cit.* s. 140.

⁵⁸⁰ F. Habersack, C. Wegscheider, *op.cit.* s. 212.

⁵⁸¹ *Ibidem* s. 209.

początkowo stosunku do UE. Należy zatem założyć interakcję obranego kursu ku skrajnej prawicy i jednoczesnego zwrócenia się ku populistycznemu rozumieniu demokracji w odniesieniu do kształtowania się twardego eurosceptycyzmu AfD.

Rozdział VII AfD jako eurosceptyczna partia opozycyjna

Przedmiotem niniejszego rozdziału jest kwestia instrumentalizacji problematyki UE w działalności opozycyjnej AfD. Zgodnie z porządkiem chronologicznym poddana analizie została najpierw praktyka opozycji pozaparlamentarnej przed uzyskaniem przez AfD reprezentacji w Bundestagu, a następnie działalność klubu parlamentarnego AfD w Bundestagu 19. kadencji.

Stosunek partii politycznych do integracji europejskiej może być pochodną miejsca danej partii politycznej w systemie sprawowania władzy. W państwach członkowskich UE jest bardziej prawdopodobne, że partie rządzące będą popierały integrację europejską, natomiast partie opozycyjne z większym prawdopodobieństwem będą ją kontestować⁵⁸². Sprzeciw wobec integracji europejskiej może być bowiem elementem szerszej strategii opozycyjnej⁵⁸³.

W przypadku AfD już nazwa wskazywała, że opozycyjność jest istotą jej programu. Partia została powołana dla realizacji agendy negatywnej, tj. wyrażania sprzeciwu wobec dominującej linii polityki niemieckiej wobec wspólnej waluty i metod stabilizacji strefy euro. Krytykę tych działań AfD kierowała w pierwszej kolejności do rządu i partii koalicji rządzącej, z zatem na początku działalności zwracała się głównie przeciwko CDU/CSU i FDP jako partiom rządzącym, w latach 2013-2017 oraz po kolejnym zawiązaniu wielkiej koalicji po jesiennych wyborach w 2017 r. – przeciwko CDU/CSU i SPD. Obejmowała jednak swoimi krytycznymi ocenami partie opozycyjne, które popierały bądź nie sprzeciwiały się wyraźnie przedłożeniom rządowym podczas głosowań w Bundestagu, a także – jeśli wymagały tego wymogi konstytucyjne – podczas zatwierdzania określonych działań w Bundesracie.

Tak zdefiniowaną pozycję wobec konkurentów politycznych AfD zajęła podczas wyborów do Bundestagu w 2013, wyborów do Parlamentu Europejskiego w 2014 r., a także w kolejnych elekcjach do parlamentów krajowych. Zwiększała przy tym stopniowo tematyczne spektrum swojego programu politycznego, zatracając z czasem charakter ugrupowania skupionego na jednej tylko politycznej kwestii (*single issue party*). Jak to

⁵⁸² J. Ketelhut, *Euroskeptizismus: Eine Begleiterscheinung des Populismus?*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 81.

⁵⁸³ N. Conti, *Domestic Parties and European Integration: The Problem of Party Attitudes to the EU, and the Europeanisation of Parties*, "European Political Science" 2007, Vol. 6, s. 197.

zostało przedstawione w poprzednich rozdziałach systematycznie rosło znaczenie ujętej początkowo w niewielkim zakresie polityki imigracyjnej i azylowej, a po kryzysie migracyjnym w 2015 r. ten temat zaczął stanowić dominantę w krytyce wszystkich ugruntowanych partii politycznych mających reprezentację parlamentarną na poziomie federalnym.

Opozycyjność AfD była zatem kompleksowa. Jako reprezentantka ugrupowań powstałych w reakcji na kryzys – tzw. *challenger party*⁵⁸⁴ – AfD atakowała nie tylko stanowisko zajmowane przez rząd i stanowiące jego bazę polityczną partie koalicyjne. Krytyka była skierowana także do pozostałych ugruntowanych partii, które mimo formalnego statusu partii opozycyjnych nie wykazują jej zdaniem ani zdolności, ani woli do formułowania propozycji alternatywnych do działań rządu i faktycznie popierają co do zasady przedłożenia koalicji.

W niniejszym rozdziale przeprowadzona została analiza, której celem było wyjaśnienie w jakim zakresie i w jakich formach AfD instrumentalizowała aktualne tematy polityczne dla wzmacniania nastrojów antyunijnych i profilowania się jako partia eurosceptyczna w swojej działalności opozycyjnej. Przyjęte zostało założenie wyjściowe, że zakres i forma wyrażania sprzeciwu wobec integracji europejskiej zmienił się wraz z uzyskaniem reprezentacji w Bundestagu. Założenie takie uprawnia dostępność rodzaju instrumentów gwarantowanych opozycji parlamentarnej, a zatem większe możliwości wpływu na politykę europejską. Przywołując ponownie wskazane powyżej ustalenia teoretyczne: po uzyskaniu mandatów w Bundestagu AfD mogła próbować kształtować politykę europejską (*goal-seeking*), a nie koncentrować się tylko na pozyskiwaniu przychylności wyborców przez negowanie wspólnej waluty i innych aspektów UE (*vote-seeking*)⁵⁸⁵. Dla sprawdzenia tak sformułowanej w tym rozdziale hipotezy pomocniczej zostanie w pierwszej kolejności przedstawiona pozaparlamentarna działalność opozycyjna (w rozumieniu pozostawania bez mandatów w Bundestagu) tj. okres 2013-2017, a następnie początkowa faza opozycji parlamentarnej w latach 2017-2019. W odniesieniu do obu okresów uwarunkowania, strategia oraz taktyka realizacji zamierzeń AfD.

⁵⁸⁴ S.B. Hobolt, J. Tilley, *Fleeing the centre: the rise of challenger parties in the aftermath of the euro crisis*, "West European Politics", Volume 39, 2016 - Issue 5: Europe's Union in Crisis: Tested and Contested, s. 971-991.

⁵⁸⁵ P. Taggart., A. Szczerbiak, *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, s. 255 i n.

1. Działalność AfD przed uzyskaniem reprezentacji w Bundestagu

Uwarunkowania

Przy analizie działalności AfD w latach 2013-2017 tj. w okresie między powołaniem partii a uzyskaniem przez nią mandatów w Parlamencie Federalnym kluczowe jest uwzględnienie specyficznych uwarunkowań dla funkcjonowania opozycji pozaparlamentarnej, jakie wówczas wystąpiły. Otóż w wyborach do Bundestagu w 2013 r. doszło do zbiegu dwóch istotnych wydarzeń. Po pierwsze, AfD mimo krótkiego stażu wynikiem 4,7 procent otarła się o próg wyborczy wynoszący 5 procent. W przypadku politycznego *start-upu*, jakim wówczas była AfD, ta porażka była zarazem sukcesem. Potwierdziła bowiem efektywne zagospodarowanie przez nową partię niszy, jaka powstała wskutek rozejścia się stanowiska głównych partii politycznych z przekonaniem znaczącej części elektoratu. Dzięki swojej odróżniającej się od politycznej konkurencji ofercie, opartej na krytyce wspólnej waluty, AfD zdobyła niemal dwa miliony głosów.

Drugą partią, która również minimalnie nie zdołała przekroczyć progu wyborczego była FDP. Inaczej, niż w przypadku nowoutworzonej AfD, był to poważny cios w wizerunek niemieckich liberałów. FDP miała bowiem dotąd nie tylko stabilną historię reprezentacji w powojennym Bundestagu, ale też bogate doświadczenie współtworzenia rządu.

W wyniku zbiegu tych okoliczności wystąpiła bezprecedensowa luka reprezentacyjna w wyłonionym Bundestagu⁵⁸⁶. Bez swoich przedstawicieli w Parlamencie Federalnym pozostało ok. siedem milionów wyborców, którzy oddali wówczas 15,7 proc. ważnych głosów. Powagę tej swoistej anomalii pogłębiał jeszcze fakt, że dwóch przegranych na pozycjach bliskich progu wyborczego tj. FDP i AfD prezentowało zbliżone wolnorynkowe pozycje⁵⁸⁷. Problem braku reprezentacji parlamentarnej dotknął więc szczególnie mocno wyborców o takich przekonaniach ekonomicznych. Jednocześnie wobec zawiązania wielkiej koalicji przez CDU/CSU i SPD należało się spodziewać, że w wymiarze społeczno-gospodarczym chadecja w niewielkim zakresie będzie mogła

⁵⁸⁶ W.J. Patzelt, *Der 18. Deutsche Bundestag und die Repräsentationslücke. Eine kritische Bilanz*, „Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften“ (ZSE), Vol. 15, No. 2/3 2017, s. 245-285.

⁵⁸⁷ S.T. Franzmann, *Die Schwäche der Opposition, die Außerparlamentarische Opposition und die Emergenz neuer Regierungsperspektiven*, w: R. Zohlnhöfer, T. Saalfeld, *Zwischen Stillstand, Politikwandel und Krisenmanagement*, Wiesbaden 2019, s. 141.

uwzględniać interesy tej części elektoratu. Rysował się zatem potencjał dla promowania konkurencyjnej oferty politycznej w warunkach opozycji pozaparlamentarnej.

Omówienie tej formy działalności opozycyjnej wymaga wyjaśnienia pojęć. W Niemczech termin *Außerparlamentarische Opposition* (APO) używany jest przede wszystkim w odniesieniu do konkretnych wydarzeń w minionym stuleciu. Określa się w ten sposób antyautorytarny ruch protestu, który występował w Republice Federalnej Niemiec w połowie i pod koniec lat 60. XX wieku, reprezentowany głównie przez studentów i młodzież. Jego celem była próba promowania nowych radykalnych idei politycznych i reform społecznych (czasem poprzez prowokacyjne akcje protestacyjne) lub zapobiegania działaniom restrykcyjnym (np. ustawodawstwu nadzwyczajnemu). Porównywalne ruchy protestacyjne istniały w innych państwach zachodnich. Ruch opozycji pozaparlamentarnej został wywołany przez słabość parlamentu i stał się ważną siłą polityczną po 1966 roku. Szybko stracił na znaczeniu politycznym po zakończeniu wielkiej koalicji złożonej z CDU/CSU i SPD (1969 r.)⁵⁸⁸.

W 2013 r. w Niemczech uwarunkowania rywalizacji politycznej prezentowały się pod niektórymi względami bardzo podobnie. Opozycja w obliczu dominacji partii wielkiej koalicji miała w Bundestagu słabą pozycję, bo Zieloni i Lewica mieli razem zaledwie ok. 20 procent tj. 127 głosów na 631, podczas gdy w latach 2005-2009 opozycja dysponowała 237 mandatami spośród 622. Słabość tę potęgowała jeszcze wspomniana już powyżej ograniczona reprezentatywność wyłonionego parlamentu. Zasadniczą różnicę w stosunku dla lat 60. XX w. tworzyła natomiast okoliczność, że tym razem pole działania dla ruchu protestu otwierało się po prawej stronie spektrum politycznego.

Wnikliwy obserwator niemieckiej sceny politycznej Günter Bannas opisał zaistniałą w 2013 r. sytuację następująco: „Bundestag nie spełniał w latach 2013-2017 swojego niepisanego mandatu do odzwierciedlenia społeczeństwa i debat publicznych. Jedynie w okresie pierwszej wielkiej koalicji 1966-1969 r. kryterium reprezentatywności też było w tak małym zakresie wypełnione, co skutkowało wówczas podobnymi zjawiskami ubocznymi. Dla czasów pierwszej wielkiej koalicji były to ruchy studenckie

⁵⁸⁸⁵⁸⁸ K. Schubert, M. Klein, *Das Politiklexikon*, Bonn 2020, <https://www.bpb.de/kurzknapp/lexika/politiklexikon/17126/ausserparlamentarische-opposition-apo/> [dostęp: 15.05.2023].

i „opozycja pozaparlamentarna”, a NPD udało się dostać do kilku landtagów i niewiele jej brakowało do Bundestagu. Tym razem pojawiła się Pegida i rosnące poparcie dla AfD”⁵⁸⁹.

Liczba głosów uzyskanych przez AfD wskazywała jednoznacznie, że partia mimo krótkiego stażu może zmobilizować znaczną część elektoratu. Takiego osiągnięcia nie odnotowała żadna partia nowa od lat pięćdziesiątych⁵⁹⁰. Zatem w przeciwieństwie do licznych nowych inicjatyw politycznych, które szybko skazywane były na porażkę w stabilnym niemieckim systemie partyjnym, AfD mogła podjąć rywalizację, korzystając przy tym już z pierwszych korzyści regulacji systemu partyjnego. Uzyskany procent głosów uprawniał ją już bowiem do otrzymania państwowej subwencji⁵⁹¹. W przeciwieństwie do FDP partia nie dysponowała jednak ani doświadczeniem, ani silnymi i zakorzenionymi strukturami, ani reprezentacją parlamentarną na szczeblu krajów federacji, którą zaczęła dopiero w kolejnych latach uzyskiwać.

Jednakże powstanie AfD było wyrazem poszukiwania od dłuższego czasu przez liczne krytyczne wobec euro środowiska nowych możliwości oddziaływania politycznego. Partia mogła zatem czerpać z doświadczenia działaczy i przejąć sprawdzone wcześniej metody. Z drugiej strony wraz z powstaniem AfD pojawiły się nowe możliwości zaangażowania politycznego dla inicjatyw i organizacji reprezentujących środowiska konserwatywne i skrajnie prawicowe.

Strategia

Późną jesienią 2013 r. jako podstawowy cel AfD jawiło się zapewnienie sukcesów wyborczych. Harmonogram wyborów w poszczególnych krajach federacji wyznaczał zatem cele cząstkowe, podporządkowane nadrzędnemu celowi jakim było uzyskanie w perspektywie czterech lat reprezentacji w Bundestagu. Szczególne miejsce zajmowały ponadto wybory do Parlamentu Europejskiego, które dzięki obniżonym wymogom dały partii szansę na zapoczątkowanie procesu stabilizacji. Analiza programu na wybory europejskie była przedmiotem rozdziału IV.

⁵⁸⁹ B. Günter, *Machtverschiebung. Wie die Berliner Republik unsere Politik verändert hat*, Berlin 2019, s. 276.

⁵⁹⁰ O. Niedermayer, *Eine neue Konkurrentin im Parteiensystem? Die Alternative für Deutschland*, w: O. Niedermayer (Hrsg.), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden 2015, s. 175.

⁵⁹¹ Zgodnie z niemiecką ustawą o partiach politycznych partie, które otrzymały co najmniej 0,5 proc. ważnych drugich głosów w ostatnich wyborach federalnych lub ostatnich wyborach europejskich, lub co najmniej 1 proc. ważnych drugich głosów w ostatnich wyborach krajowych, są uprawnione do finansowania przez państwo.

W polityce krajów federacji kwestie integracji europejskiej odgrywają zdecydowanie mniejszą rolę niż na poziomie ogólnopaństwowym. Wprawdzie zagadnienia związane z poszanowaniem kompetencji różnych korporacji terytorialnych w państwie zarządzanym wielopoziomowo tworzyły jeden z kluczowych tematów niemieckiej debaty o rozwoju Unii Europejskiej. Wyrazem tego zainteresowania były zabiegi niemieckich krajów federacji o optymalne uregulowanie w prawie europejskim zasady pomocniczości, a w prawie niemieckim mechanizmów zapewniających udział nosicieli kompetencji w podejmowaniu decyzji. W instytucjonalnych ramach niemieckiego systemu politycznego parlamenty krajowe nie pełnią jednak znaczącej roli. Przewidziane w Ustawie Zasadniczej formy partycypacji krajów federacji w podejmowaniu rozstrzygnięć dotyczących Unii Europejskiej skupione są wokół Bundesratu. W tym organie zasiadają jednak reprezentanci egzekutywy krajów federacji, a ugrupowania będące w opozycji nie mogą na tym forum wyrazić swojego sceptycznego stanowiska. Z kolei w bieżącej pracy parlamentów krajowych tematy europejskie mają znaczenie marginalne⁵⁹², więc działalność opozycyjna AfD na tym poziomie nie dostarcza szerokiego materiału empirycznego w zakresie objętym niniejszą pracą⁵⁹³. Warto jednak odnotować, że przedstawiciele AfD przewodniczyli w niektórych parlamentach krajowych komisjom, które tematycznie obejmowały tematykę integracji europejskiej⁵⁹⁴.

Poza ramami instytucjonalnymi także względy strategii wyborczej skłaniały AfD do skupienia się przy formułowaniu oferty dla wyborców na poziomie krajów federacji na tematach im bliższych i jasno przyporządkowanych kompetencyjnie do spraw szczebla regionalnego i lokalnego.

Nie zrezygnowano jednak z retoryki antyunijnej. Preambuła programu na wybory w Saksonii 31.08.2014 r. wyrażała sprzeciw AfD wobec „euro niszczącego nasz majątek narodowy i państwa UE budowanego ponad naszymi głowami, które nie opiera się na żadnym narodzie i którego nikt nie chce, z wyjątkiem cienkiej warstwy technokratów”⁵⁹⁵.

⁵⁹² Okazją do prezentacji stanowiska AfD w zakresie polityki europejskiej stanowią prace nad dokumentami kierunkowymi landów odnośnie do ich orientacji międzynarodowej. Przykładem jest Strategia Europejska Turynii, do której AfD zgłosiła wniosek zawierający diagnozę UE i główne postulaty, Thüringer Landtag, Alternative für Deutschland-Fraktion, Antrag, *Für eine Europapolitische Strategie im nationalen Interesse*, Drucksache 3565, 14.03.2017.

⁵⁹³ Należy jednak w tym kontekście odnotować przykładowo podnoszoną przez AfD w parlamentach krajowych krytykę sankcji UE wobec Rosji.

⁵⁹⁴ Wykaz przewodniczących komisji w Landtagach w: W. Schroeder, B. Weßels; Ch. Neusser, A. Berzel, *Parlamentarische Praxis der AfD in deutschen Landesparlamenten*, WZB Discussion Paper, No. SP V 2017-102, s. 14.

⁵⁹⁵ AfD Sachsen, *Wahlprogramm 2014*, s. 4.

Saksońska AfD wzywała następnie do zmiany polityki, która prowadzi w jej ocenie do tego, że „dziś w imię Europy niszczone jest dobrobyt, ograniczana wolność i osłabiana demokracja”.

Podobne wezwanie do gruntownej zmiany polityki zawierał program brandenburskiej AfD na wybory w tym kraju federacji, które były wyznaczone na 14.09.2014 r. Tu partia podkreślała, że kryzys euro, nadmierne zadłużenie państw, banków, przedsiębiorstw i prywatnych gospodarstw domowych są dowodem błędnego rozwoju. Ponadto „pomimo braku funduszy i nadwyrężenia finansowego prawie wszystkich państw europejskich, instytucje europejskie są stale rozbudowywane, a ich liczba wzrasta, coraz więcej państw jest przyjmowanych bądź przyciąganych do Unii Europejskiej i podejmowanych jest coraz więcej zadań międzynarodowych⁵⁹⁶.

Emocjonalną nutą grała AfD w Turynгии przed wyborami również w dniu 14.09.2014 r.: „Nasze serce należy do ‘Europy ojczyzn’. Powinna ona składać się z suwerennych, demokratycznych państw, które są odpowiedzialne za reprezentowanie politycznych i gospodarczych interesów swoich narodów. Celem niemieckiej polityki nie może być scentralizowane europejskie państwo unitarne⁵⁹⁷. W programie tej regionalnej organizacji AfD wprost zasygnalizowana została też trudność zejścia z formułowaniem oferty politycznej z poziomu polityki europejskiej na poziom krajów federacji: „Chociaż AfD ma swój początek w wielkich tematach, takich jak krytyka tak zwanej polityki ratowania euro lub centralizmu UE, to wraz z przedstawieniem programów wyborczych w krajach Brandenburgii, Saksonii i Turynгии udowadnia, że może również w bardzo krótkim czasie zbudować krajową ekspertyzę polityczną⁵⁹⁸. Kampanie wyborcze w poszczególnych landach stanowiły dla aspirującej partii korzystną okazję dla prezentacji własnych postulatów. Ułatwiały też dostęp do mediów mniej rozpoznawalnym działaczom partii niż liderzy ogólnoniemieckiej AfD.

Odzwierciedlając wagę kompetencji krajów federacji w zakresie edukacji, kultury, ale też spraw społecznych i integracji imigrantów w programach na kolejne wybory zaczęto rozbudowywać postulaty w tym zakresie, zwracając się w stronę społeczno-kulturowego wymiaru rywalizacji partyjnej. Ta tendencja sprzyjała umocnieniu się nurtu narodowo-

⁵⁹⁶ AfD Brandenburg, *Mut zu Brandenburg – bodenständig und frei leben*, Landtagswahlprogramm der AfD in Brandenburg 2014, s. 4.

⁵⁹⁷ AfD Thüringen, *Aufbruch für Thüringen*, Wahlprogramm der Alternative für Deutschland in Thüringen zur Landtagswahl 2014, s. 4.

⁵⁹⁸ *Ibidem* s. 30.

konserwatywnego w AfD, w przeciwieństwie do pierwotnej krytyki zarządzania kryzysem w strefie euro, która największe możliwości autopromocji otwierała przed przedstawicielami nurtu liberalno-konserwatywnego w partii.

Poza ramą systemową, wiążącą tematy kampanii z kompetencjami krajów federacji, na ustalenie strategii programowej partii wpłynęła przede wszystkim zmieniona radykalnie sytuacja wskutek kryzysu migracyjnego z 2015 r. W wymiarze ideowo-programowym AfD była od początku partią preferującą regulację imigracji. Stopniowo postrzeganie tej problematyki przez pryzmat użyteczności społeczno-gospodarczej cudzoziemców przybywających do Niemiec przesłonięte zostało budowaniem scenariuszy zagrożenia w wymiarze kulturowo-społecznym. Wobec działań kanclerz Angeli Merkel przy poparciu głównych sił politycznych w ramach kryzysu migracyjnego w 2015 r. kierownictwo AfD przyjęło strategię sprawdzoną wobec polityki ratowania euro tj. wyraźnego przeciwstawienia swojego stanowiska politycznemu centrum z wykorzystaniem populistycznej retoryki. U podstaw tego podejścia leżało przekonanie, że przy wysokim poziomie obaw społecznych taka strategia wyraźnego różnicowania się od politycznych konkurentów daje znaczne szanse powodzenia.

W okresie opozycji pozaparlamentarnej od końca 2013 r. do jesieni 2017 r. dokonuje się programowa przemiana partii, kończąc fazę funkcjonowania jako partia jednego tematu tj. krytyki euro⁵⁹⁹. Budując swój profil jako siły antymigranckiej AfD upodobniła się przy tym do ugrupowań eurosceptycznych w innych państwach członkowskich. Partia skupiła się strategicznie na tematach narodowo-konserwatywnych i prawicowo-populistycznych⁶⁰⁰. W tych ramach krytyka Unii Europejskiej stała się elementem dopełniającym ujętą populistycznie wizję dysfunkcjonalnej polityki na poziomie narodowym i europejskim, tracąc przy tym eksponowany status wśród priorytetów tematycznych AfD.

⁵⁹⁹ J. Schärudel, *Vom euroskeptischen Herausforderer zur rechtsextremen Gefahr? Eine Untersuchung der regionalen Berichterstattung über die AfD in neun deutschen Landtagswahlkämpfen*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 1/2017, s. 77 i n.; R. Schmitt-Beck, *Euro-Kritik, Wirtschaftspessimismus und Einwanderungsskepsis: Hintergründe des Beinah-Wahlerfolges der Alternative für Deutschland (AfD) bei der Bundestagswahl 2013*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 45. Jg., 2014 H. 1, s. 97; R. Grimm, *The Rise of the German Eurosceptic Party Alternative für Deutschland, Between Ordoliberal Critique and Popular Anxiety*, „International Political Science Review“, 36. Jg.(2015), H. 3, S. 264 – 278, s. 272.

⁶⁰⁰ S.T. Franzmann, *op.cit.* 2019, s. 141.

Taktyka

W analizowanej fazie opozycji pozaparlamentarnej AfD używała różnych metod dla propagowania swoich treści programowych. Elementami wyróżniającymi AfD na tle konkurencji były sprawna i nowoczesna aktywność komunikacyjna oraz związki z ruchami protestu.

Do komunikacji ze swoimi członkami oraz pozyskanymi już bądź potencjalnymi zwolennikami AfD używała nowoczesnego instrumentarium. Wykorzystywała zróżnicowane kanały przekazu za pośrednictwem Internetu i sprawnie budowała duże zasięgi w obrębie sieci społecznościowych (od początku przede wszystkim Facebook⁶⁰¹, potem YouTube⁶⁰² i w mniejszym zakresie Twitter⁶⁰³). Szacuje się, że obecnie AfD operuje w oparciu o ok. półtora tysiąca różnych kont na Facebooku, których optyka została w międzyczasie ujednolicona i na których zamieszczanych jest ok. czterech tysięcy wpisów tygodniowo – żadna inna partia w Niemczech nie dysponuje porównywalną reprezentacją w tym medium społecznościowym⁶⁰⁴. Pójście w tym kierunku przyczyniło się do tego, że przekaz AfD stał się bardziej populistyczny⁶⁰⁵. Dla wzbudzenia większego zainteresowania w wirtualnej przestrzeni medialnej stosowano emocjonalizację przekazu, prowokacje i testowanie granic debaty publicznej. Przewaga nad polityczną konkurencją w zakresie nowoczesnych metod komunikacji przyniosła AfD miano „pierwszej partii Internetu” w Niemczech⁶⁰⁶. Korzyści płynące z organizacji działalności komunikacyjnej w tej formie były wielorakie. Przede wszystkim AfD redukowałą koszty w stosunku do bardziej tradycyjnych form przekazu, używanych w większości przez niemieckie partie. Mogła również szybciej reagować na bieżące wydarzenia i przez to narzucać w debacie publicznej zarówno tematy (nieodgodne dla rządzących), jak i kryteria oceny bądź interpretacji poszczególnych zjawisk. Ograniczała ponadto rolę „pośredników” między partiami a wyborcą czyli dziennikarzy i publicystów⁶⁰⁷. Obchodziła wreszcie w ten sposób bariery

⁶⁰¹ Konto AfD o adresie www.facebook.com/alternatiefuerde/ założone zostało 3.03.2013 r. Do końca sierpnia 2013 r. przekroczyło poziom 50 tys. fanów – SPD miała w tym czasie nieco powyżej 47 tys. Szczegółowo: J. Hillje, *Das „Wir” der AfD. Kommunikation und kollektive Identität im Rechtspopulismus*, Frankfurt am Main 2022, s. 83 i n.

⁶⁰² Kanały @AfDTV oraz od 2017 r. @AfDFraktionimBundestag.

⁶⁰³ Konto <https://twitter.com/AfD>, aktualna nazwa użytkownika: @AfD.

⁶⁰⁴ B. Gäbler, *Rechtspopulismus und traditionelle Medien: Das Beispiel der AfD*, w: Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf P. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 510.

⁶⁰⁵ S. Pittelkow, K. Riederl, *Rechts unten. Die AfD Intrigen, heimliche Herrscher und die Macht der Geldgeber*, Hamburg 2022, s. 341.

⁶⁰⁶ J. Bender, *Was will die AfD? Eine Partei verändert Deutschland*, München 2017, s. 55.

⁶⁰⁷ F. Ruhose, *Rechtspopulismus in der Opposition. Die AfD-Fraktion im Bundestag (2017–2021)*, Frankfurt/New York, 2023, s. 24.

dostępu do głównych opiniodawczych mediów zarówno pod względem personalnym jak i tematycznym. W tak kształtowanej komunikacji tematyka europejska była na bieżąco obecna. Treści dostarczała początkowo także aktywność połów do Parlamentu Europejskiego, co zmieniło się po rozłamie w partii i rozpadzie reprezentacji AfD na poziomie europejskim.

Drugim taktycznym filarem zwiększania popularności AfD było wykorzystanie potencjału ruchów protestu dla budowania swojego profilu jako ich polityczna zinstytucjonalizowana reprezentacja. Najważniejszym z tych ruchów była organizacja PEGIDA tj. „Patriotyczni Europejczycy przeciwko Islamizacji Zachodu” (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes*)⁶⁰⁸. Podstawową formą jej działalności były odbywające się od 20 października 2014 r. manifestacje w Dreźnie, które największą liczebność osiągnęły w związku z kryzysem migracyjnym 2015 r. Podobnego typu demonstracje odbywały się także w innych miastach. Pozycja AfD wobec Pegidy była źródłem sporu w kierownictwie partii, który ostatecznie zakończył się sukcesem zwolenników oparcia strategii partii na krytyce polityki imigracyjnej i azylowej. Zwolennikami tego podejścia byli w szczególności działacze AfD we wschodnich landach. Na pewno między retoryką AfD a działaniami PEGIDY była synergia. Werner J. Patzelt uważał AfD i PEGIDĘ za dwie strony tej samej monety, twierdząc, że AfD jest partią tego ruchu protestu, a PEGIDA jest opozycją pozaparlamentarną dla AfD. Jego zdaniem ta ścisła relacja przyniosła AfD wymierne korzyści wyborcze⁶⁰⁹. Relacja ta stanowiła przy tym jeden z przejawów „zewnętrznej instytucjonalizacji” AfD tj. uznania jej potencjału przez innych aktorów systemu politycznego (partie, media, ruchy społeczne). Proces tego uznania dokonywał się mimo sporów programowych, deficytów organizacyjnych i konfliktów personalnych⁶¹⁰.

⁶⁰⁸ O organizacji i jej działalności zob. M. Skóra, *Pegida: powstanie „zwykłych obywateli”*, „Biuletyn Niemiecki”, 2015, nr 56; J.E. Macała, *PEGIDA – polityczny ruch protestu*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska”, 2017, vol. XXIV, nr 2, s. 155-171; A. Kałabunowska, *Nowe ruchy społeczne w Niemczech w kontekście kryzysu migracyjnego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 25 (1) 2018, s. 105-117.

⁶⁰⁹ „*Pegida und AfD sind Fleisch vom selben Fleische*“, Prof. Werner J. Patzelt zum Verhältnis von AfD und Pegida, 30.08.2018, <https://www.hss.de/news/detail/pegida-und-afd-sind-fleisch-vom-selben-fleische-news3566/> [dostęp: 15.05.2023].

⁶¹⁰ A. Böhmer, K. Weissenbach, *Gekommen, um zu bleiben? Zum Zusammenhang des Institutionalisierungsprozesses der AfD und ihrer Erfolgchancen nach der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 261.

Pegida, tak jak i AfD przeszła proces radykalizacji⁶¹¹. Ostrze krytyki skierowane było przede wszystkim przeciwko rządowi z kanclerz Merkel na czele, szerzej klasie politycznej oraz mediom, w szczególności w formie pejoratywnego miana kłamliwej prasy (*Lügenpresse*). Unia Europejska sama w sobie odgrywała w kształtowaniu tej narracji zagrożenia drugorzędną rolę: bardziej ram kontekstowych, niż aktora czy systemu politycznego.

W tym okresie zaczyna się także coraz mocniej uwidaczniać drugi czynnik sprzyjający promocji AfD. Jest to współdziałanie w szerzeniu sprzyjających partii treści ze strony mediów alternatywnych charakteryzowanych jako przedstawiciele prawicowego populizmu⁶¹².

Rosnąca popularność AfD była wynikiem sprzężenia obu metod: zwrotu ku nowoczesnym środkom komunikacji i odwołania do ruchów społecznych. Partia skorzystała na wirtualnym połączeniu protestów na ulicach z ludźmi, którzy byli gotowi na nią głosować⁶¹³. Demonstracje ruchów protestu dały AfD atut widoczności na poziomie społecznym oraz sprzyjały powstaniu poczuciu wspólnoty osób ją popierających. Ten efekt dobrze ilustruje relacja byłej działaczki młodzieżówki AfD z demonstracji w Dreźnie: „... morze ludzi w półmroku. Nie kilkaset, nie kilka tysięcy. Tam stało blisko dziesięć tysięcy ludzi. Widok zapierający dech w piersiach. Oni to wreszcie zrozumieli. Wreszcie nie byłam już ekscentrykiem, który nie może się pogodzić z rzeczywistością, tylko częścią wielkiego, widocznego ruchu”⁶¹⁴.

Podsumowanie

W latach 2013-2017 politykę rządu najsilniej kontestowała opozycja pozaparlamentarna. AfD zaprezentowała się wyborcom jako potencjalna opozycja parlamentarna szczególnie w kampanii przed wyborami do Bundestagu w 2017. Wpłynął na to ówczesny paradoks: choć tematyka imigracji odgrywała istotną rolę w dyskusji publicznej i choć władze podejmowały istotne decyzje w tym zakresie, to nie znalazło to odzwierciedlenia w kampanii wyborczej partii rządzących. Powstały w ten sposób

⁶¹¹ Urząd Ochrony Konstytucji Saksonii zakwalifikował Pegidę w 2021 r. jako ruch ewidentnie ekstremistyczny, *Landesamt für Verfassungsschutz stuft Pegida zur erwiesenen extremistischen Bestrebung ein*, 07.05.2021, <https://www.medien-service.sachsen.de/medien/news/251181>. [dostęp: 15.05.2023]

⁶¹² Czasopismo *Sezession*, magazyn *Compact*, gazeta *Junge Freiheit*.

⁶¹³ Pittelkow, Riedel, *op. cit.*, s. 341.

⁶¹⁴ F. Schreiber, *Inside AfD. Der Bericht einer Aussteigerin*, s. 122.

rozdźwięk między sferą decyzji a sferą prezentacji polityki ułatwił krytykę rządu⁶¹⁵. W rezultacie chadecja największe straty poniosła w środowiskach, stanowiących dotąd jej główne zaplecze społeczne⁶¹⁶. Znaczna grupa wyborców krytycznie nastawionych do zwrotu w polityce migracyjnej i azylowej przeniosła swoje poparcie na FDP lub AfD⁶¹⁷. Zdobyte wyborcze w centrum uzyskane modernizacyjnym kursem Angeli Merkel i zręcznym przejmowaniem tematów socjaldemokratycznej konkurencji okupione zostały stratami w elektoracie konserwatywnym. Zmian preferencji wyborczych na rzecz AfD nie były już w stanie zablokować stygmatyzowanie tej partii w debacie publicznej, historyczne obciążenia i brak wykształconego profilu kompetencyjnego na tle innych konkurentów.

Dla AfD w analizowanym okresie głównym czynnikiem oddziaływania na debatę publiczną były media społecznościowe i zmiana charakteru komunikacji politycznej pod ich wpływem. Nowe formy promowania własnych przekonań ideowo-programowych sprzyjały wykorzystaniu ruchów protestu społecznego przeciwko imigracji dla poszerzenia społecznej bazy poparcia dla partii. W roli siły opozycyjnej działalność AfD w coraz większym stopniu zdominowana była przez tematykę polityki imigracyjnej i azylowej. Partia oparła swoją strategię na budowaniu scenariusza zagrożenia przez imigrację pod względem wyznaniowym, kulturowym, społecznym i politycznym. W ten sposób stworzono podstawę dla symbiotycznej relacji z wyrażanym w różnej formie protestem społecznym przeciwko liberalnemu podejściu władz, przede wszystkim ze środowiskiem PEGIDY. Wspólnie zabiegano o utrzymanie w centrum zainteresowania opinii publicznej tematyki korzystnej dla opozycji, podczas gdy główne partie dążyły do wyłączenia sfery imigracji i azylu z zakresu rywalizacji politycznej. AfD zachowała przy tym swoje krytyczne stanowisko wobec euro i UE i wykorzystywała tę tematykę zwłaszcza do agitacji za pośrednictwem mediów społecznościowych. Problematykę tę jednak uznano za mniej obiecującą dla skutecznej mobilizacji wyborczej.

⁶¹⁵ A. Blätte, S. Gehlhar, J. Gehrman, A. Niederberger, J. Rakers, E. Weiler, *Migrationspolitik im Bundestagswahlkampf 2017: Die Kluft zwischen Entscheidungs- und Darstellungspolitik*, w: K.R. Korte, J. Schoofs (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 364.

⁶¹⁶ R. Vehrkamp, K. Wegschaidner, *Populäre Wahlen. Mobilisierung und Gegenmobilisierung der sozialen Milieus bei der Bundestagswahl 2017*, Bertelsmann Stiftung, Gütersloh 2017, s. 56.

⁶¹⁷ Wg danych Infratest dimap chadecja straciła na rzecz FDP 1360000 wyborców, a na rzecz AfD 980000. Szerzej o przepływie elektoratu: V. Neu, T. Köhler, S. Pokorny, *Wahlanalyse der Bundestagswahl in Deutschland am 24. September 2017*, Konrad-Adenauer Stiftung 2017.

2. Działalność klubu parlamentarnego AfD w Bundestagu 19. kadencji

Przedmiotem analizy parlamentarnej działalności AfD⁶¹⁸ będzie okres od ukonstytuowania się Bundestagu 24 października 2017 r. do połowy 2019 r. Wyłączenie dalszego przebiegu 19. kadencji wynika z ram chronologicznych tej pracy⁶¹⁹. Ze względu na skupienie na stosunku AfD do integracji europejskiej za cezurę zamykającą analizę przyjęte zostały wybory do Parlamentu Europejskiego w 2019, a następnie samookreślenie AfD w układzie politycznym tego organu poprzez afiliację do preferowanej strategicznie grupy politycznej. Mimo zawężenia analizy działalności AfD w Bundestagu do mniej więcej pierwszej połowy 19. kadencji, możliwe jest już sformułowanie wstępnych wniosków odnośnie do wykorzystania kwestii integracji europejskiej w działalności opozycyjnej realizowanej jako partia dysponująca już reprezentacją parlamentarną na poziomie federalnym.

Uwarunkowania

Wejście AfD do Bundestagu wyznacza istotną cezurę dla niemieckiego systemu partyjnego. Reprezentację na poziomie federalnym uzyskała partia należąca do nurtu prawicowego populizmu i to na stosunkowo wczesnym etapie istnienia. Ze względu na kontynuację wielkiej koalicji między CDU/CSU i SPD pod kierownictwem Angeli Merkel AfD jako trzecia siła pod względem wyniku wyborczego uzyskała status największego klubu parlamentarnego opozycji. Nowicjusz bez doświadczenia w ławach parlamentarnych zyskał szerokie możliwości działania, poczynając o przewodnictwa w kluczowej komisji budżetowej aż po możliwość wchodzenia w dialog z przedstawicielami rządu wynikającą z pierwszeństwa odpowiedzi na wystąpienia rządowe. W czasie dyskusji o budżecie urzędu kanclerskiego liderzy klubu parlamentarnego AfD mogli wręcz otwierać debatę. Jednocześnie pozostałe siły polityczne reprezentowane w Bundestagu od początku zaczęły próbować ograniczać możliwości działania po stronie AfD. Pierwszym przykładem była zmiana regulaminu obrad, by uniemożliwić zapoczątkowanie obrad na inauguracyjnym posiedzeniu nowego Bundestagu przedstawicielowi AfD. Zmieniono zatem szybko definicję posła seniora: zamiast najstarszego wiekiem rolę tę powierzono deputowanemu o najdłuższym parlamentarnym stażu. Zainicjowało to proces charakteryzujący całą

⁶¹⁸ W ścisłym znaczeniu podmiotem działającym w Bundestagu jest klub parlamentarny AfD. Dla większej jasności tekstu poniżej partia i klub parlamentarny używane są zamiennie.

⁶¹⁹ Kompleksowa prezentacja działalności klubu parlamentarnego AfD w całej 19. kadencji Bundestagu w: F. Ruhose, *Rechtspopulismus in der Opposition. Die AfD-Fraktion im Bundestag (2017–2021)*, Frankfurt/New York, 2023.

kadencję: próby izolacji AfD prowadziły do kolejnych prowokacji z jej strony i do stylizacji na ofiarę establishmentu⁶²⁰.

Bundestag z siedmioma partiami w bardziej zróżnicowany sposób odzwierciedlał niemieckie społeczeństwo niż to miało miejsce w poprzedniej kadencji. Utrata przez chadecję długotrwałego monopolu na reprezentowanie prawej strony politycznego spektrum zmieniła znacząco układ sił. Niemiecki system partyjny poprzez upodobnienie strukturalne prawego i lewego skrzydła nabrał bardziej symetrycznego charakteru. Niewątpliwie opozycja parlamentarna została wzmocniona w stosunku do obozu rządowego. Ponadto zwiększona o 4,7 pp. frekwencja przypisywana była mobilizacji wyborców z mniej aktywnej politycznie części społeczeństwa ze słabszych ekonomicznie środowisk⁶²¹. Jednocześnie przetarasowania w systemie partyjnym skomplikowały tworzenie koalicji rządzącej. Już rok wcześniej wyniki pięciu elekcji krajowych wskazywały, że etap wyłaniania oczywistych większości rządowych Niemcy mają za sobą. Wskutek wysokiego poparcia dla AfD w 2016 r. koalicje trójpartyjne powstały w czterech krajach federacji, a w 2017 r. zawiązana została w Szlezwiku-Holsztynie koalicja CDU, Zielonych i FDP nazywana od barw tworzących ją partii „jamajską”. Fragmentacja systemu partyjnego prowadziła do tego, że nawet osiągnięcie większości w formie wielkiej koalicji nie mogło już być traktowane jako pewnik. Utrzymywanie określenia „wielka” można było postrzegać już jako czysto konwencjonalne: połączenie sił chadecji i socjaldemokracji sumowało poparcie wyborców do 53,4 proc., co przełożyło się na 399 mandatów z 709.

Natomiast sama AfD weszła do Bundestagu z bagażem nieustannych sporów wewnętrznych, czego spektakularnym przejawem była rezygnacja z członkostwa w klubie parlamentarnym zaraz na początku dotychczasowej liderki Frauke Petry, która uzyskała jeden z trzech mandatów bezpośrednich dla AfD⁶²². Na początku kadencji partia miała 94 mandaty, na końcu klub liczył 88 członków, z czego 24 pochodziło z landów wschodnich (bez Berlina). Najliczniejszą grupę landową stanowili posłowie z Bawarii (15), a wśród landów wschodnich z Saksonii (8). Klubowi przewodniczyli Alexander Gauland i Alice Weidel, a ich zastępcami zostali Tino Chrupalla, Roland Hartwig, Leif-Erich Holm oraz Beatrix von Storch. Wśród podziału funkcji w ramach frakcji należy jeszcze odnotować wyznaczenie Haralda Weyela na rzecznika partii ds. Unii Europejskiej. Klub AfD

⁶²⁰ Szczegółowo na ten temat: K. Bauer, M. Fiedler, *Die Methode AfD*, Stuttgart 2021, s. 87 i n.

⁶²¹ R. Vehrkamp, K. Wegschaidler, *op.cit.* s. 17-20.

⁶²² AfD zdobyła trzy mandaty bezpośrednie w Saksonii. Uzyskali je Tino Chrupalla, Karsten Hilse oraz Frauke Petry.

świadomie wybrał miejsca na sali plenarnej na prawym skraju kierując się także bliskością do miejsc rządowych i dobrą ekspozycją na przedstawicieli mediów⁶²³.

Jednocześnie wraz z wejściem AfD do Bundestagu pogłębiło się usieciwienie AfD z podmiotami należącymi do nurtu tzw. Nowej Prawicy⁶²⁴. Szczególnie przyczyniło się do tego zatrudnienie osób powiązanych z tym środowiskiem jako pracowników klubu parlamentarnego AfD i poszczególnych posłów⁶²⁵.

Strategia

Kierunek działalności opozycyjnej AfD wskazywały komentarze Alexandra Gaulanda z wieczoru wyborczego 24 września 2017 r. Po ogłoszeniu wyniku dającego partii miejsce trzeciej siły w parlamencie polityk zapowiedział zdecydowane występowanie przeciwko rządowi, a zwłaszcza kanclerz Merkel. Użył przy tym wyraźnie zabarwionej populistycznie figury „polowania”. Podobny charakter miała deklaracja zamiaru „odzyskania naszego państwa i naszego ludu”. Gauland zapewniał, że dzięki AfD, „to co myślą ludzie na ulicy, będzie znów grało rolę w Bundestagu”⁶²⁶. Partia postawiła na sprawdzoną w poprzednich czterech latach strategię komunikacyjną. Jej rdzeń stanowiła wyrazista retoryka o charakterze populistycznym, łącząca krytykę elit i uzasadnienie tytułu AfD do wyłącznego reprezentowania narodu.

Kontestacja integracji europejskiej została wpisana w ramy krytyki zamierzeń i działań rządu, poczynając od odpowiedzi na wyeksponowanie w umowie koalicyjnej polityki europejskiej⁶²⁷. Po przedstawieniu zamierzeń wielkiej koalicji i pierwszym oświadczeniu Angeli Merkel jako szefowej kolejnego gabinetu w dniu 21 marca 2017 r. politycy AfD, poczynając od Alexandra Gaulanda, zadeklarowali działanie na rzecz niemieckiego interesu – „zamiast wymyślanego interesu europejskiego” – i prostych

⁶²³ G. Bannas, *Machtverschiebung Wie die Berliner Republik unsere Politik verändert hat*, Berlin 2019, s. 276.

⁶²⁴ M. Gürgen, C. Jakob, S. am Orde (Hrsg.), *Netzwerk AfD – Die neuen Allianzen im Bundestag*, OBS-Arbeitspapier 30, Frankfurt am Main 2018; Ch. Fuchs, P. Middelhoff, *Das Netzwerk der Neuen Rechten*, Hamburg 2022.

⁶²⁵ Przykładowo w swoim biurze poselskim Harald Weyel miał zatrudniać Erica Lehnerta związanego z think tankiem Nowej Prawicy – Instytutem Polityki Państwowej (*Institut für Staatspolitik*).

⁶²⁶ *Gauland über AfD-Erfolg, "Wir werden Frau Merkel jagen"*, „Der Spiegel“ 24.09.2017, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/afd-alexander-gauland-wir-werden-frau-merkel-jagen-a-1169598.html> [dostęp: 15.05.2023 r.]

⁶²⁷ *Ein neuer Aufbruch für Europa Eine neue Dynamik für Deutschland Ein neuer Zusammenhalt für unser Land*, Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD 19. Legislaturperiode, <https://www.bundestag.de/dokumente/textarchiv/2018/kw11-koalitionsvertrag-546976> [dostęp: 15.05.2023 r.]

obywateli⁶²⁸. Akcent położony został na obronę interesów finansowych, które zagrożone miały być wizją „unii transferowej” z Francją jako głównym beneficjentem. Te nadciągające obciążenia finansowe miały być ceną za izolację, w jakiej znalazły się Niemcy wskutek błędnej polityki Angeli Merkel wobec uchodźców. Alice Weidel kwestionowała uprawnienie koalicjantów do deklarowania w umowie koalicyjnej gotowości do większych wpłat do budżetu unijnego: „Co tu znaczy „my”? Obywatele i podatnicy tego państwa z pewnością nie są do tego gotowi. To ich ciężko zarobione pieniądze koalicja czarno-czerwona chce wysłać do Brukseli. Ostatecznie oznacza to nic innego jak plan przeniesienia kontroli nad niemieckim budżetem do Brukseli”⁶²⁹. Weidel ostrzegała też przed europejską unią zadłużenia i odpowiedzialności finansowej (*Schulden- und Haftungsunion*), w której odrzucone miały już zostać absolutnie wszystkie kryteria stabilności przewidziane w traktacie z Maastricht.

Kwestie obrony kompetencji państwa narodowego i interesów finansowych były od początku obecne w podejściu AfD do integracji europejskiej, zatem atakowanie planów nowego rządu w tym zakresie wpisywało się w dotychczasową linię. Uwagę zwraca natomiast wypowiedź rzecznika ds. UE Harald Weyela, którą należy interpretować jako próbę podważenia *Westbindung* Niemiec: „Niemiecka polityka nigdy nie zdjęła kaftana bezpieczeństwa. Na jednym rękawie jest NATO, a na drugim UE. Rękawy te są coraz bardziej zaciskane bez potrzeby. Zmarniałe ramiona drugich powojennych Niemiec nie są teraz w stanie skutecznie rozwiązywać swoich własnych problemów, problemów świata czy nawet Europy, zwłaszcza, gdy ta ostatnia jest organizowana jako EU-topia, która staje się coraz droższa i coraz bardziej beзуżyteczna”⁶³⁰.

Już te pierwsze wypowiedzi parlamentarne polityków AfD ilustrują przyjętą strategię. Sięgano po wyraziste środki retoryczne dla umacniania własnego profilu w ramach tworzonej przy pomocy mediów społecznościowych alternatywnej dla głównego nurtu sfery debaty publicznej. Bundestag służył jako tło dla inscenizacji, której faktycznymi odbiorcami byli przede wszystkim użytkownicy Facebooka oraz kanału YouTube partii⁶³¹ – to publikowane w Internecie nagrania wystąpień stanowiły

⁶²⁸ Deutscher Bundestag, *Plenarprotokoll 19/22*, Stenografischer Bericht, 22 Sitzung, Berlin, 21 März 2018, s. 1822.

⁶²⁹ *Ibidem*, s. 1838.

⁶³⁰ *Ibidem*, s. 1868.

⁶³¹ K. Bauer, Fiedler M., *op.cit.* s. 91 i n.

najważniejszy produkt pracy AfD w Bundestagu⁶³². Od wyborów 2017 r. liczba abonentów kanału „AfD TV” zwiększyła się czterokrotnie⁶³³. W ten sposób AfD realizowała swój drugi zasadniczy cel obok krytyki rządu: pozycjonowanie się także jako opozycja wobec innych partii w Bundestagu.

Taktyka

Ramy funkcjonowania klubów parlamentarnych określone są w Regulaminie Bundestagu, zatem AfD miała do dyspozycji w formie zastanej wszystkie typowe środki przewidziane dla opozycji, bez konieczności dalszych starań o ich wypracowanie⁶³⁴. Dały się jednak obserwować różnice w stosunku do funkcjonowania innych klubów parlamentarnych⁶³⁵. W szczególności ze względu na przyjętą strategię posłowie AfD okazywali większe zainteresowanie wystąpieniami podczas obrad plenarnych, niż pracami w komisjach⁶³⁶.

Dla kwestii integracji europejskiej podstawowe znaczenie ma Komisja ds. Unii Europejskiej. Wchodzący w jej skład połowie AfD⁶³⁷ oraz ich zastępcy⁶³⁸ tworzyli w ramach klubu parlamentarnego krąg roboczy ds. Unii Europejskiej⁶³⁹. Deklarowanym zamiarem kręgu roboczego było dokładne sprawdzanie przedłożeń unijnych w celu ochrony narodowej suwerenności i zapobieżeniu przenoszenia dalszych państwowych kompetencji do Brukseli.

Działając jako partia opozycyjna AfD postawiła akcent na przestrzeganie zasady pomocniczości przy nowych regulacjach UE. Podniosła zastrzeżenia w tej kwestii odnośnie

⁶³² *Ibidem* s. 93.

⁶³³ J. Hillje, *op.cit.* s. 92.

⁶³⁴ T. Giesbers, U. Peters, *Abstimmungsverhalten der AfD im Bundestag, Ein Blick auf den parlamentarischen Alltag entzaubert die Selbstinszenierung als «Alternative»*, Rosa Luxemburg Stiftung 2020, s. 16.

⁶³⁵ F. Ruhose, *op.cit.* s. 63.

⁶³⁶ K. Bauer, M. Fiedler, *op.cit.* s. 97.

⁶³⁷ Członkami Komisji z ramienia AfD byli: Corinna Miazga, Martin Hebner, Norbert Kleinwächter, Siegbert Droese i Harald Weyel. Podział tematyczny między nich był następujący: Corinna Miazga – zasada pomocniczości, polityka środowiskowa, prawa obywatelskie; Martin Hebner – polityka imigracyjna, polityka rolna UE, częściowo polityka środowiskowa; Norbert Kleinwächter – instytucje UE, polityka socjalna UE, konferencja ds. przyszłości Europy; Siegbert Droese – tematy dotyczące państw Europy Wschodniej i położonych dalej na wschód aż do Chin; Harald Weyel – polityka gospodarcza, budżet, finanse, polityka rozwojowa; AfD-Fraktion im Deutschen Bundestag, *Für ein Europa der Vielfalt und der guten Nachbarschaft*, Berlin 2020, s. 3.

⁶³⁸ Zastępcami członków Komisji z ramienia AfD byli: Joana Cotar, Fabian Jacobi, Petr Bystron, Martin Renner i Peter Boehringer

⁶³⁹ W 20. kadencji Bundestagu rozpoczętej w 2021 r. zmieniono nazwę na *Arbeitskreis Europa*, <https://afdbundestag.de/arbeitskreise/europa/>.

do szerokiego spektrum tematycznego unijnych aktów prawnych unijnych dotyczących w szczególności następujących kwestii:

- normy emisji CO₂ dla nowych samochodów osobowych i dla nowych lekkich pojazdów użytkowych⁶⁴⁰;
- regulacji w sprawie zapobiegania rozpowszechnianiu w Internecie treści o charakterze terrorystycznym⁶⁴¹;
- rozszerzenia kompetencji Europejskiego Urzędu Nadzoru Bankowego i stworzenia Europejskiego Urzędu Nadzoru Ubezpieczeń i Pracowniczych Programów Emerytalnych⁶⁴²;
- regulacji wdrażania nowego systemu środków własnych UE⁶⁴³;
- powołanie Europejskiego Urzędu ds. Pracy⁶⁴⁴

⁶⁴⁰ Deutscher Bundestag, Antrag: zu dem Vorschlag für eine Verordnung des Europäischen Parlaments und des Rates zur Festsetzung von Emissionsnormen für neue Personenkraftwagen und für neue leichte Nutzfahrzeuge im Rahmen des Gesamtkonzepts der Union zur Verringerung der CO₂-Emissionen von Personenkraftwagen und leichten Nutzfahrzeugen und zur Änderung der Verordnung (EG) Nr. 715/2007 (Neufassung) KOM(2017) 676 endg.; Ratsdok. 14217/17 hier: Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nummer 2 zum Vertrag von Lissabon (Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit), Drucksache 19/1376.

⁶⁴¹ Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, Unvereinbarkeit des Verordnungsentwurfs des Europäischen Parlaments und des Rates zur Verhinderung der Verbreitung terroristischer Online-Inhalte mit dem Subsidiaritätsprinzip, 28.11.2018, Drucksache 19/6065.

⁶⁴² Deutscher Bundestag, Antrag: zu dem geänderten Vorschlag für eine Verordnung des Europäischen Parlaments und des Rates zur Änderung der Verordnung (EU) Nr. 1093/2010 zur Errichtung einer Europäischen Aufsichtsbehörde (Europäische Bankenaufsichtsbehörde), der Verordnung (EU) Nr. 1094/2010 zur Errichtung einer Europäischen Aufsichtsbehörde (Europäische Aufsichtsbehörde für das Versicherungswesen und die betriebliche Altersversorgung), der Verordnung (EU) Nr. 1095/2010 zur Errichtung einer Europäischen Aufsichtsbehörde (Europäische Wertpapier- und Marktaufsichtsbehörde), der Verordnung (EU) Nr. 345/2013 über Europäische Risikokapitalfonds, der Verordnung (EU) Nr. 346/2013 über Europäische Fonds für soziales Unternehmertum, der Verordnung (EU) Nr. 600/2014 über Märkte für Finanzinstrumente, der Verordnung (EU) 2015/760 über europäische langfristige Investmentfonds, der Verordnung (EU) 2016/1011 über Indizes, die bei Finanzinstrumenten und Finanzkontrakten als Referenzwert oder zur Messung der Wertentwicklung eines Investmentfonds verwendet werden, der Verordnung (EU) 2017/1129 über den Prospekt, der beim öffentlichen Angebot von Wertpapieren oder bei deren Zulassung zum Handel an einem geregelten Markt zu veröffentlichen ist, und der Richtlinie (EU) 2015/849 zur Verhinderung der Nutzung des Finanzsystems zum Zwecke der Geldwäsche und der Terrorismusfinanzierung KOM(2018) 646 endg.; Ratsdok. 12111/18 hier: Begründete Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nr. 2 zum Vertrag von Lissabon (Prüfung der Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit) Unvereinbarkeit der Verordnungsentwürfe mit den Rechtsgrundlagen der Europäischen Union, Drucksache 19/5910.

⁶⁴³ Deutscher Bundestag, Antrag, Fraktion der AfD, Unvereinbarkeit des Verordnungsentwurfs über die Festlegung von Durchführungsmaßnahmen für das Eigenmittelsystem der Europäischen Union mit den Europäischen Verträgen, 27.06.2018, Drucksache 19/3000.

⁶⁴⁴ Deutscher Bundestag, Antrag: zu dem Vorschlag für eine Verordnung des Europäischen Parlaments und des Rates zur Errichtung einer Europäischen Arbeitsbehörde KOM(2018) 131 endg.; Ratsdok. 7203/18 hier: Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nummer 2 zum Vertrag von Lissabon (Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit) Unvereinbarkeit des Verordnungsentwurfs der EU-Kommission

- dyrektywie w sprawie ochrony osób zgłaszających naruszenia prawa Unii⁶⁴⁵.

Obok generalnego zarzutu rozszerzania zakresu ingerencji UE inicjatywom tym towarzyszyła z reguły argumentacja bardziej szczegółowa. W przypadku norm emisji dla pojazdów AfD ostrzegała, że regulacja uderzy przede wszystkim w interesy niemieckiego przemysłu, skutkując znaczną redukcją zatrudnienia u producentów i poddostawców („otwarta agresywność UE wobec niemieckiego przemysłu motoryzacyjnego, a ostatecznie także wobec pracowników w naszym państwie“⁶⁴⁶). Wobec planów zwiększenia uprawnień organów UE w sferze bankowo-ubezpieczeniowej AfD protestowała przeciwko „zdegradowaniu” pełniących takie funkcje instytucji narodowych do roli organów wykonawczych dla decydującego autonomicznie super-nadzorcy na poziomie europejskim. W regulacjach dotyczących ochrony sygnalistów AfD widziała ryzyko zakłóceń w zakresie zasady niezależności wymiaru sprawiedliwości.

Wzywanie Bundestagu do wykorzystania tzw. mechanizmu żółtej kartki miało na celu przede wszystkim zmanifestowanie różnicy podejścia do regulacji unijnych w porównaniu do innych partii⁶⁴⁷. Dało się to już zaobserwować podczas dyskusji Bundestagu nad propozycją przekształcenia Europejskiego Mechanizmu Stabilizacji Finansowej w Europejski Fundusz Walutowy⁶⁴⁸. Propozycję osadzenia ESM w systemie UE (w odróżnieniu do obowiązującego statusu instytucji opartej na porozumieniu międzyrządowym) Komisja Europejska przedstawiła 6 grudnia 2017 r., nie czekając na powołanie nowego rządu w Niemczech. Był to element szerszego pakietu ambitnych reform Unii Gospodarczej i Walutowej. Obok kontrowersyjnej z niemieckiego punktu widzenia zawartości także termin prezentacji przyczynił się do chłodnego przyjęcia tych planów w Niemczech. Wypracowanie stanowiska wobec przedłożonego pakietu – postrzeganego jako realizację pomysłów zgłaszanych przez Emmanuela Macrona – stało się elementem negocjacji koalicyjnych⁶⁴⁹. Ponieważ stanowiska chadecji (sceptycznej)

über die Einrichtung einer europäischen Arbeitsbehörde (ELA) mit dem Subsidiaritätsprinzip, Drucksache 19/2127.

⁶⁴⁵ Deutscher Bundestag, *Antrag Fraktion der AfD Unvereinbarkeit des Richtlinienentwurfs des Europäischen Parlaments und des Rates zum Schutz von Personen, die Verstöße gegen das Unionsrecht melden, mit dem Subsidiaritätsprinzip*, 04.07.2018, Drucksache 19/3188.

⁶⁴⁶ Wypowiedź posła AfD Dirka Spaniela, Deutscher Bundestag, *Plenarprotokoll 19/24*, Stenografischer Bericht, 19. Wahlperiode 24. Sitzung, Berlin, 23. März 2018, s. 2144.

⁶⁴⁷ AfD-Fraktion im Deutschen Bundestag, *Der Gründungsidee der Europäischen Union verpflichtet Die wichtigsten Subsidiaritätsprüfungen der AfD-Fraktion im Deutschen Bundestag*, Berlin 2021, s. 6 oraz grafiki prezentujące jednolitą linię pozostałych partii.

⁶⁴⁸ Komisja Europejska, *Wniosek dotyczący rozporządzenia Rady w sprawie utworzenia Europejskiego Funduszu Walutowego* (COM(2017) 827).

⁶⁴⁹ G. Bannas, *Bundestag und Währungspolitik: Alles unter Kontrolle?*, FAZ 2.02.2018.

i SPD (relatywnie otwartej na dyskusję) z trudem dawały się pogodzić, (przyszli) koalicjanci chcieli uniknąć debaty publicznej na ten temat. Została ona jednak częściowo wymuszona przez partie opozycyjne, co było jednym z pierwszym sygnałów obecności silniejszej i bardziej reprezentatywnej opozycji w nowym Bundestagu. FDP⁶⁵⁰ i AfD⁶⁵¹ próbowały podważyć pomysł Komisji Europejskiej poprzez odwołanie do zasady subsydiarności. FDP domagała się zarazem wzmocnienia reguł fiskalnych oraz zapobieżenia „unii transferowej”⁶⁵². Argumentacja AfD była relatywnie spójna: brak podstawy prawnej oznacza przekroczenie zasady kompetencji powierzonych UE, ponadto w perspektywie doszłoby do dalszego wyłączenia kompetencji budżetowych Bundestagu. Z innych powodów krytyczna wobec propozycji Komisji była Lewica, domagająca się przede wszystkim zwiększenia inwestycji publicznych i regulacji sektora finansowego⁶⁵³. W debacie 1 lutego 2018 r. złożonym przez znaczną część opozycji wnioskiem przeciwstawiły się partie koalicyjne CDU/CSU i SPD wraz z Zielonymi⁶⁵⁴. Na podstawie wymienionych argumentów można było jasno zarysować sferę konsensu i sferę sporu odnośnie do przyszłości Unii Gospodarczo-Walutowej. Partie na prawo od centrum były wyraźnie niechętne ewolucji strefy euro w kierunku dalszej centralizacji i pogłębienia, partie na lewo od centrum były otwarte na dyskusję na ten temat, choć z różnymi akcentami – przykładowo SPD doceniała perspektywę uniezależnienia się od Międzynarodowego Funduszu Walutowego. Zgodnie podkreślano przy tym potrzebę zachowania kompetencji Bundestagu. Jednakże główną linię podziału w tej debacie wytyczał stosunek do euro – tylko AfD występowała z pozycji odrzucenia wspólnej waluty. Żądanie AfD, by jej wniosek o wystąpienie w ramach procedury „żółtej kartki” był głosowany imiennie, zostało odrzucone przez pozostałe kluby parlamentarne przy wstrzymujących się posłach FDP.

⁶⁵⁰ Deutscher Bundestag, *Antrag: zu dem Vorschlag der Europäischen Kommission für eine Verordnung des Rates über die Einrichtung des Europäischen Währungsfonds KOM(2017) 827 endg.; Ratsdok. 15664/17 hier: Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nummer 2 zum Vertrag von Lissabon (Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit) Europäischer Währungsfonds darf nicht im EU-Recht begründet werden*, Drucksache 19/582.

⁶⁵¹ Deutscher Bundestag, *Antrag: zu dem Vorschlag der Europäischen Kommission für eine Verordnung des Rates über die Einrichtung des Europäischen Währungsfonds KOM(2017)827 endg., Ratsdok. 15664/17 hier: Stellungnahme nach Artikel 23 Absatz 3 des Grundgesetzes Europas fiskalpolitische Regeln stärken - Transferunion verhindern*, Drucksache 19/583.

⁶⁵² Deutscher Bundestag, *Antrag: zu dem Vorschlag der Europäischen Kommission für eine Verordnung des Rates über die Einrichtung des Europäischen Währungsfonds KOM(2017) 827 endg.; Ratsdok. 15664/17 hier: Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nummer 2 zum Vertrag von Lissabon (Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit) Unvereinbarkeit des Verordnungsentwurfs der EU-Kommission über die Einrichtung eines Europäischen Währungsfonds mit dem Subsidiaritätsprinzip*. Drucksache 19/593.

⁶⁵³ Deutscher Bundestag, *Antrag: Europäischen Währungsfonds ablehnen - Öffentliche Investitionen stärken und Finanzsektor strikt regulieren*, Drucksache 19/579.

⁶⁵⁴ Deutscher Bundestag, *Plenarprotokoll 19/11*, Stenografischer Bericht, 11. Sitzung. Berlin, 1. Februar 2018, s. 822-834.

W rezultacie AfD mogła upowszechniać w mediach społecznościowych swój wizerunek jako jedynej prawdziwej opozycji⁶⁵⁵.

Tematyka integracji europejskiej była także poruszana przez AfD przy pomocy klasycznych instrumentów kontroli rządu, dostępnych partiom opozycyjnym, tj. różnego typu zapytań i wniosków (samodzielnych bądź powiązanych z innymi aktami parlamentarnymi). Silny tradycyjny środek w postaci tzw. dużego zapytania nie został użyty w analizowanym okresie przez klub parlamentarny AfD w zakresie polityki UE⁶⁵⁶. Różnych zagadnień integracji europejskiej dotyczył natomiast szereg tzw. małych zapytań⁶⁵⁷. Po ten instrument sięgano przykładowo często dla wywołania tematu świadczeń socjalnych wypłacanych w Niemczech obywatelom innych państw UE⁶⁵⁸. Małe zapytania stanowią obecnie narzędzie profilowania się partii opozycyjnych służąc wywołaniu zainteresowania mediów określoną problematyką⁶⁵⁹.

Już 27 października 2017 r. AfD wystąpiła z wnioskiem⁶⁶⁰, by rząd niemiecki zaskarżył wszystkie decyzje EBC od początku 2015 r. w sprawie zakupu w ramach programu PSPP⁶⁶¹. Następnie AfD występowała m.in. przeciwko uwspólnotowieniu gwarancji depozytów w ramach unii bankowej⁶⁶², powołując się na apel 154 profesorów ekonomii ostrzegających przed ryzykiem unii odpowiedzialności finansowej (*Haftungsunion*)⁶⁶³. Wnioskodawcy przywołali przy tym podobne w tonie stanowisko partii koalicyjnych z poprzedniej kadencji dla uwidocznienia niekorzystnego w ich ocenie

⁶⁵⁵ Por. T. Giesbers, Ul. Peters, *Abstimmungsverhalten der AfD im Bundestag, Ein Blick auf den parlamentarischen Alltag entzaubert die Selbstinszenierung als «Alternative»*, Rosa Luxemburg Stiftung 2020.

⁶⁵⁶ Kluby parlamentarne lub min. 5% posłów mogą w ramach dużego zapytania (*Große Anfrage*) domagać się pisemnie od rządu wyjaśnienia ważnych kwestii politycznych. Duże zapytania mogą być na żądanie min. 5% posłów przedmiotem debaty. Jeżeli rząd federalny odmówi udzielenia odpowiedzi na pytanie w określonym terminie lub odmówi udzielenia odpowiedzi w ogóle, Bundestag może włączyć główne pytanie do porządku obrad w celu jego rozpatrzenia.

⁶⁵⁷ Kluby parlamentarne lub min. 5% posłów mogą w ramach małego zapytania (*Kleine Anfrage*) domagać się pisemnie od rządu informacji odnośnie do określonych spraw. Nie są one omawiane w Bundestagu. Wykorzystywane są głównie przez opozycję do kontroli rządu i uzyskiwania informacji.

⁶⁵⁸ Tytułem przykładu: Deutscher Bundestag, Fraktion der AfD, *Ansprüche auf Sozialleistungen von zugewanderten EU-Bürgern*, Kleine Anfrage - 19. Wahlperiode, 19.04.2018, Drucksache 19/1739.

⁶⁵⁹ F. Ruhose, *op.cit.* s. 103.

⁶⁶⁰ Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD Einhaltung des Verfassungs- und EU-Vertragsrechts bei der Euro-Stabilisierung sowie bei den Vorschlägen für eine Fiskalunion und für einen EU-Finanzminister, 27.10.2017, BT-Drucksache 19/27.

⁶⁶¹ *Public sector purchase programme* – program EBC dotyczący skupu na rynku wtórnym denominowanych w euro obligacji wyemitowanych przez rządy państw strefy euro oraz agencje i instytucje mające siedzibę w strefie euro.

⁶⁶² Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Erhalt der nationalen Einlagensicherung - Keine Transfer- und Haftungsunion in Europa*, 06.06.2018, Drucksache 19/2573.

⁶⁶³ *Der Euro darf nicht in die Haftungsunion führen!*, FAZ 22.05.2018.

obecnego stanowiska chadecji i SPD. Domagano się także zmiany reguł głosowania w EBC⁶⁶⁴.

Ponadto klub parlamentarny AfD opowiadał się za radykalnym zmniejszeniem budżetu UE⁶⁶⁵ i proponował wykorzystanie oszczędzonych w ten sposób przez Niemcy środków – oszacowanych na 20 mld euro rocznie – dla zmniejszenia składek społecznych dla najmniej zarabiających w Niemczech⁶⁶⁶. Wniosek nieprzypadkowo został przygotowany tuż przed wyborami do Parlamentu Europejskiego. W pracy parlamentarnej klubu parlamentarnego znalazł także odzwierciedlenie niechętny stosunek AfD do rozszerzenia UE⁶⁶⁷.

Kompleksową wizję integracji europejskiej klub parlamentarny AfD przedstawił w połowie 2018 r. we wniosku „Traktat elizejski jako wzór – o Europę współpracy suwerennych narodów”⁶⁶⁸, który był przedmiotem debaty 15 marca 2019 r. Postulat całkowitej restrukturyzacji Unii Europejskiej, w duchu postulatów programowych AfD, obejmował obok likwidacji euro m.in. renegocjowanie układu z Schengen i pełną renacjonalizację polityki imigracyjnej i azylowej. Uzasadniając swoje postulaty klub parlamentarny AfD argumentował w szczególności, że centralnym powodem dla wystąpienia Wielkiej Brytanii z UE było odrzucenie masowej muzułmańskiej imigracji. To przedłożenie AfD z 2018 r. odzwierciedla podejście partii do własnego postulatu warunkowego wystąpienia Niemiec z UE. Zarysowanie takiej opcji służyć ma przede wszystkim nadaniu większej dramaturgii negatywnej diagnozie stanu UE oraz potrzeby jej gruntownej przebudowy.

⁶⁶⁴ Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Rote Linien gegen die europäischen Haftungsrisiken Deutschlands - Ausbau der Bankenunion stoppen und rückabwickeln, der EZB die Bankenaufsicht entziehen und Deutschlands EZB-Stimmrechtsanteil erhöhen*, 11.12.2018, Drucksache 19/6418.

⁶⁶⁵ Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *EU-Budget zum Wohle Europas kürzen*, 14.05.2019, Drucksache 19/10171; Antrag Fraktion der AfD, *Keine EU-Steuern - Für Sparsamkeit beim mehrjährigen Finanzrahmen der EU*, 06.06.2018, Drucksache 19/2572.

⁶⁶⁶ Deutscher Bundestag, Antrag der Abgeordneten Jörg Schneider, Sebastian Münzenmaier, Jürgen Pohl, Uwe Witt, Marc Bernhard, Stephan Brandner, Marcus Bühl, Matthias Büttner, Petr Bystron, Dr. Gottfried Curio, Siegbert Droese, Dr. Michael Ependiller, Dietmar Friedhoff, Kay Gottschalk, Dr. Roland Hartwig, Lars Herrmann, Stefan Keuter, Jörn König, Rüdiger Lucassen, Andreas Mrosek, Ulrich Oehme, Martin Reichardt, Dr. Robby Schlund, Uwe Schulz, Detlev Spangenberg, Dr. Dirk Spaniel, René Springer, Dr. Christian Wirth und der Fraktion der AfD, *Einsparungen aus dem EU-Budget nutzen – Durchschnitts- und Geringverdiener bei den Sozialabgaben entlasten*, 14.05.2019, Drucksache 19/10170.

⁶⁶⁷ Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Privilegierte Partnerschaft statt Vollmitgliedschaft - EU-Erweiterungspläne für den Westbalkan überdenken*, 08.05.2019, Drucksache 19/9968; Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *EU-Beitrittsverhandlungen mit der Türkei beenden - Heranführungshilfen sofort stoppen*, 03.04.2019, Drucksache 19/8987.

⁶⁶⁸ Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Elysée als Vorbild - Für ein Europa der Zusammenarbeit souveräner Nationen*, 06.06.2018, Drucksache 19/2534.

Podsumowanie

Niemal do końca 2017 r. tylko Lewica wyłamywała się niekiedy z szerokiego ponadpartyjnego konsensu dotyczącego integracji europejskiej. Wejście AfD uzupełniło tę krytykę z pozycji lewicowych o sprzeciw wobec UE na prawym skrzydle. Negacja potrzeby utrzymywania wspólnej waluty stanowiła zarazem podstawowy rozdźwięk między klubem AfD a pozostałymi frakcjami w Bundestagu. Ponadto znakiem rozpoznawczym AfD stało się powiązanie kontestacji UE z populistycznym rozumieniem demokracji.

Działania AfD odnośnie do zagadnień europejskich są w znacznej mierze reaktywne. Nie można jednak odmówić klubowi parlamentarnemu próby przekładania na praktykę parlamentarną założeń programowych partii w zakresie integracji europejskiej. Wykorzystanie dostępnych instrumentów zmuszało inne partie do zajmowania stanowiska wobec postulatów AfD. Działania te służyły jej posłom głównie do manifestowania swojej konsekwencji ideowo-programowej wobec wyborców za pośrednictwem mediów społecznościowych. Dla faktycznych możliwości wpływania na politykę UE AfD nie miała ani wystarczających środków, ani zdolności współdziałania z innymi klubami parlamentarnymi nawet przy częściowej zbieżności niektórych punktów krytyki określonych rozwiązań na poziomie europejskim. Izolację AfD uwidacznia generalnie brak wspólnych inicjatyw z pozostałymi klubami parlamentarnymi, w tym nawet z klubami opozycyjnymi⁶⁶⁹.

Problematyka europejska była ważnym, ale nie dominującym tematem działalności klubu parlamentarnego. Dominantą pozostawała polityka imigracyjna i azylowa, coraz większą rolę odgrywała też stopniowo problematyka kosztów ochrony klimatu. Od marca 2020 r. – a więc już poza ramami czasowymi niniejszego opracowania - na pierwszy plan wysunęła się krytyka zarządzania kryzysem wywołanym pandemią koronawirusa⁶⁷⁰. Warto jednak wspomnieć, że także w latach 2020-2021 r. AfD aktywnie podnosiła kwestie związane z integracją europejską, m.in. między innymi ze względu na przełomową decyzję o wspólnotowym zaciągnięciu długu oraz niemieckie przewodnictwo w Radzie UE w drugim półroczu 2020 r.⁶⁷¹

⁶⁶⁹ Deutscher Bundestag, Parlamentsdokumentation, *Statistik der Parlamentarischen Initiativen – 19. Wahlperiode*, Stand der Datenbank: 02.10.2019.

⁶⁷⁰ Zob. P. Lehmann, L. Zehnter, *The Self-Proclaimed Defender of Freedom: The AfD and the Pandemic*, "Government and Opposition" 2022, s. 1-19.

⁶⁷¹ Szerzej R. Formuszewicz, *Siły i zamiary. Niemcy na czele UE*, Komentarz OSW nr 345, 24.07.2020.

Uwzględnienia wymaga jeszcze jeden aspekt wykorzystania tematyki integracji europejskiej w działalności klubu parlamentarnego AfD. Kontestowanie transferu kompetencji na poziom ponadnarodowy było jednym z tematycznych wątków służących do promowania wizerunku partii jako zaangażowanego obrońcy Ustawy Zasadniczej. Motywacją stojącą za próbą takiej autoprezentacji było dążenie do ograniczenia szkód politycznych i uszczerbku wizerunkowego związanego z zastrzeżeniami wobec działalności części struktur partyjnych ze strony niemieckich służb właściwych w zakresie bezpieczeństwa wewnętrznego⁶⁷².

3. Wnioski

W świetle powyższej analizy można potwierdzić wpływ AfD poprzez jej działalność opozycyjną na niemiecką debatę polityczną. Kluczowym czynnikiem możliwości wywierania tego wpływu było odwołanie do innowacyjnych form przekazu ideowo-programowego. Badający jej osiągnięcia w tym zakresie Johannes Hillje określił AfD jako partię cyfrowej masowej komunikacji⁶⁷³. To określenie zdaje się najlepiej oddawać specyfikę wymiany ze społeczeństwem, jaką AfD prowadzi zarówno w wymiarze strategicznym, jak i taktycznym. Jak zostało wykazane, cele partii są dwutorowe: dąży do zakorzenienia się w społeczeństwie dla uzyskania powtarzalnych sukcesów wyborczych oraz umocnienia w strukturach parlamentarnych dla zwiększenia możliwości własnego oddziaływania.

Projekt polityczny, jaki zaprezentowała AfD, trafił jednocześnie na podatny grunt po stronie jego potencjalnych odbiorców. Nowy aktor wypełnił niszę pozostawioną przez ugruntowane siły polityczne. W systemie partyjnym AfD zamknęła dwie luki reprezentacyjne. Z jednej strony niewystarczająca była reprezentacja niektórych grup społecznych wskutek braku odzwierciedlenia przez partie społecznej rzeczywistości, a zarazem z drugiej niewystarczająco uwzględniane były interesy, życzenia i potrzeby elektoratu przez ugruntowane siły polityczne, w szczególności w dziedzinach imigracji i integracji oraz polityki europejskiej⁶⁷⁴.

Wobec tych słabości systemu przedstawicielskiego w Niemczech AfD weszła na polityczną scenę jako projekt alternatywny nie tylko do polityki rządu, w klasycznym

⁶⁷² F. Ruhose *op. cit.* s. 333.

⁶⁷³ J. Hillje, *op.cit.* s. 109.

⁶⁷⁴ F. Ruhose, *op.cit.* s. 24.

rozumieniu opozycji, ale także do innych sił politycznych, zarzucając im brak gotowości do proponowania innych opcji działania. Dla zrozumienia zaistniałych okoliczności inspirujące są wnioski Simona T. Franzmanna. Punktem wyjścia dla nich była analogia do wcześniejszych rozważań Petera Maira o strukturalnych uwarunkowaniach kontestacji funkcjonowania UE: Ponieważ nie jest możliwa merytoryczna opozycja wewnątrz tego systemu politycznego, jedyną dostępną opcją dla krytyków jest wyrażenie opozycji przeciwko UE jako takiej. Determinowane strukturalnie przejście z braku alternatyw do krytyki systemu wyraża się według Franzmanna w pierwszej kolejności poprzez opozycję pozaparlamentarną⁶⁷⁵. Słusznie zatem wskazywana jest potrzeba rozszerzonego rozumienia opozycji, w której nie tyle skupia się uwagę na statusie działającego aktora i na dostępnej dla niego arenie politycznej. Decydujące dla określenia istoty opozycji w obecnych uwarunkowaniach jest przeciwstawienie się aktualnej agendzie politycznej⁶⁷⁶. Przed pojawieniem się AfD bieżąca agenda polityczna była wspierana bądź przynajmniej tolerowana przez wszystkich uczestniczących w procesie politycznym aktorów⁶⁷⁷. W polityce europejskiej AfD wystąpiła z propozycjami konkurencyjnymi wobec wszystkich relewantnych partii. Następnie obrała analogiczny sposób postępowania w kryzysie migracyjnym⁶⁷⁸. W odniesieniu do obu kompleksów tematycznych jej opozycyjność miała podstawy zarówno w motywacji ideologicznej, jak i strategicznej. W świetle poczynionych powyżej obserwacji można jednak dostrzec preferencję dla względów agitacji wyborczej.

Tak manifestowana opozycyjność sprawdza się w szczególności w dziedzinach, w których panuje możliwie najszerszy konsens między pozostałymi siłami politycznymi. Trzeba przy tym jednak uwzględnić, że daleko idąca zgodność między ugrupowaniami o zróżnicowanym profilu ideowym może wynikać z procesu zbliżania przekonań odnośnie do substancji danej problematyki. Może jednak także znajdować wyraz w skłonności do eliminowania z rywalizacji partyjnej tematów niewygodnych dla głównych sił politycznych – mimo utrzymywania się istotnych różnic poglądów, bądź właśnie ze względu na te różnice. Nasuwa się zatem wniosek, że dziedziny, w których ponadpartyjny

⁶⁷⁵ S.T. Franzmann, *op.cit.* 2019 s. 163; idem, *Von der EURO-Opposition zur Kosmopolitismus-Opposition: der Fall der deutschen AfD*, w: L. Anders, H. Scheller, T. Tuntschew (Hrsg.), *Parteien und die Politisierung der Europäischen Union*; Wiesbaden 2018, s. 365-402.

⁶⁷⁶ S.T. Franzman, *op.cit.* 2018.

⁶⁷⁷ *Ibidem.*

⁶⁷⁸ W późniejszym okresie – wykraczającym poza ramy czasowe niniejszej rozprawy - analogiczną pozycję AfD zajęła wobec kryzysu pandemicznego i polityki klimatycznej, a następnie zdystansowała się od potępienia Rosji za inwazję na Ukrainę.

konsens jest najbardziej widoczny, stanowią naturalny obszar zainteresowania dla partii opozycyjnej takiej jak AfD. Agitacja opozycyjna w odniesieniu do takich tematów jawi się jako szczególnie atrakcyjna, ponieważ spodziewany jest największy efekt polaryzacyjny. Priorytety tematyczne dla kontestacji polityki głównego nurtu warunkuje zatem aktualność danego zagadnienia i konsensualność w tym zakresie w gronie partii politycznego mainstreamu.

Podążając za tymi ustaleniami można przyjąć, że integracja europejska pozostanie zarówno pod względem ideowym, jak i strategicznym wśród tematów wykorzystywanych aktywnie przez AfD. Znamienna jest przy tym zmiana w stosunku do początków AfD: która zaczynała jako partia zorientowana na zmianę polityki odnośnie do wspólnej waluty⁶⁷⁹. Natomiast w późniejszym okresie, choć mogła niejednokrotnie oprzeć swoją krytykę UE na rzeczowych argumentach, preferowała przetworzenie identyfikowanych słabości polityk unijnych w elementy składowe populistycznej wizji dysfunkcjonalności całego systemu. Efektem jest brak propozycji poważnych rozwiązań występujących rzeczywiście problemów i wykluczenie możliwości współdziałania z konkurentami w Bundestagu. Dla polityki europejskiej Niemiec najpoważniejszą długofalową konsekwencją populistycznego przekazu AfD odnośnie do Unii Europejskiej jest podważanie legitymizacji projektu europejskiego.

Zarówno retoryka, jak i działanie AfD potwierdzają, że intencjonalnie zajmuje ona pozycję opozycji „my przeciwko wszystkim”⁶⁸⁰. Szczególne znaczenie przypisać należy jednak jej rywalizacja z partią Zielonych. W analizowanym w tej pracy okresie konflikt wizji społeczno-politycznych i kulturalno-społecznych reprezentowanych przez te partie miał charakter zderzenia wewnątrz opozycji. Jego polityczna widoczność wzrosła wraz ze zmianą statusu Zielonych jako członka koalicji rządzącej powołanej po wyborach w 2021 r. Tę zmianę, zasługującą na dalsze badania, można traktować jako swoistą normalizację, ponieważ problemy o największej *istotności (salience)* stały się przedmiotem rywalizacji na linii partia (współ-)rządząca – partia opozycyjna.

⁶⁷⁹ R. Schmitt-Beck, *op.cit.* s. 94.

⁶⁸⁰ K. Bauer, M. Fiedler, *op.cit.* s. 13.

Rozdział VIII AfD jako partia eurosceptyczna w Parlamencie Europejskim

W programie przedstawionym przed wyborami do Parlamentu Europejskiego w 2014 r. AfD przedstawiła ambitną wizję swojej działalności parlamentarnej na poziomie europejskim: „Wraz z podobnie myślącymi AfD będzie walczyć w Parlamencie Europejskim przeciwko temu superpaństwu i przeciwko polityce odnośnie do zadłużenia w strefie euro. (...). AfD będzie budzić niemieckich wyborców w obliczu zbliżającej się utraty naszej suwerenności na rzecz niedoważonej konstrukcji Stanów Zjednoczonych Europy. AfD nie da szansy taktyce starych partii opartej na bagatelizacji i ostrożniactwie. AfD zmieni Europę na lepsze, bo zmieni stare partie”⁶⁸¹. Z deklaracji tych można wnosić, że liderzy partii widzieli dwie płaszczyzny działania: kooperacyjną – „z podobnie myślącymi” oraz „rywalizacyjną” ze „starymi partiami” w Niemczech tj. pozostałymi partiami reprezentowanymi w Bundestagu. O ile nacechowane negatywnie określenie „stare partie” na mapie pojęciowej AfD odnosiło się konkurentów na niemieckiej scenie politycznej, o tyle potencjalni partnerzy do współpracy mieli rekrutować się z ugrupowań pochodzących z innych państw członkowskich.

Poniższa analiza dotyczy obu wskazanych powyżej aspektów działalności AfD wokół i w Parlamencie Europejskim: dotyczącego rywalizacji z niemieckimi konkurentami w związku z wyborami do PE oraz kooperacji, czyli wyboru partnerów politycznych po uzyskaniu reprezentacji w tym organie UE. Scharakteryzowanie przebiegu kampanii wyborczej do PE w 2014 i 2019 r. oraz analiza wyniku tych elekcji pozwoli przy tym na wnioskowanie odnośnie do potencjalnego kształtowania się nowej linii podziału politycznego w Niemczech organizującej rywalizację partyjną wokół kwestii integracji europejskiej

1. AfD w wyborach do Parlamentu Europejskiego

Wybory do PE traktowane są jako wybory drugorzędne ze względu na ich mniejsze znaczenie dla uzyskania i utrzymania władzy w państwach członkowskich⁶⁸². Kampanie są zatem zdominowane przez kwestie dotyczące narodowego poziomu polityki. Partie i media instrumentalizują tę elekcję poprzez nadawanie jej charakteru próbnych wyborów

⁶⁸¹ *Mut zu Deutschland. Für ein Europa der Vielfalt*. Programm der Alternative für Deutschland (AfD) für die Wahl zum Europäischen Parlament am 25. Mai 2014, Beschluss des Bundesparteitags vom 22. März 2014, s. 25.

⁶⁸² K. Reif, H. Schmitt, *Nine Second-Order National Elections: A Conceptual Framework for the Analysis of European Election Results*, „European Journal of Political Research” 8. Vol. 1980, 1, s. 3- 44.

narodowych⁶⁸³, a większość wyborców kieruje się przy głosowaniu względami raczej wewnątrzpolitycznymi niż europejskimi⁶⁸⁴.

W wyborach do PE partie sceptyczne wobec UE, znajdujące się na obrzeżach spektrum partyjnego, mają większe szanse niż w wyborach do narodowych organów przedstawicielskich. Zachowanie wyborców zorientowanych na politykę krajową podczas głosowania mającego cechy wyrażania protestu zwykle przynosi korzyści partiom znajdującym się na obrzeżach spektrum politycznego. W ten sposób wyrażanie dezaprobaty wobec partii rządzących jest najbardziej widoczne. Partie na lewym i prawym obrzeżu są również znacznie bardziej sceptyczne wobec UE niż partie w centrum, a zatem, oprócz motywu protestu, oferują również części obywateli zorientowanych na poziom polityki europejskiej i sceptycznych wobec UE merytoryczną alternatywę wyborczą⁶⁸⁵.

1.1. Wybory do PE w 2014 r.

Zyskanie już w pierwszych miesiącach istnienia AfD znaczącego poparcia społecznego, czego wyrazem był zaskakująco dobry rezultat wyborów do Bundestagu jesienią 2013 r., czyniło bardzo prawdopodobnym uzyskanie przez nową partię mandatów w Parlamencie Europejskim w nadchodzących wyborach do tego organu. Nie ulegało już wątpliwości, że długotrwały i wieloaspektowy kryzys wokół wspólnej waluty wzmocnił krytyków integracji europejskiej także w uznawanych za proeuropejskie Niemczech. Ponadto na korzyść AfD działało obniżenie wymogów dla uzyskania reprezentacji parlamentarnej na poziomie europejskim. Federalny Trybunał Konstytucyjny zakwestionował najpierw w 2011 r. warunek uzyskania 5 proc. głosów⁶⁸⁶, a następnie w lutym 2014 nowowprowadzony próg 3 proc⁶⁸⁷. W rezultacie zarówno wybory w 2014, jak i w 2019 r. odbyły się bez formalnego uwarunkowania dostępu wysokością poparcia⁶⁸⁸.

⁶⁸³ Ze względu na federalną strukturę państwa niemieckiego konieczne jest różnicowanie wyborów „narodowych” tj. ogólnoniemieckich do Bundestagu i krajowych tj. do parlamentów krajów federacji.

⁶⁸⁴ O. Niedermayer, *Von der „nationalen Nebenwahl“ zur „europäisierten Wahl“? Die Wahl zum Europäischen Parlament vom 26. Mai 2019*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 4/2019, s. 692.

⁶⁸⁵ O. Niedermayer, op.cit. 2019, s. 693.

⁶⁸⁶ Bundesverfassungsgericht, *Urteil des Zweiten Senats vom 9. November 2011*, - 2 BvC 4/10 -, Rn. 1-160, BVerfGE 129, 300 – 355.

⁶⁸⁷ Bundesverfassungsgericht, *Urteil des Zweiten Senats vom 26. Februar 2014*, - 2 BvE 2/13 -, Rn. 1-116; BVerfGE 135, 259 – 312.

⁶⁸⁸ W 2018 r. decyzja Rady (UE, Euratom) 2018/994 ustanowiła obowiązkowy próg w wysokości od 2 do 5 proc. dla okręgów wyborczych (włącznie z państwami członkowskimi stanowiącymi jeden okręg wyborczy) obejmujących ponad 35 mandatów w tych państwach członkowskich, w których stosowany jest system list. Niemcy, którym przysługuje 96 mandatów, są zatem zobowiązane na mocy prawa unijnego do wprowadzenia progu wynoszącego przynajmniej 2 proc.

W kampanii AfD wywołała temat wspólnej waluty, na co partie mainstreamu zareagowały proeuropejską komunikacją. W ten sposób tematyka europejska była podkreślona przez partie całego spektrum, a nie tylko przez ugrupowania skrajne. Sytuacja ta uznana została za udaną polityzację zaniedbanej wcześniej w rywalizacji partyjnej sfery konfliktu⁶⁸⁹.

W głosowaniu 25 maja 2014 r. AfD uzyskała dobry wynik 7,1 proc. W rezultacie zniesienia progu wyborczego siedem niewielkich ugrupowań wprowadziło do Parlamentu Europejskiego po jednym przedstawicielu: Wolni Wyborcy (*Freie Wähler*) – 1,5 proc., Partia Piratów (*Piratenpartei Deutschland*) – 1,4 proc., Partia Ochrony Zwierząt (*Partei Mensch Umwelt Tierschutz*) – 1,2 proc. Narodowodemokratyczna Partia Niemiec (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands, NPD*) – 1 proc., Partia Rodzina (*Familien-Partei Deutschlands*) – 0,7 proc., Partia Ekologiczno-Demokratyczna (*Ökologisch-Demokratische Partei*) – 0,6 proc. Die PARTEI (pełna nazwa: *Partei für Arbeit, Rechtsstaat, Tierschutz, Elitenförderung und basisdemokratische Initiative*) – 0,6 proc. Wprawdzie zniesienie progu wyborczego przyniosło wysoką reprezentatywność wybranych posłów do Parlamentu Europejskiego (na ugrupowania, które zdobyły mandaty, oddano ok 98% głosów), lecz równocześnie prowadziło to do znacznej fragmentacji delegacji niemieckiej w Parlamencie Europejskim, tworzonej przez 14 partii politycznych⁶⁹⁰. Otwartym pytaniem pozostaje, czy gdyby jednak utrzymany był próg 3 proc., to wynik AfD nie byłby lepszy. Partia przejęłaby może wówczas w większym stopniu wyborców protestu, którzy w obawie przed zmarnowaniem swojego głosu nie zdecydowaliby się na poparcie niszowych ugrupowań.

Poparcie dla AfD było zróżnicowane regionalnie. Pojawienie się konkurenta krytycznego wobec integracji europejskiej mogło mieć wpływ na wynik CSU. Wprawdzie poparcie dla chadecji łącznie spadło o 2,6 pp. w stosunku do wyborów z 2009 r., jednak straty były największe w Bawarii. Podczas gdy wynik CSU spadł z 7,2 proc. do 5,3 proc⁶⁹¹, to w przypadku CDU spadek był umiarkowany (30,0 proc. wobec 30,7 proc. w 2009 r.).

W przysługującej Niemcom największej delegacji narodowej (96 eurodeputowanych) większość mandatów przypadła chadecji (CDU i CSU: 29 i 5) jak

⁶⁸⁹ L. Carrieri, *Awakening the Sleeping Giant? The Euro Crisis and EU Issue Voting in Germany*, *Partecipazione&Conflitto* Vol. 11, No. 3 (2018), s. 839-864 -, tu s. 858.

⁶⁹⁰ P. Kubiak, *Wybory do Parlamentu Europejskiego w Niemczech – komentarz do wyników*, *Biuletyn Instytutu Zachodniego*, nr 165/2014.

⁶⁹¹ Wynik CSU spadł o 7,5 pp. do 40,5 proc. wyborców przy obniżonej frekwencji (40,8 proc.) wobec 42,3 proc. w 2009 r. AfD zyskała w tym kraju federacji 8 proc. poparcia.

również socjaldemokratom (27). Reprezentacja Zielonych liczyła 11 posłów, Lewicy – 7, a FDP zaledwie 3. Zatem wśród mniejszych relewantnych partii tylko Zieloni mieli liczniejszą grupę deputowanych niż siedmioosobowa reprezentacja AfD. Nowa partia wyróżniała się wobec tego wyraźnie na tle pozostałych drobnych partii, które nie były reprezentowane w Niemczech na poziomie federalnym w Bundestagu, a uzyskały mandaty w Parlamencie Europejskim.

Przypadek AfD potwierdził występującą w licznych debiutujących w Parlamencie Europejskim ugrupowaniach, podobnie jak partii małych, zbliżonych do skrajów spektrum politycznego. Mandat europośla pełnią w przypadku tych podmiotów często przedstawiciele ścisłego kierownictwa, którym wymogi formalne utrudniają niejednokrotnie wejście do parlamentu narodowego. Dzięki mandatowi w PE uzyskują m.in. immunitet, ułatwiony dostęp do mediów i zasoby do prowadzenia działalności politycznej. Delegacja AfD w Parlamencie Europejskim pierwotnie obejmowała współprzewodniczącego partii Berda Lucke, byłego zastępcę i członka zarządu Hansa-Olafa Henkela, oraz trzech liderów AfD na poziomie organizacji w krajach federacji: Marcusa Pretzella z Nadrenii Północnej – Westfalii, Berndy Kölmela z Badenii-Wirtembergii oraz Ulrike Trebesius ze Szlezwiku-Holsztyna⁶⁹².

Jednocześnie wynik AfD wydawał się umiarkowanym sukcesem na tle zwycięstwa Frontu Narodowego we Francji oraz Partii Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (*United Kingdom Independence Party, UKIP*) w Wielkiej Brytanii. Niemiecka reprezentacja w PE była zdominowana przez ugrupowania o orientacji prointegracyjnej. Przed AfD otwierała się zatem perspektywa budowania własnego profilu jako jedynej niemieckiej głosu w krytycznym nurcie debaty nt. dorobku oraz perspektyw integracji europejskiej. Konkurencji w tym zakresie spodziewać się mogła zasadniczo tylko od przedstawicieli CSU, zajmującej niekiedy pozycje eurosceptyczne⁶⁹³ przy utrzymaniu jednak zasadniczej przynależności do obozu proeuropejskiego konsensusu⁶⁹⁴.

Wynik wyborczy uzyskany przez AfD sprzyjał budowaniu wizerunku partii rozszerzającej z sukcesem swój elektorat⁶⁹⁵. Ponadto mandaty w Parlamencie Europejskim

⁶⁹² Ulrike Trebesius po opuszczeniu AfD była do 2018 r. członkiem LKR, a w 2020 r. wstąpiła do CDU.

⁶⁹³ Por. M. Schöfbeck, *Eine Bastion konservativer Grundideen? Die programmatischen Entwicklungslinien der CSU-Europapolitik*, w: G. Hopp, M. Sebaldt, B. Zeitler (Hrsg.), *Die CSU. Strukturwandel, Modernisierung und Herausforderungen einer Volkspartei*, Wiesbaden 2010, s. 212 i n.

⁶⁹⁴ Ch. Lees, *Limits of Party-Based Euroscepticism in Germany*, w: P. Taggart, A. Szczerbiak (ed.), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, Volume 1, s. 32.

⁶⁹⁵ M. Güllner, *Mythos und Verharmlosungen. Wie die AfD „salonfähig“ gemacht wurde*, w: Ch. Nawrocki, A. Fuhrer. (Hrsg.), *AfD Bekämpfen oder ignorieren? Intelligente Argumente von 14 Demokraten*, Bremen 2016, s. 46.

przekładały się na wymierne korzyści dla ugrupowania. Przede wszystkim znacznie wzrastały środki przyznawane na podstawie ustawy o partiach politycznych. Wsparcie środkami publicznymi obejmowało przy tym nie tylko subwencje, ale także pomoc techniczną, w tym dostęp do zasobów Bundestagu oraz zwrot kosztów podróży zgodnie z ustawą o posłach do Parlamentu Europejskiego⁶⁹⁶. Środki te stanowiły niewątpliwie czynnik sprzyjający stabilizacji nowego ugrupowania pod względem finansowym i organizacyjnym.

1.2. Wybory do PE w 2019 r.

Programy przedstawione przez niemieckie partie na potrzeby kampanii odzwierciedlały zróżnicowanie stanowisk wobec UE. Dominowało stanowisko pronijne, a propozycje reformatorskie mieściły się zasadniczo w ramach obowiązujących podstaw traktatowych⁶⁹⁷. Szeroki prointegracyjny konsensus niemieckich partii politycznych odpowiadał pozytywnemu nastawieniu większości niemieckiego społeczeństwa do UE, członkostwa Niemiec w UE i wspólnej waluty. Także instytucje unijne cieszyły się wyższym niż średnia europejska zaufaniem niemieckich respondentów. Integracja europejska oceniana była przy tym w 2019 r. bardziej przychylnie niż pięć lat wcześniej⁶⁹⁸. W ocenie 55 proc. niemieckich respondentów członkostwo w UE było dla społeczeństwa raczej korzystne. Jako zrównoważone pod względem kosztów i korzyści postrzegało je 32 proc., a jako raczej niekorzystne 10 proc. Była to najbardziej pozytywna ocena członkostwa od pierwszego badania opinii społecznej przy pomocy tak sformułowanego pytania w 1992 r.⁶⁹⁹

Program i kampania AfD były najbardziej krytyczne wobec UE. Partia zabiegała o głosy sloganem „Z miłości do Niemiec – wolność zamiast Brukseli” i programem zawierającym opcję wystąpienia z UE. Znamienne było, że przedstawiciele AfD sami relatywizowali treść postulatu warunkowego wyjścia z UE ze względu na dominację

⁶⁹⁶ Gesetz über die Rechtsverhältnisse der Mitglieder des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland (Europaabgeordnetengesetz - EuAbgG) vom 6. April 1979 (BGBl. I S. 413).

⁶⁹⁷ Omówienie programów głównych partii w: R. Formuszewicz, K. Frymark, *Zmierzch wielkich koalicji. Nemieckie partie polityczne przed wyborami do Parlamentu Europejskiego*, Komentarz OSW 302, 22.05.2019.

⁶⁹⁸ F. Mayer, *Die neue Europafreundlichkeit*, „Politik & Kommunikation“, 10.05.2019. <https://www.politik-kommunikation.de/ressorts/artikel/die-neue-europafreundlichkeit-169978647> [dostęp: 15.05.2023].

⁶⁹⁹ Forschungsgruppe Wahlen, Politbarometer-Extra Mai 2019, https://www.forschungsgruppe.de/Umfragen/Politbarometer/Archiv/Politbarometer-Extra/PB-Extra_Europa_Mai_I_2019/ [dostęp: 15.05.2023].

pozytywnego nastawienia do członkostwa w UE w Niemczech⁷⁰⁰. Według badania opinii społecznej pomysł wyjścia z UE popierało zaledwie 6 proc. respondentów; nawet w gronie sympatyków AfD nie było większości za pójściem w ślady Brytyjczyków, tylko 29 proc.⁷⁰¹

Na plakatach AfD eksponowała problemy nieszczelnych granic, kosztów polityki EBC i nadmiernej biurokracji, co szczególnie kontrastowało z wizualną kampanią SPD określoną jako „euroromantyczna”⁷⁰². W kampanii tematyka migracyjna odegrała większą rolę niż w 2014 r., jednak wbrew kalkulacjom AfD została przesłonięta przez debaty o polityce klimatycznej; na drugi plan zeszły też zagadnienia dotyczące strefy euro⁷⁰³. Negowanie przez AfD wpływu człowieka na klimat rozmijało się wyraźnie z nastrojami społecznymi w Niemczech.

Czołowym kandydatem AfD na wybory do PE był współprzewodniczący Jörg Meuthen. Ugrupowania skrajnej prawicy nie przyjęły koncepcji wystawiania wspólnego europejskiego kandydata na przewodniczącego Komisji Europejskiej (tzw. *Spitzenkandidat*) – inaczej niż europejska partia Sojusz Konserwatystów i Reformatorów w Europie (AKRE), która zaproponowała swojego przewodniczącego, Czecha Jana Zahradila.

Wyróżnikiem głosowania przeprowadzonego w Niemczech 26 maja 2019 r. była znaczna frekwencja: 61,4 proc. w stosunku do 47,9 proc. w 2014 r.⁷⁰⁴ Na zwiększenie frekwencji mogła wpłynąć równoległa organizacja wyborów do parlamentu krajowego w Bremie i licznych wyborów komunalnych.

Pozytywne nastawienie Niemców do UE znajduje zasadniczo odzwierciedlenie w wyższej niż średnia unijna frekwencji w wyborach do PE. W 2019 r. jednak wzrost frekwencji wyrażał także świadomość ich znaczenia. W badaniach poprzedzających

⁷⁰⁰ AfD lässt Parteiposition zum „Dexit“ im Wahl-O-Mat ändern, Die Welt 12.05.2019, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article193354759/Europawahl-AfD-laesst-Parteiposition-zum-Dexit-im-Wahl-O-Mat-aendern.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁰¹ H. Schwesinger, Die Deutschen sind EU-Fans, Vorwahlumfrage infratest dimap, 26.05.2019, <https://www.tagesschau.de/inland/analyse-europawahl-101.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁰² Wahlplakat-Analyse zur Europawahl: „Mangelnde Unterscheidbarkeit ist immer ein Vorteil für Populisten“, Rozmowa Marii Fiedler z Johannesem Hillje, Tagesspiegel 01.05.2019, <https://www.tagesspiegel.de/politik/mangelnde-unterscheidbarkeit-ist-immer-ein-vorteil-fur-populisten-5015461.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁰³ Infratest Dimap, EuropaTREND im Auftrag der ARD Mai 2019, <https://www.infratest-dimap.de/umfragen-analysen/bundesweit/europatrend/2019/mai/> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁰⁴ Bundeswahlleiter, Europawahl 2019, Ergebnisse der repräsentativen Wahlstatistik, <https://www.bundeswahlleiterin.de/europawahlen/2019/ergebnisse/repraesentative-wahlstatistik.html> [dostęp: 15.05.2023].

głosowanie 61% respondentów uważało nadchodzące wybory za ważne, a wśród zwolenników Zielonych było to aż 83%, SPD – 78%, a CDU – 76%⁷⁰⁵.

Wygraną zapewniła sobie chadecja z wynikiem 28,9% (CDU -7,5 pp., CSU +1,0 pp.), tracąc jednakże pięć z dotychczasowych mandatów. Niewątpliwy sukces odnieśli za to Zieloni z rezultatem 20,5% (+ 9,8 pp.) dającym 21 mandatów (+11). Wyprzedzili przy tym SPD, której notowania spadły do poziomu 15,8% (-11,4 pp.) przedkładając się na zaledwie 16 mandatów. Straciła też Lewica 5,5 proc. (-1,9 pp.), zyskało natomiast FDP 5,4 proc. (+2,1 pp.); obie partie zdobyły po pięć mandatów.

AfD z poparciem wynoszącym 11 proc. uplasowała się na czwartym miejscu, co dało jej 11 miejsc w PE. Partia poprawiła o 3,9 pp. wynik z 2014 r., ale poziom poparcia był poniżej oczekiwań i poniżej rezultatu z wyborów do Bundestagu z 2017 r. (12,6 proc.).

Ponownie ujawniło się zróżnicowanie regionalne poparcia dla AfD. Największe przyrosty poparcia partia odnotowała we wschodnich krajach związkowych. AfD była najsilniejszą partią w Saksonii z wynikiem 25,3 proc. (+15,1 pp.), w Brandenburgii - 19,9 proc. (+11,4 pp.). W Turyngii została wprawdzie nieznacznie wyprzedzona przez CDU, ale uzyskała 22,5 proc. (+15,1 pp.), podobnie w Saksonii Anhalt 20,4 proc. (+14,0 pp.). Drugie miejsce za chadecją zajęła też w Meklemburgii-Pomorzu Przednim z wynikiem 17,7 proc. (+10,7). Generalnie we wschodnich krajach federacji AfD uzyskała 21,1 proc., lokując się na drugiej pozycji za CDU, podczas gdy na zachodzie poparcie dla niej wyniosło 8,8 proc. Różnice regionalne wystąpiły też w odniesieniu do innych partii: Zieloni zdobyli więcej głosów w zachodniej części Niemiec, a Lewica we wschodniej. SPD i chadecja nieco lepsze rezultaty uzyskały na zachodzie, podczas gdy poparcie dla FDP było dość wyrównane.

Ze względu na brak progu wyborczego do PE weszli także przedstawiciele ugrupowań o znaczeniu regionalnym i czysto niszowych: Die PARTEI, Partia na rzecz Pracy, Praworządności, Ochrony Zwierząt, Promocji Elit i Inicjatyw Oddolnej Demokracji – 2,4%, 2 mandaty; Wolni Wyborcy – 2,2%, 2 mandaty; Partia Ochrony Zwierząt – 1,4%,; Partia Ekologiczno-Demokratyczna – 1%,; Volt – 1%,; Piraci – 1%,; FAMILIE – 0,7%, – po jednym mandacie.

⁷⁰⁵ *Die Mehrheit der Deutschen findet die Europawahl wichtig für Deutschland*, 16.05.2019, <https://yougov.de/news/2019/05/16/die-mehrheit-der-deutschen-findet-die-europawahl-w/> [dostęp: 15.05.2023].

Uzyskany wynik był poniżej prognoz, co było źródłem rozczarowania w samej AfD, w której liczone na zbliżenie się do wartości 20 proc. Można wskazać kilka przyczyn tego rezultatu. Po pierwsze, głównym tematem kampanii wyborczej była ochrona środowiska i klimatu jako najważniejszego wyzwania stojącego przed UE – na kontrze do postulatów AfD. Takie ukształtowanie tematyczne kampanii sprzyjało Zielonym, którzy uzyskali najwyższy wynik w wyborach ogólnoniemieckich od powstania partii, wyprzedzając po raz pierwszy SPD⁷⁰⁶. Po drugie, na niekorzyść AfD zadziałało też wpisanie do programu postulatów wystąpienia z UE, mogło bowiem odstraszać umiarkowane nastawionych wyborców. Ponieważ przed wyborami wyraźnie wzrosły wskaźniki pozytywnego nastawienia do UE, pomysł dexitu osłabiał zdolność AfD do mobilizacji wyborców sceptycznych wobec UE spoza jej żelaznego elektoratu⁷⁰⁷. Uwidoczniło się przy tym, że radykalne preferencje bazy partyjnej były zbyt odległe od nastrojów większości społeczeństwa. Po trzecie, szkodliwe okazało się też zbliżenie z FPÖ, skompromitowaną ujawnieniem tuż przed wyborami tzw. afery z Ibizy z udziałem Heinza-Christiana Strache, co doprowadziło do upadku koalicji rządzącej w Austrii⁷⁰⁸.

Alexander Gauland przekonywał w wieczór wyborczy, że niekorzyść AfD zadziałała zepchnięcie jej na pozycję defensywną, wymagającą nieustannego składania wyjaśnień odnośnie do własnych postulatów i preferowanych partnerów⁷⁰⁹.

AfD podobnie jak Lewica uzyskała gorszy wynik niż w wyborach do Bundestagu w 2017 r., a zatem nie wystąpił efekt upominania rządzących przez wyborców poprzez głosowanie na partie skrajne. Przed wyborami 56 proc. respondentów zadeklarowało, że polityka europejska jest ważniejsza dla ich decyzji, na kogo oddać głos, a tylko 38 proc. wskazywało na politykę wewnętrzną, co świadczyło o większym wyczuleniu na problematykę UE niż wcześniej⁷¹⁰. W ocenie Oskara Niedermayera można mówić w 2019 r. „europeizacji” wyborów do PE w Niemczech, ponieważ nie doszło do wyraźnego

⁷⁰⁶ K. Frymark, *Wybory do PE w Niemczech: Zieloni przed SPD*, Analiza OSW 28.05.2019.

⁷⁰⁷ O. Niedermayer, *op.cit.* 2019, s. 706.

⁷⁰⁸ Ujawnienie kompromitujących nagrań z udziałem austriackiego polityka przez tygodnik „Der Spiegel” najpierw w wersji internetowej, a następnie w nr 21/2019.

⁷⁰⁹ R. Roeser, *AfD: Stärkste Partei in zwei Ländern*, 27. Mai 2019, <https://www.endstation-rechts.de/news/afd-staerkste-partei-zwei-laendern> [dostęp: 15.05.2023].

⁷¹⁰ Forschungsgruppe Wahlen e.V., *Europawahl. Eine Analyse der Wahl vom 26. Mai 2019*, Mannheim 2019, s. 25.

zdominowania głosowania przez poziom polityki wewnętrznej, jak to miało miejsce we wcześniejszych elekcjach⁷¹¹.

W nowym składzie Parlamentu Europejskiego AfD reprezentowali następujący posłowie: Christine Anderson⁷¹², Gunnar Beck⁷¹³, Markus Buchheit⁷¹⁴, Nicolaus Fest⁷¹⁵, Maximilian Krah⁷¹⁶, Joachim Kuhs⁷¹⁷, Sylvia Limmer⁷¹⁸, Guido Reil⁷¹⁹, Bernhard Zimniok⁷²⁰, Lars Patrick Berg⁷²¹ (do 11.05.2021) i współprzewodniczący partii Jörg Meuthen (do 13.02.2022). Ten ostatni został po wyborach szefem delegacji AfD. Objął także funkcję wiceprzewodniczącego grupy politycznej ID. W ramach pracy parlamentarnej został członkiem Komisji Zatrudnienia i Spraw Socjalnych⁷²².

⁷¹¹ O. Niedermayer, *op.cit.* 2019, s. 701 i 707.

⁷¹² Christine Anderson należy do AfD od 2013 r., kierowała „Skrzydłem” w Hesji, wiązana z Pegidą. W PE w Komisji Kultury i Edukacji, Komisji Praw Kobiet i Równouprawnienia oraz Komisji śledczej ds. zbadania stosowania oprogramowania Pegasus i równoważnego oprogramowania szpiegowskiego służącego inwigilacji.

⁷¹³ Gunnar Beck, prawnik i filozof prawa, jest członkiem AfD od 2014 r. W PE w Komisji Gospodarczej i Monetarnej, Komisja Prawnej, Podkomisji do Spraw Podatkowych oraz w Delegacji do Zgromadzenia Parlamentarnego Partnerstwa UE–Zjednoczone Królestwo i w Delegacji do komisji współpracy parlamentarnej UE–Rosja. Aktywny w promowaniu pozycji prorosyjskich, także poprzez wyjazdy do tego państwa.

⁷¹⁴ Prawnik Markus Buchheit pracował w poprzedniej kadencji PE dla posła Franza Obermayra (FPÖ), a następnie jako doradca ds. handlu międzynarodowego w grupie ENF. Był członkiem CSU, od 2016 r. w AfD. W PE w Komisji Przemysłu, Badań Naukowych i Energii, Komisji Rynku Wewnętrznego i Ochrony Konsumentów oraz w Komisji Petycji.

⁷¹⁵ Nicolaus Fest, prawnik, były dziennikarz tabloidu „Bild”. Członek AfD od 2016 r. W PE w Komisji Wolności Obywatelskich, Sprawiedliwości i Spraw Wewnętrznych, w Komisji Specjalnej ds. Obcych Ingerencji we Wszystkie Procesy Demokratyczne w Unii Europejskiej, w tym Dezinformacji, oraz ds. Wzmocnienia Uczciwości, Przejrzystości i Odpowiedzialności w Parlamencie Europejskim.

⁷¹⁶ Drezdeński adwokat Maximilian Krah wstąpił do AfD w 2016 r. po opuszczeniu CDU. Jedyny eurodeputowany AfD ze wschodniej części Niemiec, uważany za zwolennika Björna Höcke. W PE w Komisji Handlu Międzynarodowego, w Podkomisji Praw Człowieka, Podkomisji Bezpieczeństwa i Obrony oraz członek Delegacji do spraw stosunków ze Stanami Zjednoczonymi.

⁷¹⁷ Joachim Kuhs jest członkiem AfD od 2013 r. W EP w Komisji Budżetowej i w Komisji Kontroli Budżetowej.

⁷¹⁸ Sylvia Limmer należy do AfD od 2016 r. Ma doktorat z biologii i jest specjalistką w zakresie biotechnologii. Neguje antropogeniczne zmiany klimatu. W PE w Komisji Ochrony Środowiska Naturalnego, Zdrowia Publicznego i Bezpieczeństwa Żywności, w Podkomisji Zdrowia Publicznego oraz w Komisji Specjalnej ds. Pandemii COVID-19: wyciągnięte wnioski i zalecenia na przyszłość.

⁷¹⁹ Były górnik Guido Reil wstąpił do AfD w 2016 r. po 26 latach członkostwa w SPD ze względu na krytykę polityki migracyjnej. W PE w Komisji Zatrudnienia i Spraw Socjalnych.

⁷²⁰ Były wojskowy z doświadczeniem dyplomatycznym Bernhard Zimniok wstąpił do AfD w 2015 r. W PE w Komisji Spraw Zagranicznych oraz w Komisji Rozwoju.

⁷²¹ Lars Patrick Berg pracował w poprzedniej kadencji jako rzecznik prasowy AfD w PE. Członek partii od 2013 r. do 2021 r. Od 2022 r. członek nowej partii Bündnis Deutschland. W PE w Komisji Rynku Wewnętrznego i Ochrony Konsumentów.

⁷²² W poprzedniej kadencji był członkiem Komisji Gospodarczej i Monetarnej (ECON).

1.3. Integracja europejska a linie konfliktów socjopolitycznych w Niemczech

Ogólnie wyniki wyborów do PE w 2019 r. postrzegane były jako potwierdzenie rosnącego znaczenia podziału integracja-demarkacja w stosunku do klasycznego podziału lewica-prawica. Za tą tezę przemawiać miała okoliczność, że w skali całej UE zyskali wyraźnie liberałowie, Zieloni oraz ugrupowania eurosceptyczne, zwłaszcza radykalna prawica⁷²³.

W podobny sposób można by zinterpretować rozkład poparcia dla partii niemieckich wskazując na historyczny sukces Zielonych oraz rosnącą w stosunku do 2014 r. liczbę głosów oddanych na AfD. Okoliczności te wskazywałyby na silniejszą polaryzację w wymiarze kulturowym, uwzględniając także stosunek do UE⁷²⁴.

W wyborach w 2019 r. Zieloni i AfD stanowili rzeczywiście dwa bieguny polityczne zarówno pod względem oferty programowej w zakresie rozwoju integracji europejskiej, podejścia do polityki migracyjnej oraz zaangażowania Niemiec i UE w walkę ze zmianami klimatu. Także wyborcy obu ugrupowań stanowią swoje przeciwieństwo pod względem motywacji i przekonań. Znajdowało to odzwierciedlenie w sondażach przedwyborczych. I tak członkostwo w UE za niekorzystne uważało 41 proc. respondentów deklarujących się jako zwolennicy AfD. W tym gronie członkostwo za raczej korzystne postrzegało 26 proc., podobnie jak za neutralne pod tym względem. W przypadku zwolenników pozostałych relewantnych partii liczba wskazań oceny członkostwa jako niekorzystnego mieściła się w przedziale od 1 do 4 proc. Sympatycy Zielonych najliczniej uważali obecność Niemiec w UE za raczej korzystną – 76 proc.⁷²⁵ Zwolennicy Zielonych okazali się największymi zwolennikami pogłębienia współpracy w ramach UE – taką opcję wybierało wśród nich 74 proc. Taki sam był odsetek wyborców AfD wybierających odpowiedź przeciwną tj. postulat większej samodzielności działania Niemiec⁷²⁶. Z kolei w prowadzonym cyklicznie badaniu *Politbarometer* za zacieśnieniem w ramach UE optowali w największym stopniu sympatycy Lewicy – 81 proc., podczas gdy odsetek takich

⁷²³ N. Brack, *Towards a unified anti-Europe narrative on the right and left? The challenge of Euroscepticism in the 2019 European elections*, "Research & Politics", Vol. 7, Issue 2, April-June 2020, s. 1.

⁷²⁴ Strategiedebatten Deutscher Parteien im Rahmen der Europawahl 2019, <https://www.fes.de/strategiedebatten-1/strategiedebatten-deutscher-parteien-im-rahmen-der-europawahl-2019#c152421>

⁷²⁵ Forschungsgruppe Wahlen, *Politbarometer-Extra Mai 2019*, https://www.forschungsgruppe.de/Umfragen/Politbarometer/Archiv/Politbarometer-Extra/PB-Extra_Europa_Mai_I_2019/

⁷²⁶ Infratest Dimap, *EuropaTREND op.cit.*

odpowiedzi w przypadku sympatyków Zielonych wynosił 74 proc. Nie zmieniał się za to obraz odnośnie do zwolenników AfD: 58 proc. wybierało większą samodzielność (następni w kolejności byli dopiero wyborcy chadecji z 13 proc.)⁷²⁷.

Otwarte pozostaje jednak pytanie, czy można na tej podstawie wnioskować o kształtowaniu się w Niemczech nowej samodzielnej linii podziału odwołującej się do integracji europejskiej.

W Niemczech tradycyjny konflikt na liniach praca-kapitał oraz przywiązanie do religii lub jego brak ustąpiły w latach 60. i 70. XX w. ustawieniu rywalizacji partyjnej wzdłuż osi prawica-lewica⁷²⁸. Powstanie Zielonych i wewnętrzne spory w ramach SPD skutkowały od początku lat 80. wzrostem znaczenia wartości postmaterialnych takich jak ekologia, prawa człowieka, równouprawnienie płci, prowadząc do wykształcenia się nowej linii podziału w wymiarze społeczno-kulturowym⁷²⁹. W rezultacie można wskazać dwie główne osie konfliktu: wokół państwa socjalnego i zaangażowania państwa w gospodarkę (regulacja – liberalizm) oraz wartości kulturowych (otwarte społeczeństwo/libertarianizm-polityka autorytarna)⁷³⁰.

W rezultacie dominującą linię konfliktu społeczno-politycznego w Niemczech wyznacza konflikt państwa socjalnego toczący się między wolnym rynkiem a sprawiedliwością społeczną, uzupełniony najpierw przez konflikt przynależności religijnej i sekularyzacji, a od lat 70. XX w. przez społeczno-polityczny konflikt między systemami wartości: lewicowo liberalnym, wielokulturowym i zorientowanym międzynarodowo z jednej i konserwatywnym/autorytarnym, opartym na narodowej tożsamości i kulturze z drugiej strony⁷³¹.

Analizując pozycjonowanie się AfD w tak zarysowanej strukturze organizującej rywalizację partii politycznych należy odnotować, że w przypadku tego ugrupowania nie występuje w zasadzie retoryka antyglobalizacyjna⁷³². Ponadto, jak zaobserwował Frank Decker, poprzez postulat odrzucenia „niekontrolowanej imigracji do systemów

⁷²⁷ Forschungsgruppe Wahlen, Politbarometer-Extra Mai 2019, *op.cit.*

⁷²⁸ P. Kubiak, *System partyjny i partie polityczne zjednoczonych Niemiec (1990-2013)*, Poznań 2014, s. 226.

⁷²⁹ *Ibidem*, s. 227.

⁷³⁰ *Ibidem*, s. 230.

⁷³¹ O. Niedermayer, *Das deutsche Parteiensystem im europäischen Vergleich*, Bundeszentrale für Politische Bildung, Parteien in Deutschland, 26.10.2022, <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/201874/das-deutsche-parteiensystem-im-europaeischen-vergleich/> [dostęp: 15.05.2023].

⁷³² Por. A. Kałabunowska, *On the Role of Anti-globalist and Anti-European Attitudes in Extreme Right Ideology*, „Politeja” No. 6(63), 2019, s. 133.

socjalnych” partia już na etapie wyborów do PE w 2014 r. powiązała ekonomiczną i kulturową linię konfliktu socjopolitycznego⁷³³. Z kolei w ocenie Oskara Niedermayera kryzys migracyjny 2015 r. wywarł silny wpływ na rywalizację partyjną, co znalazło wyraz w wyeksponowaniu konfliktu w wymiarze GAL/TAN. Jednakże ekonomiczne następstwa kolejnych kryzysów przywróciły prymat konfliktu dotyczącego państwa socjalnego⁷³⁴. Można zatem przyjąć, że rywalizacja wyrażona starciem Zielonych i AfD z ich przeciwstawnymi pozycjami mieści się nadal w dotychczasowym modelu podziałów socjopolitycznych w Niemczech.

Przede wszystkim jednak tematyka europejska nie ma samodzielnej i centralnej roli w kampanii wyborczej. Ta prawidłowość potwierdzona została w ramach analizy wyborów przeprowadzanych od 2009 do 2019 r. Nie zmieniała jej nawet okoliczność, że kwestie związane z UE miały większy wpływ na zachowania elektoratu w wyborach do PE w 2019 r. W rezultacie mimo pojawienia się AfD integracja europejska nie stanowi podstawy samodzielnej linii konfliktu w rywalizacji partii politycznych w Niemczech⁷³⁵.

Uzupełniającym argumentem przeciwko identyfikacji samodzielnej osi konfliktu odnoszącej się do integracji europejskiej jest także niemiecka reprezentacja w PE na przestrzeni lat. Rosnącej polaryzacji politycznej towarzyszyła postępująca fragmentaryzacja systemu partyjnego, a w konsekwencji liczby niemieckich ugrupowań reprezentowanych w PE, co ilustruje zamieszczona poniżej tabela. Podkreślić jednak należy, że do 2014 r. reprezentację w tym parlamencie uzyskiwała tylko jedna partia, którą można przyporządkować do kategorii twardego eurosceptycyzmu tj. Republikanie. Dopiero kryzys w strefie euro zmienił ten obraz⁷³⁶.

Zarysowana powyżej kwestia będzie zapewne nadal tematem debaty naukowej w Niemczech. Można się w szczególności spodziewać nowych argumentów opartych na pogłębionych analizach struktury elektoratu. Dotychczasowe ustalenia badawcze nie

⁷³³ F. Decker, *Die Alternative für Deutschland. Ein Porträt*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 123.

⁷³⁴ O. Niedermayer, *op.cit.* 2022.

⁷³⁵ O. Niedermayer, *Deutsche Parteien und Europa*, w: K. Böttger, M. Jopp, *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bonn 2021, s. 208 i 210. Tak samo J. Wimmel, *Europa-Lager im deutschen Parteiensystem auf Basis des Wahl-O-Mat*, „Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Internationales Parteienrecht und Parteienforschung“ (MIP), 2019 | 25. Jhrg. | Heft 2, s. 192.

⁷³⁶ W. Knelangen, *Ende des europapolitischen Gleichklangs? Die öffentliche Meinung zur europäischen Integration in Deutschland*, w: K. Böttger, M. Jopp, *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bonn 2021; s. 245.

pozwalają bowiem jeszcze na sformułowanie kategoriycznych wniosków. W świetle przeprowadzonych badań bronić można zarówno twierdzenia o nowej jakości podziału kulturowego, jak i o ekonomiczno-społecznych uwarunkowaniach sukcesu AfD⁷³⁷.

Tabela 27. Podział mandatów RFN w Parlamencie Europejskim między partie polityczne

Rok wyborów	CDU/CSU	SPD	FDP	Zieloni	Lewica ²	AfD	Pozostałe	Łącznie
1979	40	34	4	-	-	-	-	78 ³
1984	39	32	-	7	-	-	-	78 ³
1989	31	30	4	7	-	-	6 ⁴	78 ³
1994	47	40	-	12	-	-	-	99
1999	53	33	-	7	6	-	-	99
2004	49	23	7	13	7	-	-	99
2009	42	23	12	14	8	-	-	99
2014	34	27	3	11	7	7	7 ⁵	96
2019	29	16	5	21	5	11	9 ⁶	96

1 1979-1989 tylko stare kraje federacji

2 do 2004 r. PDS

3 Ponadto delegaci Izby Deputowanych Berlina: 1979: CDU 2, SPD 1; 1984: CDU 2, SPD 1; 1989: CDU 1, SPD 1, AL 1

4 Republikanie

5 Wolni Wyborcy 1, Partia Ochrony Zwierząt 1, RODZINA 1, Piraci 1, ÖDP 1, NPD 1, PARTIA 1

6 Wolni Wyborcy 1, PARTIA 2, Piraci 1, Partia Ochrony Zwierząt 1, RODZINA 1, ÖDP 1, Volt 1

Źródło: V. Neu, *Europawahl in Deutschland am 26. Mai 2019, Tabellenanhang*, KAS, Sankt Augustin/Berlin 2019, s. 6.

⁷³⁷ A. Tutić, H. von Hermanni, *Sozioökonomischer Status, Deprivation und die Affinität zur AfD – Eine Forschungsnotiz*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, 70(2) 2018, s. 275–294.

2. Przynależność AfD do grup politycznych w PE

Specyfika Parlamentu Europejskiego wynika ze strukturalnych uwarunkowań systemu politycznego UE. Nie występuje bowiem w PE klasyczna rywalizacja na linii rządzący – opozycja, podobnie jak nie ma możliwości wywierania bezpośredniego wpływu PE i jego większości na egzekutywę⁷³⁸. Charakter działalności opozycyjnej różni się zatem znacznie od modelu opozycji w państwach narodowych⁷³⁹.

Posłowie do PE nie działają w ramach jednolitych delegacji narodowych, tylko zgodnie z orientacją ideologiczną swojej partii przystępują, najczęściej zbiorowo jako reprezentacja danego ugrupowania, do działających w PE grup politycznych.

2.1. Afiliacja AfD do grup politycznych podczas 8. kadencji PE

Sojusz z konserwatystami

Najpoważniejszym wyzwaniem dla AfD debiutującej w 2014 r. Parlamencie Europejskim było potwierdzenie zdolności integracji – przynajmniej formalnie – w struktury stanowiące podstawę funkcjonowania tego organu przedstawicielskiego. W pierwszej kolejności sprawne włączenie w prace PE zależne jest od członkostwa w grupie politycznej (frakcji). Przy uwzględnieniu pozycji programowych AfD rysowały się dwie opcje. Pierwszą stanowiło członkostwo w grupie Europejskich Konserwatystów i Reformatorów (*European Conservatives and Reformists*, ECR) a drugą grupa Wolności i Demokracji Bezpośredniej (*Europe of Freedom and Direct Democracy*, EFDD⁷⁴⁰).

Akces do EFDD z perspektywy wielu członków partii byłby naturalnym i aprobowanym wyborem, a także część liderów partii nie byłaby przeciwna współpracy z UKIP. Młodzieżówka AfD *Junge Alternative für Deutschland* zorganizowała dyskusję publiczną z udziałem lidera UKIP Nigela Farage’a, w której wziął udział lider partii w Nadrenii Północnej-Westfalii Markus Pretzell – za co został upomniany przez zarząd partii. Mimo poczucia bliskości politycznej współpraca z UKIP miała istotną wadę

⁷³⁸ A. Trzcielińska-Polus, *Współczesna geografia polityczna Parlamentu Europejskiego*, w: K. Zuba, B. Choroś, *Parlament Europejski w strukturze instytucjonalnej i politycznej Unii Europejskiej*, Opole 2019, s. 178.

⁷³⁹ Szerzej o specyfice opozycji w PE: S. Thierse, *Governance und Opposition im Europäischen Parlament. Minderheitenrechte und Agendakontrolle im legislativen Entscheidungsprozess*, Baden Baden 2015.

⁷⁴⁰ Choć nazwa nawiązywała do działającej w poprzedniej kadencji grupy Europa Wolności i Demokracji, to elementem kontynuacji było w zasadzie tylko zaangażowanie UKIP.

z perspektywy kierownictwa partii, a mianowicie negatywny wizerunek tego brytyjskiego ugrupowania w Niemczech⁷⁴¹.

Decyzja podjęta została zatem na korzyść afiliacji z ECR, za czym przemawiał szereg argumentów. Przede wszystkim, ta grupa polityczna charakteryzowała się wprawdzie krytycznym stanowiskiem wobec integracji europejskiej – stanowiła zatem frakcję opozycyjną wobec głównego nurtu tzw. projektu europejskiego⁷⁴², ale nie odrzucała fundamentalnie UE. W opracowaniach naukowych klasyfikowano ją jako narodowo-konserwatywną przedstawicielkę umiarkowanego (miękkiego) eurosceptycyzmu bądź jako grupę antyfederalistyczną⁷⁴³. Członkowie grupy odwoływali się natomiast do koncepcji eurorealizmu. Przekonaniom neoliberalnych liderów AfD odpowiadało skupienie na integracji ekonomicznej i pozytywny stosunek do globalizacji⁷⁴⁴.

Mimo dystansu do integracji europejskiej grupa była zatem postrzegana była jako część politycznego mainstreamu. Niewątpliwa korzyść dla postrzeganej w Niemczech częściowo jako „anomalii” AfD polegała zatem na dołączeniu do grona „normalnych” partii politycznych na forum Parlamentu Europejskiego mimo pozycji eurosceptycznej. Dzięki związaniu się z konserwatystami w PE AfD zdołała się odróżnić się od partii klasyfikowanych jako radykalne bądź ekstremistyczne. Taka taktyka zgodna była z wcześniejszymi deklaracjami o zamiarze utrzymania wyraźnego dystansu do francuskiego Frontu Narodowego oraz do holenderskiej Partii Wolności (*Partij voor de Vrijheid*, PVV), założonej przez Geerta Wildersa⁷⁴⁵. Szczególnie ważny był aspekt nawiązania współpracy z partnerem najbardziej odpowiadającym oczekiwaniom liderów partii tj. z brytyjską Partią Konserwatywną. Należy w tym kontekście przypomnieć, że premier Wielkiej Brytanii David Cameron wskazany był imiennie w pierwszym programie

⁷⁴¹ P. Timmann, *Die AfD sucht den politischen Ritterschlag durch die Tories*, <http://www.euractiv.de/sections/europawahlen-2014/die-afd-sucht-den-politischen-ritterschlag-durch-die-tories-302413> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁴² A. Trzcielińska-Polus, *op.cit.*, s. 169.

⁷⁴³ M. Steven, A. Szczerbiak, *Conservatism and 'Eurorealism' in the European parliament: the European conservatives and reformists under the leadership of Poland's law and justice*, „European Politics and Society” 2022, s. 8.

⁷⁴⁴ D. Plehwe, „*Alternative für Deutschland*“, *Alternativen für Europa?*, w: G. Hentges, K. Nottbohm, H.W. Platzer, *Europäische Identität in der Krise?* Wiesbaden 2017, s. 249.

⁷⁴⁵ Zob. przykładowo wypowiedzi Bernda Lucke w wywiadzie dla tygodnika „Wirtschaftswoche“, *„Die Große Koalition betreibt Unsinn”*, Interview von Tim Rahmann, „Wirtschaftswoche“ 28.11.2013, http://www.wiwo.de/politik/deutschland/afd-chef-bernd-lucke-die-grosse-koalition-betreibt-unsinn/v_detail_tab_print/9136760.html [dostęp: 15.05.2023].

wyborczym AfD z 2013 r. jako promotor pozytywnie ocenianych postulatów wobec UE⁷⁴⁶. Co więcej, dzięki członkostwu w ECR, AfD stawała się poniekąd się partnerem partii rządzącej w Wielkiej Brytanii, a lider tej partii postrzegany był przez Angelę Merkel jako ważny sojusznik w odniesieniu do promowania programu konkurencyjności UE. Ponadto ECR postrzegana była zasadniczo jako konstruktywna opozycja w ograniczonych warunkach systemowych PE, zatem współpraca AfD w jej ramach mogła być przedstawiana jako przedłużenie kursu opozycyjnego z polityki wewnętrznej. Wiarygodne są zatem doniesienia prasowe, że kanclerz Merkel miała próbować zapobiec przyjęciu AfD do ECR, postrzegając w tej afiliacji ryzyko dalszego dowartościowania AfD⁷⁴⁷.

Po stronie torysów bilans podjęcia tej współpracy nie rysował się równie korzystnie. Wprawdzie siedmioosobowa delegacja stanowiła istotne wzmocnienie dla ECR, ale głównym uzasadnieniem aliansu były jednak względy polityki wewnętrznej. Konserwatyści przyjęli bowiem taktykę ograniczania za wszelką cenę wpływów UKIP. Przyjmując AfD do ECR wykluczali wykorzystanie współpracy z niemieckim partnerem w kampanii krajowej kampanii UKIP. Uwarunkowania polityki zagranicznej zeszły zatem na drugi plan, choć David Cameron, zdany na wsparcie kanclerz Angeli Merkel dla realizacji brytyjskich postulatów w UE, miał być przeciwko dopuszczeniu do współpracy jej kontrowersyjnych oponentów z prawego skrzydła. Potwierdzeniem tych wewnętrznych rozterek był wynik głosowania członków ECR, w którym akceptacja akcesji AfD przeszła niewielką tylko różnicą głosów⁷⁴⁸.

Licząca 71 eurodeputowanych grupa ECR stanowiła trzecią co do liczebności grupę polityczną, wyprzedzając w 8. kadencji EP liberalną ALDE (Porozumienie Liberalów i Demokratów na rzecz Europy, *Alliance of Liberals and Democrats for Europe*) i Grupę Zielonych/Wolne Przymierze Europejskie (Greens/European Free Alliance, G/EFA). Błędnym byłoby jednak założenie, że każda zaangażowana tej grupie partia korzystała w tym samym stopniu ze zwiększonego pola działania politycznego wynikającego

⁷⁴⁶ „Wir unterstützen nachdrücklich die Positionen David Camerons, die EU durch mehr Wettbewerb und Eigenverantwortung zu verschlanken“, AfD, *Wahlprogramm*, Program na wybory do Bundestagu, przyjęty na zjeździe w Berlinie 14 kwietnia 2013 r.

⁷⁴⁷ G. P. Schmitz, C. Volkery, Ph. Wittrock, AfD und Tories: Luckes Glück, Merkels Ärger, Der Spiegel 12.06.2014, <https://www.spiegel.de/politik/ausland/eu-parlament-afd-zusammenarbeit-mit-camerons-tories-veraergert-merkel-a-974742.html> [dostęp 15.05.2023]

⁷⁴⁸ A. Barker, G. Parker, S. Wagstyl, *Tory tie-up with anti-euro party undermines UK-German relations*, Financial Times, 12.06.2014, <https://www.ft.com/content/2e88a834-f217-11e3-9015-00144feabdc0> [dostęp: 15.05.2023].

z liczebności mandatów. Grupa była zdominowana przez delegację torysów, którzy zakładali pierwotnie tę grupę w 2009 r. mimo znacznych strat wyborczych poniesionych przez tę partię. Silną delegację miała też polska partia Prawo i Sprawiedliwość, z kolei czeska ODS – kolejny współzałożyciel, dysponowała tylko dwoma miejscami. Pod względem czysto formalnym AfD tworzyła trzecią co do wielkości delegację wewnątrz ECR, było to jednak osłabione jej statusem nowicjusza. Zgodnie z regułami parlamentarnymi AfD była jednak reprezentowana w kierownictwie grupy: Hans-Olaf Henkel został jednym z sześciu wiceprzewodniczących, a Bernd Lucke członkiem zarządzającego frakcją Biura.

Członkostwo AfD w grupie nie było wolne od napięć. Przykładem rozejścia się preferencji partii i ECR było głosowanie wniosku o wotum nieufności dla przewodniczącego Komisji Europejskiej Jeana-Claude Junckera. Wniosek został wniesiony przez partie eurosceptyczne, w tym Front Narodowy i UKIP, w związku z aferą Luxleaks dotyczącą kontrowersyjnych modeli unikania opodatkowania. Choć ECR podjęła 25 listopada 2014 r. decyzję o wstrzymaniu się od głosu⁷⁴⁹, to posłowie z AfD zagłosowali przeciwko przewodniczącemu Komisji co zostało odebrane krytycznie przez komentatorów w Niemczech jako współdziałanie z izolowaną politycznie częścią prawicy w PE⁷⁵⁰.

Mimo przyjęcia do ECR partia zderzyła się z obstrukcją ze strony innych ugrupowań. Kandydatura Bernda Lucke na zastępcę przewodniczącego Komisji Gospodarczej i Monetarnej (ECON), nie była w stanie zdobyć poparcia podobnie jak Beatrix von Storch w Komisji Praw Kobiet i Równouprawnienia (FEMM). Sama afiliacja ECR nie wystarczała do zbalansowania uważanych za kontrowersyjne stanowisk zajmowanych przez AfD w polityce monetarnej i społecznej. Z drugiej strony, Hans-Olaf Henkel został bez trudności wybrany na wiceprzewodniczącego Komisji ds. Przemysłu, Badań i Energii (ITRE). Bernd Lucke ostatecznie został wiceprzewodniczącym Komisji Specjalnej ds. Przestępstw Finansowych, Uchylania się od Opodatkowania i Unikania Opodatkowania (TAXE). Ponadto Bernd Kölmel objął przewodnictwo delegacji ds. relacji z Kanadą.

⁷⁴⁹ *ECR adopts a motion on Luxleaks*, 27.11.2014, https://ecrgroup.eu/article/ecr_adopts_a_motion_on_luxleaks [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁵⁰ „Verlust der Unschuld“: AfD stimmt mit Rechtspopulisten, 27.11.2014, https://www.focus.de/politik/ausland/eu/misstrauensvotum-gegen-juncker-verlust-der-unschuld-afd-stimmt-mit-rechtspopulisten_id_4306881.html [dostęp: 15.05.2023]

Kontrowersje wokół programowej i politycznej orientacji AfD, jak również niezręczność tego sojuszu z perspektywy torysów, wyraźnie ograniczały polityczne możliwości dla AfD. Postrzegana jako głosiciel kontrowersyjnych stanowisk partia zderzyła się z bezpośrednią opozycją nie uwzględniającą wewnątrzparlamentarnych porozumień co do personalnej obsady komisji. Ponadto pozycja debiutanta wzmacniała oddziaływanie obu powyższych czynników. Reprezentowana przez parlamentarzystów nowicjuszy AfD nie dysponowała na forum Parlamentu Europejskiego ani specjalistycznym *know how*, ani znaczącym politycznym doświadczeniem któregośkolwiek z eurodeputowanych zebranych podczas pełnienia funkcji w rządzie bądź w parlamencie – to ograniczenie dotyczyło wszystkich członków delegacji. Eurodeputowani AfD mieli zróżnicowane doświadczenie zawodowe: Hans-Olaf Henkel jako manager IBM, BDI i Leibnitz Gesellschaft, a Lucke i Starbatty byli ekonomistami i wykładowcami akademickimi.

Wejście do PE otwierało przez PE nowe perspektywy. Dawało arenę do wystąpień, które można było następnie promować w mediach społecznościowych w celu nagłośnienia własnych pozycji programowych i podejmowanych inicjatyw. Działacze partyjni mieli jednak świadomość, że choć jest to ważny krok ku stabilizacji partii, to faktyczne znaczenie prowadzonej na forum PE działalności w niewielkim stopniu przełoży się na zwiększanie szans w kolejnych wyborach krajowych.

Obecność w Parlamencie Europejskim i przynależność do ECR postawiła przez AfD nowe wyzwanie dotyczące spójności stanowisk wyrażanych na poziomie europejskim i narodowym. Już na początku rozbieżne początkowo opinie w partii na temat tego, która partia brytyjska jest właściwym sojusznikiem, sygnalizowały zróżnicowanie nastawienia do UE wśród funkcjonariuszy partii i jej zwolenników. Rozdźwięk ten stopniowo się pogłębiał.

Rozłam, secesja i marginalizacja

Eurodeputowani AfD zaangażowali się w prowadzony w partii spór ideologiczny i personalny. Lucke i Henkel zamierzali prowadzić AfD kursem liberalizmu gospodarczego połączonego z krytyką wspólnej waluty, podczas gdy Alexander Gauland i Frauke Petry naciskali na wzmocnienie narodowo-konserwatywnego profilu i wykorzystanie potencjału polaryzacyjnego kwestii imigracji. Beatrix von Storch, i Marcus Pretzell byli aktywnymi reprezentantami skrzydła narodowo-konserwatywnego.

W ramach delegacji w Parlamencie Europejskim wewnętrzne napięcia w partii znalazły odzwierciedlenie w starciu Hansa-Olafa Henkela i Marcusa Pretzella, prowadzonym publicznie, przy wykorzystaniu mediów społecznościowych i prasy, czemu towarzyszył obustronne oskarżenia o brak zaangażowania i wiarygodności⁷⁵¹. Skutkiem konfliktu była rezygnacja Henkela ze funkcji w kierownictwie partii, oraz wykluczenie Pretzella ze spotkań delegacji w Parlamencie Europejskim. Rezygnacja Henkela była korzystna dla zwolenników zwrotu na prawo, ponieważ zmieniała układ sił w zarządzie na niekorzyść Bernda Luckego. W ciągu czterech tygodni wiosną 2015 r. z udziału w zarządzie federalnym zrezygnowało trzech jego członków. Podobne spory toczyły się na poziomie landowym, w szczególności w Turyngii. W Nadrenii Północnej - Westfalii Marcus Pretzell został zmuszony do wyjaśnienia niejasności wokół zaciągniętych przez niego zobowiązań finansowych i spełniania warunku domicylu dla pełnienia funkcji regionalnego przewodniczącego⁷⁵².

Eskalacja kryzysu wewnątrzpartyjnego doprowadziła 5 lipca 2015 r. do zmiany na stanowisku lidera partii. Po przegranym stosunkiem 38 do 60 proc. głosowaniu na zjeździe partii w Essen, Bernd Lucke, który zapewnił AfD wizerunek profesorskiej partii o liberalnej orientacji gospodarczej, musiał ustąpić miejsca Frauke Petry, przewodniczącej organizacji partyjnej w Saksonii, jednej z czołowych postaci skrzydła narodowo-konserwatywnego. Wobec tej porażki współzałożyciel partii postanowił opuścić szeregi, pociągając za sobą licznych naśladowców, przede wszystkim w zachodnich krajów federacji⁷⁵³.

Najbardziej widocznym przejawem tego, że wewnętrzne napięcia w partii działały na jej szkodę, była stagnacja poparcia w sondażach w okresie, gdy negocjowane były kolejne kroki wobec Grecji i dalsze działania w ramach zarządzania kryzysem w strefie euro. Dowodziło to niezdolności AfD do wykorzystania zaniepokojenia społecznego związanego z niepewnością co do przyszłości wspólnej waluty dla zwiększenia swojej bazy wyborczej w społeczeństwie. u wyborców skojarzenia, że w razie turbulencji w strefie

⁷⁵¹ Schwänzt AfD-Mann Henkel Parlamentssitzungen?, BILD 2.04.2025, <http://www.bild.de/politik/inland/alternative-fuer-deutschland/schwaenzt-afd-mann-parlaments-sitzungen-40392538.bild.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁵² D. Neuerer, AfD droht Spaltung im EU-Parlament, <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/krise-der-afd-afd-droht-spaltung-im-eu-parlament/11694168.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁵³ S. Franzmann, *Von AfD zu ALFA: Die Entwicklung zur Spaltung*, „MIP Zeitschrift für Parteienwissenschaft“ 2016 22. Jhrg., s. 23-37.

euro, rośnie poparcie dla tej partii. AfD nie była też w stanie wypracować sobie profilu kompetencyjnego w tym zakresie tj. wizerunku partii, która posiada niezbędne kompetencje w sferze polityki finansowej i gospodarczej. Zakresie Niemcy utrzymywali wysoki poziom zaufania odnośnie do czołowych polityków koalicji rządzącej także w kolejnej odsłonie kryzysu strefy euro.

Skutki rozłamu szczególnie mocno dotknęły delegację AfD w Parlamencie Europejskim. Stojący na jej czele wypchnięty z partii współzałożyciel Bernd Lucke zdecydował się na zainicjowanie kolejnego projektu politycznego – partii ALFA, która zmieniła następnie nazwę na Liberalno Konserwatywni Reformatorzy (*Liberal-Konservative Reformer*, LKR). W przeciwieństwie do AfD ten nowy projekt polityczny Luckego nie przerodził się w poważne polityczne przedsięwzięcie.

Tabela 28.

Afiliacje posłów wybranych do PE z listy AfD po rozłamie w partii

Eurodeputowany	Przynależność partyjna	Grupa polityczna w PE
Hans-Olaf Henkel	niezrzeszony	Europejscy Konserwatyści i Reformatorzy
Bernd Lucke	Alfa/LKR	Europejscy Konserwatyści i Reformatorzy
Bernd Kölmel	niezrzeszony	Europejscy Konserwatyści i Reformatorzy
Marcus Pretzell	Die Blaue Partei	Grupa Europa Narodów i Wolności
Joachim Starbatty	niezrzeszony	Europejscy Konserwatyści i Reformatorzy
Beatrix von Storch 2014-2017	AfD	Europejscy Konserwatyści i Reformatorzy 1.07.2014 – 07.04.2016 Grupa Europa Wolności i Demokracji Bezpośredniej 08.04.2016 – 23.10.2017
Ulrike Trebesius	niezrzeszona	Europejscy Konserwatyści i Reformatorzy
Jörg Meuthen 2018-2019	AfD	Grupa Europa Wolności i Demokracji Bezpośredniej

Źródło: Zestawienie własne na podstawie danych publikowanych przez Parlament Europejski,
<http://www.europarl.europa.eu>.

W wyniku rozłamu w partii tylko dwoje z siedmiorga eurodeputowanych – Beatrix von Storch i Marcus Pretzell – pozostało w AfD, zachowując początkowo także członkostwo w ECR. Zdecydowany zwrot partii na prawo, a także ostra retoryka podczas

kryzysu migracyjnego czyniły tę okoliczność coraz bardziej niewygodną dla brytyjskich konserwatystów. Utrzymywanie formalnie współpracy z AfD obciążało stosunki niemiecko-brytyjskie, a skłócenie byłych i aktualnych członków grupy politycznej obniżało zdolność do sprawnego działania. Były przewodniczący AfD Bernd Lucke oraz wpływowi Hans-Olaf Henkel lobbowali za usunięciem Beatrix von Storch i Markusa Pretzella. Podobne stanowisko reprezentował inny niemiecki członek ECR, Arne Gericke, który wszedł do Parlamentu Europejskiego jako reprezentant Partii Rodzina. Gericke zarzucał AfD narastający radykalizm i rasizm⁷⁵⁴.

Wreszcie w reakcji na skandal wywołany przez Beatrix von Storch komentarzami o możliwości strzelania do uchodźców na granicach⁷⁵⁵, zarząd ECR zdecydowaną większością głosów wezwał obu polityków AfD do opuszczenia grupy do końca marca 2016 r. Posłanka AfD zastosowała się do apelu i ogłosiła przejście do grupy Europy Wolności i Demokracji Bezpośredniej. Wobec Markusa Pretzella w ECR podjęto 12 kwietnia 2016 r. formalną decyzję o wykluczeniu ze swojego grona stosunkiem głosów 45 do 13⁷⁵⁶. Poseł AfD przyłączył się następnie do grupy Europa Narodów i Wolności (*Europe of Nations and Freedom, ENF*). Dodatkowym efektem tych zmian była obecność niemieckich posłów we wszystkich grupach politycznych w PE. W rezultacie europosłowie AfD zostali członkami dwóch definiujących się jako zdecydowanie eurosceptyczne grup politycznych. ENF była ponadto reprezentacją partii skrajni prawicowych, dążących do likwidacji wspólnej waluty i sprzeciwiających się przyjmowaniu imigrantów i uchodźców⁷⁵⁷.

Akces Pretzella do zdominowanej przez Front Narodowy grupy Europa Narodów i Wolności mógł dziwić, ponieważ wcześniej był otwartym zwolennikiem współpracy AfD z UKIP. Te sympatie przemawiałyby raczej za dołączeniem śladem von Storch do grupy Europa Wolności i Demokracji Bezpośredniej. Pretzell wybrał jednak najmniejszą

⁷⁵⁴ *Fraktion will AfD-Abgeordnete loswerden*, Der Spiegel 8.03.2016, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/europaparlament-afd-abgeordnete-sollen-ekr-fraktion-verlassen-a-1081318.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁵⁵ Na zadane na Facebooku pytanie, czy przy próbach nielegalnego przekraczania granicy należy zbrojnie przeciwdziałać także wobec kobiet i dzieci, Beatrix von Storch odpowiedziała „Tak”, a następnie, po fali ostrej krytyki, przekonywała, że ta odpowiedź była wynikiem niekontrolowanego ruchu myszki komputerowej. Markus Pretzell poparł użycie broni wobec uchodźców.

⁷⁵⁶ *ECR group kicks out German far-right MEPs*, Politico 8.03.2016, <https://www.politico.eu/article/ecr-afd-von-storch-pretzell-two-members-of-german-far-right-party-asked-to-leave-voluntarily/> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁵⁷ A. Trzecielińska-Polus, *op.cit.*, s. 176.

i najpóźniej utworzoną grupę (dopiero w 2015 r.), której trzon stanowiła delegacja Frontu Narodowego, ze względu na FPÖ, którą wraz z Frauke Petry widział w roli bliższego partnera AfD.

Przynależność Pretzella do ENF straciła na znaczeniu wraz opuszczeniem przez niego AfD 26 września 2017 r. w ślad za związaną z nim prywatnie Frauke Petry. W rezultacie AfD pozostało jedno miejsce w PE zajmowane przez Beatrix von Storch, która z kolei uzyskała mandat w Bundestagu. Kilka tygodni zastąpił ją w PE Jörg Meuthen, współprzewodniczący AfD od lipca 2015 r. Pozostał jedynym reprezentantem AfD w Parlamencie Europejskim do końca 8. kadencji.

Podsumowanie

AfD próbowała początkowo pozycjonować się w PE jako konstruktywnej opozycji wobec Unii Europejskiej. Posłowie tej partii zostali przyjęci do preferowanej grupy politycznej, włączyli się w prace komisji i delegacji. Jednocześnie w miarę jak europosłowie AfD integrowali się w struktury Parlamentu Europejskiego, pogłębił się dystans między nimi a reprezentowaną przez nich partią, zwłaszcza w odniesieniu do organizacji landowych partii we wschodnich krajach federacji. Przejście zorientowanych liberalnie liderów do PE ograniczyło ich możliwości wpływania na partię i przyczyniło się do przeprofilowania partii w kierunku narodowo-konserwatywnym pod naciskiem pozostałych w Niemczech członków kierownictwa i większości członków⁷⁵⁸. Zmiana przynależności do grupy politycznej w późniejszej porozłamowej fazie szczytkowej reprezentacji AfD współgra z ewolucją partii ku zaostrowanemu stanowisku eurosceptycznemu. W odróżnieniu do wcześniejszej taktyki dystansowania się od ugrupowań radykalnych od początku 2016 r. zaczęły z kierownictwa partii płynąć sygnały o gotowości współpracy z FPÖ⁷⁵⁹ i z Frontem Narodowym przy tworzeniu w przyszłości nowej grupy politycznej w Parlamencie Europejskim⁷⁶⁰.

⁷⁵⁸ Sytuacja podobna wystąpiła też wskutek decyzji o przejęciu mandatu w EP przez współprzewodniczącego Jörga Meuthena. Od 28.01.2022 r. Meuthen nie jest już członkiem AfD, a 15.02.2022 r. PE wyraził zgodę na pozbawienie go immunitetu w związku z postępowaniem w sprawie niejasności finansowania kampanii wyborczej do Landtagu w 2016 r.

⁷⁵⁹ 13 lutego w Düsseldorfie zorganizowana została jeszcze pod szyldem ECR debata z udziałem Frauke Petry, Markusa Pretzella, Richarda Sulika ze słowackiej partii SaS oraz Heinza-Christiana Strache, przewodniczącego FPÖ, <https://afd-bezirk-duesseldorf.de/veranstaltungen/2016-02-13/> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁶⁰ J. Bender, *Die Schmerzgrenze verschiebt sich*, FAZ 10.04.2016, <https://www.faz.net/aktuell/politik/afd-naehert-sich-rechtspopulisten-front-national-fpoe-ukip-an-14171094.html#/elections> [dostęp: 15.05.2023].

Wskutek zawirowań personalnych żaden z deputowanych AfD nie zebrał doświadczenia przez całą kadencję, dla wykorzystania jej w pracy parlamentarnej po kolejnych wyborach. Tym samym otwierała się perspektywa zaczynania od podstaw w kolejnej kadencji i ponownego borykania się z tymi samymi trudnościami wynikającymi ze statusu politycznych nowicjuszy, bez wcześniejszego doświadczenia w pełnieniu funkcji politycznych. Stracona została szansa na stopniową profesjonalizację i zwiększenie efektywności działalności parlamentarnej na poziomie UE.

2.2. Zaangażowanie w eurosceptycznej grupie politycznej w 9. kadencji PE

Przygotowania

Po wyborach w 2014 r. partie uznawane za eurosceptyczne podzieliły się na trzy frakcje w PE. Obok umiarkowanej ECR powstała bardziej radykalna w krytyce UE i reprezentująca liberalny gospodarczo populizm EFDD, podczas gdy partie prawicowego populizmu, w szczególności Lega i FN po dłuższym czasie skupiły się w ENF. W związku z wyjściem Wielkiej Brytanii z UE było oczywiste, że dojdzie do reorganizacji w tym zakresie. AfD włączyła się aktywnie nowego modelu współpracy sił krytycznych wobec integracji europejskiej na poziomie europejskim.

Przypomnieć należy w tym kontekście, że ważnym elementem strategii pierwotnego kierownictwa AfD, rekrutującego się z kręgów gospodarczo-liberalnych i umiarkowanie konserwatywnych, było unikanie działań, które mogłyby działać odstraszająco dla wyborców z klasy mieszczańskiej w Niemczech. Ta dyrektywa postępowania dotyczyła także kontaktów z ugrupowaniami politycznymi z innych państw członkowskich. Po rozłamie podejście nowych władz AfD się zmieniło. Sygnały poszukiwania przez AfD nowych partnerów europejskich, zgodnych z krystalizującą się nową linią partii, dały się obserwować już na początku 2016 r. W lutym miało miejsce spotkanie Frauke Petry i Marcusa Pretzella z liderami FPÖ Heinzem-Christianem Strache i Haraldem Vilimskym w Düsseldorf na kongresie „Europäische Visionen – Visionen für Europa“. Oddział AfD w Bawarii uzgodnił współpracę z FPÖ pod szyldem „Niebieskiego sojuszu“⁷⁶¹.

⁷⁶¹ AfD Bayern, *Die Blaue Allianz - Startschuss der Zusammenarbeit von AfD und FPÖ*, <https://www.afdbayern.de/die-blaue-allianz-startschuss-der-zusammenarbeit-von-afd-und-fpoe/> [dostęp: 15.05.2023].

Podjęto także próby zbliżenia z francuskim FN. Frauke Petry spotkała się w lipcu 2016 r. pod Strasburgiem z Marine Le Pen, próbowała jednak utrzymać te rozmowy w cieniu ze względu na negatywny wizerunek francuskiej skrajnej prawicy w Niemczech. Sama Petry jeszcze rok wcześniej dystansowała się od możliwości współpracy z FN⁷⁶². Z perspektywy AfD francuska partia była długo postrzegana jako zbyt protekcjonistyczna i etatystyczna, a zatem w istocie lewicowa. Względy strategiczne przeważały jednak te wcześniej wyrażane zastrzeżenia. W tym samym kontekście dokonało się przejście Marcusa Pretzella do grupy ENF.

Zwolennikiem współpracy z FN był Björn Höcke, którego zdaniem obie partie wiele łączyło. Z uznaniem wskazywał na podejmowane równoległe wysiłki na rzecz przeciwdziałania „obcym wpływom” (*Überfremdung*) i zachowania tożsamości europejskich narodów. Podkreślał także zbieżny krytycyzm wobec nadmiernego jednostronnego powiązania europejskiej polityki zagranicznej z USA⁷⁶³. Sceptycznie odnośnie do wymiaru wewnątrzpolitycznego kontaktów z FN wypowiadał się Alexander Gauland, który przypominał antysemityzm, wyciszony w ramach zainicjowanej przez Marie Le Pen modernizacji profilu partii⁷⁶⁴. Nie zgłaszał jednak zastrzeżeń co do współpracy w ramach PE i wziął udział w zjeździe europejskiej populistycznej i skrajnej prawicy zorganizowanym tuż przez referendum w Wielkiej Brytanii w Wiedniu, w którym uczestniczyła też liderka FN⁷⁶⁵.

Punktem kulminacyjnym zaangażowania Frauke Petry w zacieśnienie współpracy z innymi partiami prawicowymi w Europie był kongres grupy politycznej ENF w Koblencji 23 stycznia 2017 r. Uczestniczyli w nim Matteo Salvini, Geert Wilders i Marine Le Pen. FPÖ reprezentował sekretarz generalny Harald Vilimsky, bardzo zaangażowany w rozwój kontaktów między eurosceptykami z różnych państw. AfD zapewniła udział publiczności, szacowanej na ok. 700 zwolenników tej partii. Frauke Petry organizowała to spotkanie głównie ze względów taktycznych. Próbowała wzmocnić w ten sposób swoją osłabioną pozycję liderki partii, zyskać uznanie radykałów ze „Skrzydła”, a także zapewnić sobie

⁷⁶² T. Steffen, *„Mit dem Front National hat die AfD nichts gemeinsam”*, wywiad z Frauke Petry, 8.06.2015, <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2015-07/frauke-petry-afd-bernd-lucke> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁶³ R. Roeser, AfD: *Annäherung an Front National*, 21. Oktober 2016, <https://www.endstation-rechts.de/news/afd-annaehderung-front-national> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁶⁴ *Front National sucht Nähe der AfD*, 13.05.2016, <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/gauland-raet-zur-vorsicht-front-national-sucht-naehe-der-afd-14231727.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁶⁵ *Wien: Patriotischer Frühling der MENF*, 17.06.2016, https://www.id-party.eu/wien_patriotischer_fr_hling_der_menf [dostęp: 15.05.2023].

dobrą pozycję startową do wystąpienia jako główna kandydatka AfD w jesiennych wyborach do Bundestagu. Potencjalne korzyści rysowały się także dla gości z zagranicy. AfD jawiła się jako długo wypatrywany partner w kluczowych dla funkcjonowania UE Niemczech⁷⁶⁶.

Nowa sieć kontaktów AfD była częścią szerszego planu. Już dwa lata przed końcem kadencji PE w kierownictwie partii rozważano możliwości zwiększenia oddziaływania sił eurosceptycznych na poziomie europejskim poprzez połączenie sił w jednej grupie politycznej. Zakładano, że dopiero skupienie pod jednym szyldem ugrupowań z ENF, EFDD i części ECR wzmocni głos „Europy ojczyzn” w PE⁷⁶⁷. Jörg Meuthen uzasadniał przejście mandatu europosła na półtora roku względami strategicznymi, zapowiadając pogłębienie współpracy AfD z innymi eurosceptycznymi ugrupowaniami.

Pomysł zawiązania koalicji sił eurosceptycznych przypisywany jest m.in. byłemu doradcy prezydenta Donalda Trumpa. Steve Bannon promował ideę zbiorczej grupy w PE dla wywołania „prawicowo-populistycznej rewolty” podczas swojej podróży po Europie⁷⁶⁸. Ze strony AfD minimalizowano znaczenie impulsów z jego strony. Doszło wprawdzie do półtoragodzinnego spotkania Bannona z Jörgiem Meuthenem, ten ostatni jednak relacjonował, że kampania do PE nie odgrywała w tej rozmowie żadnej roli⁷⁶⁹. Lider AfD zastrzegł, że AfD nie potrzebuje coachingu spoza UE⁷⁷⁰. Bannon spotkał się także z Alice Weidel i Tino Chrupallą.

Inicjatorem faktycznych przygotowań został Matteo Salvini, lider Legi, który zorganizował 8 kwietnia 2019 r. w Mediolanie spotkanie liderów partii rozpatrujących potencjalną współpracę. Obok gospodarcza w spotkaniu zatytułowanym *Towards a Europe of Common Sense* udział wzięli Jörg Meuthen, Olli Kotro (Finowie) i Anders Vistisen (Duńska Partia Ludowa). Zapowiedziano powołanie nowej grupy Europejskiego Sojuszu

⁷⁶⁶ R. Roeser, *Europäische Rechtsaußenfront*, 23. Januar 2017, <https://www.endstation-rechts.de/news/europaeische-rechtsaussenfront> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁶⁷ R. Roeser, *AfD will Europas Rechtspopulisten sammeln*, 20. Februar 2018, <https://www.endstation-rechts.de/news/afd-will-europas-rechtspopulisten-sammeln> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁶⁸ K. Derviş, C Conroy, *Nationalists of the world, unite?*, November 26, 2018, <https://www.brookings.edu/opinions/nationalists-of-the-world-unite/> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁶⁹ A. Meier, M. Fiedler, *Steve Bannon auf Deutschland-Tour: Ein rechtes Netzwerk gegen das vereinigte Europa*, „Tagespiegel“ 17.05.2019, <https://www.tagesspiegel.de/politik/ein-rechtes-netzwerk-gegen-das-vereinigte-europa-6872887.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁷⁰ „Ein Coaching von außerhalb der EU brauchen wir grundsätzlich nicht”, J. Meuthen im ARD-Sommerinterview vom „Bericht aus Berlin”. 22.07.2018, nagranie dostępne w ARD Mediathek [dostęp: 15.05.2023].

Ludów i Narodów (*European Alliance of People and Nations*)⁷⁷¹. Lider AfD zapraszał do współpracy partię, „dla których atrybuty takie jak konserwatywny, liberalny i patriotyczny są czymś więcej niż pustymi słowami”. Wykluczył zarazem z przyszłej grupy „socjalistów, komunistów, eko-faszystów i ekstremistów - zarówno z lewego, jak i prawego obozu”⁷⁷². Do grupy inicjatywnej dołączyła 20 kwietnia Marie Le Pen ze swoją partią.

Perspektywa kooperacji na poziomie europejskim została przez AfD włączona do agitacji przedwyborczej. Jörg Meuthen wypowiadał się z aprobatą o działaniach Victora Orbana, Matteo Salvini i Heinza-Christiana Strache, którzy w jego ocenie występowali w imię interesu narodowego przeciwko wizji Zjednoczonych Stanów Europy⁷⁷³. Powiązanie z politykami pełniącymi funkcje rządowe stanowiły formę dowartościowania lidera partii izolowanej w wymiarze wewnętrznym. Efekt ten był szczególnie korzystny w przypadku kontaktów z Salvinim, zajmującym wówczas stanowisko wicepremiera i ministra spraw wewnętrznych ze względu na znaczenie Włoch w kwestii imigracji do UE. Restrykcyjne podejście Salviniego do migrantów cieszyło się w AfD dużym uznaniem.

Układ sił w PE po wyborach

Dla planów koordynacji działalności ugrupowań eurosceptycznych w PE kluczowy był układ sił na poziomie europejskim po wyborach przeprowadzonych w dniach 23-26 maja 2019 r. Prognozowany przed wyborami spadek poparcia dla chadecji i socjaldemokracji, w połączeniu ze spodziewanym wzmocnieniem reprezentacji partii krytycznie nastawionych do integracji europejskiej otwierał perspektywę głębokich zmian w funkcjonowaniu PE, a także Unii Europejskiej jako całości.

Najpoważniejszą zmianą dla systemu politycznego UE była niezdolność Europejskiej Partii Ludowej (EPP) i socjaldemokratów z S&D do samodzielnego zapewnienia absolutnej większości w PE. O ile w 2014 r. łącznie dysponowały 54,8 proc. mandatów, to w 2019 już tylko 44,7 proc. „Wielka koalicja” tych dwóch sił determinowała dotąd funkcjonowanie parlamentu⁷⁷⁴.

⁷⁷¹ Pierwotna nazwa nie została utrzymana, ponieważ skrót EAPN był już w użyciu przez *European Anti-Poverty Network*.

⁷⁷² *Matteo Salvini und Jörg Meuthen schmieden neue starke Allianz für Europa*, 8.04.2019, <https://www.afd.de/joerg-meuthen-und-matteo-salvini-gemeinsam-fuer-ein-europa-der-vaterlaender/> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁷³ »*Mir schwebt ein Europa der Vaterländer vor*«, Interview mit Jörg Meuthen, *Das Parlament*, 29.04.2019, https://www.das-parlament.de/2019/18_19/themenausgaben/639154-639154 [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁷⁴ Parlament Europejski, *Wyniki wyborów europejskich w 2019 r.*, <https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/pl> [dostęp: 15.05.2023].

Wprawdzie w skali całej UE chadecja wygrała, wprowadzając do EP 180 eurodeputowanych. Było to jednak blisko 40 mandatów mniej w porównaniu do kończącej się 8. kadencji (218). Udział chadecji poniżej 25 proc. obsady PE stanowił najgorszy wynik od 1989 r. (uzyskała wówczas tylko 121 z 518 miejsc, ustępując socjalistom). Na wynik EPP wpłynęły w dużym stopniu słabe wyniki partii chadeckich w dużych państwach członkowskich (włoska Forza Italia, francuscy Republikanie). Największą delegację narodową nadal tworzyły niemieckie CDU/CSU.

Straciła też znacznie druga siła polityczna w PE tj. grupa S&D (Postępowy Sojusz Socjalistów i Demokratów w PE) z 146 mandatami – ok. 40 mniej niż w 2014 r. Reprezentacja centrolewicy na poziomie ok. 20 proc. stanowiła najgorszy wynik od pierwszych wyborów w 1979 r.

Wzmocnieni z wyborów wyszli liberałowie. Członkowie ALDE (Porozumienie Liberałów i Demokratów na rzecz Europy) wraz z posłami wybranymi z listy prezydenta Francji Emmanuela Macrona awansowali na trzecią siłę polityczną w PE dysponującą 109 miejscami.

„Pozycję ECR – w poprzedniej kadencji trzeciej siły w PE – osłabiła w szczególności zapaść torysów. Partia Konserwatywna zajęła dopiero piąte miejsce w Wielkiej Brytanii, za Partią Zielonych (mandatu nie uzyskał nawet dotychczasowy przewodniczący frakcji Syed Kamall). Z kolei reprezentanci PiS tworzyli jedną z największych delegacji narodowych (26/27 po brexicie). W Europie Środkowej ECR generalnie wzmocnił swoją pozycję, ustępując jednak pod względem liczby łącznie zdobytych mandatów EPP i S&D.

Grupa Zieloni-Wolny Sojusz Europejski zdecydowanie zyskała. Dzięki swojemu historycznemu sukcesowi najsilniejszą delegację narodową w liczącej ok. 70 eurodeputowanych grupie stanowili Niemcy. Dobry wynik uzyskali Zieloni we Francji podwajając swoją reprezentację.

Ugrupowania eurosceptyczne wzmocniły się z mniejszym niż zakładano stopniem. Największy sukces odniosła Liga wygrywając we Włoszech i zdobywając 28/29 mandatów (2014: 5). Zjednoczenie Narodowe we Francji nie zdołało poprawić wyniku z 2014 r., ale zyskało prestiżową wygraną choć nieznacznie wygraną z listą prezydenta Macrona. Na tym tle AfD odniosła umiarkowany sukces zdobywając 11 mandatów. Austriacka FPÖ mimo opuszczenia w atmosferze skandalu koalicji rządzącej w Wiedniu zdołała ograniczyć straty

zdobywając 3 mandaty. W Holandii wyniki ugrupowań eurosceptycznych były poniżej prognoz – w przypadku Partii Wolności (PVV) Geerta Wildersa była to wręcz porażka. Projekt nowej grupy politycznej nie mógł liczyć ponadto na istotne wzmocnienie z Europy Środkowej, gdzie skrajna prawica okazała się słabsza niż pięć lat wcześniej.

Słabszy był też potencjał krytyki UE ze strony Grupy Zjednoczona Lewica Europejska – Nordycka Zielona Lewica, której liczebność obniżyła się z 52 do ok. 40 eurodeputowanych.

Znaczącym politycznie sygnałem było ujawnienie się w wynikach wyborów rozbieżności preferencji politycznych w największych państwach członkowskich. W Niemczech wygrali chadecy, we Francji Zjednoczenie Narodowe, we Włoszech Liga, w Hiszpanii przedstawiciele S&D, a w Polsce PiS jako członek ECR. Taki rozkład preferencji politycznych tworzył dodatkowe uwarunkowanie dla planów skupienia sił krytycznych wobec integracji w jednej frakcji.

Było ewidentne, że ani dotychczasowa ENF (weszło tylko pięć dotychczasowych partii) ani EFDD (tylko trzy) nie spełniały kryterium 25 członków z przynajmniej ¼ państw członkowskich.

Do PE nie dostały się wszystkie ugrupowania deklarujące zainteresowanie udziałem w „nacjonalistycznej międzynarodówce”. Planowaną grupę powołano 12 czerwca 2019 r. pod nazwą Tożsamość i Demokracja⁷⁷⁵. Liczyła ona 73 członków z ugrupowań pochodzących z dziewięciu państw. AfD tworzyła trzecią co do wielkości delegację narodową w jej ramach, po posłach Legi i RN. Z dotychczasowej ENF dołączyły także partie separatystyczna Vlaams Belang i FPÖ. Z EKR przeszła do nowego gremium Duńska Partia Ludowa i Finowie. W dawnej EFDD zaangażowana była dotąd AfD. Ponadto dołączyły Estońska Konserwatywna Partia Ludowa (EKRE) oraz czeska SPD. Możliwość przystąpienia odrzuciło PiS. Dołączeniu Partii Brexitu stanęły na przeszkodzie animozje między liderami zaangażowanych partii a Nigelem Farage, który uważał się za naturalnego przywódcę wszystkich eurosceptyków w PE⁷⁷⁶. Na akces nie zdecydowało się też węgierskie ugrupowanie Fidesz, zawieszony w prawach członka w EPP.

⁷⁷⁵ *Statutes of The Identity And Democracy (ID) Group in the European Parliament*, s. 2. Do nazwy grupy politycznej w EP dopasowana została też identyfikacja partii europejskiej: nazwę Ruch na rzecz Europy Narodów i Wolności zastąpiono nazwą Tożsamość i Demokracja, www.id-party.eu.

⁷⁷⁶ R. Roeser, *Euro-Rechte weiter gespalten*, 28. Juni 2019, <https://www.endstation-rechts.de/news/euro-rechte-weiter-gespalten> [dostęp: 15.05.2023].

Przewodniczącym Grupy ID został zaprzyjaźniony z Salvinim Marco Zanni. Jörg Meuthen został obok francuza Nicolasa Baya wiceprzewodniczącym.

Wbrew wcześniejszym kalkulacjom nowa frakcja stronnictw prawicowego populizmu i skrajnie prawicowych zajmowała dopiero piąte miejsce pod względem liczebności (po ustaniu członkostwa WB 31.01.2020 miejsce czwarte). Deklarowano manifestację jedności i woli współdziałania na rzecz Europy Ojczyzn. Priorytetami działalności miały być promowanie „Twierdzy Europa”, renacjonalizacja i reforma UE. Ważne miejsce zajmuje krytyka islamu, co jest następstwem tego, że obecnie prawicowi populiści w mniejszym stopniu są nacjonalistyczni w tradycyjnym znaczeniu, odgradzając się przede wszystkim od nie-chrześcijańskiego obszaru kulturowego, domagając się zablokowania bądź ograniczenia imigracji muzułmanów⁷⁷⁷. Według Jörga Meuthena celem grupy było przeciwstawienie się „europejskiemu superpaństwu”, „ubezwłasnowolnieniu państw narodowych” i innym błędnym koncepcjom innych partii. Misję frakcji sformułował następująco: „Przybyliśmy tutaj, aby być cierniem w ciele eurokratów”⁷⁷⁸.

Reprezentowane w PE partie prawicowego populizmu dzielą „suwerenistyczne” rozumienie klasycznej państwowości narodowej, które nie daje się pogodzić z dalszym pogłębieniem integracji europejskiej⁷⁷⁹. Jednakże doświadczenie *brexitu* zadziało paradoksalnie raczej jako przestroga niż inspiracja, prowadząc do wzrostu poparcia do przynależności do UE w państwach członkowskich. Także partie eurosceptyczne wyciągnęły wnioski z tej sytuacji i w większości przestały kwestionować członkostwo w UE, stawiając bardziej na program fundamentalnej zmiany jej polityki zgodnie z preferowaną wizją kulturowo-społeczną w kierunku większego zamknięcia⁷⁸⁰.

Wpływy współpracujących w ramach nowej grupy sił nacjonalistycznych i eurosceptycznych ogranicza nadal różnica interesów. Ugrupowania te nie dzielą narracji i celów⁷⁸¹. Narodowa orientacja stanowiąca podstawową cechę wspólną partii prawicowego populizmu jest zarazem źródłem ich politycznej i ideologicznej

⁷⁷⁷ F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, Ph. Adorf, *Einleitung: Revolte von rechts*, w: F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, P. Adorf (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 19

⁷⁷⁸ „Stachel im Fleisch der Eurokraten”, 13.06.2019, <https://www.sueddeutsche.de/politik/rechtspopulisten-europaparlament-1.4485355> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁷⁹ F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, Ph. Adorf, *op.cit.*, s. 19.

⁷⁸⁰ N. von Ondarza, F. Schenuit, *Exit der Skeptiker. Wie sich der Brexit auf die Europawahlen 2019 auswirken wird*, „Internationale Politik“ 80 November / Dezember 2018, s. 81.

⁷⁸¹ N. Brack, *op.cit.* 2020, s. 6.

heterogeniczności⁷⁸². Grupa ID podlega ponadto izolacji ze strony innych sił w PE – tzw. kordon sanitarny⁷⁸³. W efekcie nie obsadziła ani jednego ważnego politycznego stanowiska.

Możliwości kształtowania polityki UE przez partie eurosceptyczne różnią się na poziomie narodowym i europejskim. W parlamentach narodowych partie mainstreamu muszą brać pod uwagę wzrost poparcia dla ugrupowań krytycznych wobec integracji europejskiej. Natomiast w Parlamencie Europejskim możliwości radykalnych partii by aktywnie wpływać na agendę są niewielkie⁷⁸⁴.

3. Wnioski

Postawa eurosceptyczna jednoczy obecnie wszystkie partie prawicowego populizmu w Europie⁷⁸⁵. Reprezentacji partii zaliczanych do nurtu prawicowego populizmu uzyskali w 2014 r. już 22,6 proc. w EP⁷⁸⁶. Nie byli jednak w stanie przekuć tego sukcesu wyborczego na wpływ polityczny ze względu na niezdolność do skutecznej kooperacji w ramach jednej grupy politycznej. W 2019 r. krytyczne wobec integracji partie zwiększyły jeszcze swoją reprezentację w PE do 25,6 proc. Jednakże próba skupienia sił eurosceptycznych przyniosła umiarkowane wyniki. Powstała wprawdzie grupa Tożsamość i Demokracja, ale jej wpływy pozostały ograniczone. Należy jednak uznać, że partie prawicowego populizmu utrzymują zainteresowanie współpracą i czynią w tej współpracy stopniowo też postępy.

Mimo aktywnego udziału w tworzeniu grupy ID w 9. kadencji EP trudno uznać AfD za szczególnie zaangażowaną w jej działalność. Wpłynęły na to konflikty personalno-programowe, skutkujące ponownie zmniejszeniem reprezentacji partii. Ponadto AfD sprawia trudność dopasowanie się do wymogów kooperacji i skupienie na rywalizacji politycznej w samych Niemczech. Twierdzenie takie uprawnia brak akcesu AfD do partii europejskiej grupującej jej partnerów z grupy ID. W opozycji do szerszej pobrexitowej tendencji AfD radykalizuje postulaty odnośnie do obecności Niemiec w UE. Nacjonalistyczna argumentacja AfD, zwłaszcza odnośnie do ciążących na Niemczech jej zdaniem niekorzystnych regulacji finansowania UE pozostaje w sprzeczności

⁷⁸² F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, Ph. Adorf, *op.cit.*, s. 19.

⁷⁸³ N. Brack, *Opposing Europe in the European Parliament. Rebels and Radicals in the Chamber*, London 2018, s. 133.

⁷⁸⁴ N. Brack, *op.cit.* 2020, s. 7.

⁷⁸⁵ F. Decker, *Die Alternative für Deutschland. Ein Porträt*, *op.cit.* s. 141.

⁷⁸⁶ F. Decker, B. Henningsen, M. Lewandowsky, Ph. Adorf, *op.cit.* s. 17.

z rozumieniem interesu narodowego partii skrajnej prawicy z innych państw. W rezultacie, choć partia jest zaangażowana w europejskie struktury współpracy politycznej ugrupowań eurosceptycznych, to jej oddziaływanie poza Niemcami jest ograniczone.

W przewidywalnej perspektywie AfD będzie bardziej istotna w wymiarze niemieckim, niż europejskim. Eurosceptycyzm jako wypełnienie niszy w ofercie partii politycznych w Niemczech był czynnikiem sprzyjającym stabilizacji partii w niemieckim systemie politycznym. Dzięki sukcesom uzyskiwanym w wyborach ogólnoniemieckich, a także na poziomie krajów federacji, postulaty AfD zaczęły być brane pod uwagę przy kształtowaniu oferty politycznej przez relewantne partie niemieckie. Mimo wciąż krótkiego okresu działalności formacja ta ma zdolność wpływania na debatę publiczną ze skutkami na poziomie politycznym.

Podsumowanie

Stosunek AfD do integracji europejskiej przeszedł zasadniczą ewolucję. W stosunkowo krótkim okresie partia, której centralnym celem politycznym była korekta Unii Gospodarczej i Walutowej w ramach UE przekształciła się w ugrupowanie zdecydowanie eurosceptyczne kontestujące kompleksowo Unię Europejską i obecność Niemiec w jej strukturze. Przedmiotem niniejszej pracy była szczegółowa analiza modyfikacji stanowiska AfD pod względem jej zakresu merytorycznego. Podjęto próbę rozpoznania w szczególności preferowanej przez tę partię wizji współpracy państw członkowskich Unii Europejskiej, postulowanego programu wzmocnienia państwowości rozumianej w klasycznym suwerenistycznym sensie oraz operacjonalizacji tych założeń ideowo-programowych w ramach działalności AfD jako partii opozycyjnej w latach 2013 – 2019.

Celem pracy była także odtworzenie czynników, jakie stymulowały to dynamiczne przesunięcie w stanowisku AfD wobec UE. W stosunkowo krótkim okresie swojej działalności AfD przeszła zasadniczą ewolucję ideowo-programową. Równoległe z tym procesem, który należy scharakteryzować jako radykalizację, motywowana ekonomicznie krytyka wspólnej waluty ustąpiła pierwszeństwa agitacji wyborczej skupionej na problematyce polityki migracyjnej i azylowej. W niniejszej rozprawie prześledzone zostało, w jakim stopniu zmiana profilu ideowego partii znajdowała odzwierciedlenie w artykulacji krytyki UE, stanowiącej od początku o wyjątkowości formułowanej przez AfD oferty politycznej na tle politycznej konkurencji.

Obrane ramy teoretyczne pozwoliły na pozytywną weryfikację przyjętej w pracy tezy, zgodnie z którą w ramach ewolucji ideowo-programowej, jaką AfD przeszła w latach 2013-2019 nastąpiła intensyfikacja kontestowania Unii Europejskiej przez tę partię. Intensyfikacja ta wynikała zarówno z radykalizacji ideologicznej, jak i ze względów strategicznych rozumianych jako działanie w celu zaanektowania części agendy politycznej, pasywnie traktowanej przez konkurencję.

Weryfikacja pierwszego komponentu tezy wymagała sprawdzenia, czy równoległe do radykalizacji ideologicznej nastąpiła zmiana jakościowa krytyki integracji europejskiej przez AfD. Na podstawie analizy treści programów na wybory do PE wykazano w rozdziale IV, że zmienił się charakter krytyki UE, a jednocześnie poszerzył jej zakres. Diagnozy dotyczące projektu europejskiego w wymiarze politycznym, społeczno-

ekonomicznym i kulturowo-społecznym uległy zaostrzeniu. Zmieniła się także waga postulowanych środków zaradczych, aż do warunkowo sformułowanej opcji wystąpienia Niemiec ze struktur integracyjnych. W narracji AfD działalność UE prowadzi do osłabienia państwa narodowego, jest niekorzystna dla partykularnych interesów Niemiec, propaguje wartości sprzeczne z niemiecką tożsamością, a unijne instytucje są nieefektywne. Z tej krytyki i żądania ograniczenia kompetencji instytucji UE wywieść można postulat zwiększenia roli komponentu międzyrządowego na poziomie europejskim interpretowanego w AfD jednoznacznie jako bardziej korzystny dla Niemiec. Zmiana intensywności krytyki UE znalazła także odzwierciedlenie i potwierdzenie w zmienionej afiliacji do grupy politycznej w Parlamencie Europejskim. W rozdziale VIII wyjaśniona została ewolucja preferencji kierownictwa partii w tym zakresie. W rezultacie pierwotne przyłączenie się do umiarkowanych Europejskich Konserwatystów i Reformatorów przestało być adekwatne do profilu partii po rozłamie w 2015 r. W duchu postępujących zmian personalnych i programowych AfD włączyła się w przygotowania, a następnie została członkiem wyraźnie eurosceptycznej grupy Tożsamość i Demokracja.

Pozytywnie zweryfikowana została hipoteza robocza, że zmiana profilu ideologicznego partii wyrażająca się przesuwaniem się jej coraz bardziej na prawo na osi rywalizacji politycznej prawica-lewica zwiększyła rolę komponentów kulturowo-społecznych w krytyce integracji europejskiej. Taki obraz zarysowany został w rozdziale V na podstawie wskaźników pozyskanych z zasobu *Chapel Hill Expert Survey*. Przeprowadzona w rozdziałach IV i VI analiza dokumentów programowych potwierdziła skłonność partii do upatrywania zagrożeń płynących z integracji europejskiej w sferze kultury i systemu wartości.

Szczegółowa analiza treści programu podstawowego partii w rozdziale VI pozwoliła na empiryczne wykazanie, że AfD połączyła populistyczną wizję funkcjonowania demokracji z krytyką UE jako systemu politycznego. W rezultacie obok wcześniejszej krytyki UE opartej na kryteriach ekonomiczno-utilitynych partia zaczęła kontestować integrację europejską używając argumentów o charakterze antyestablishmentowym, antypluralistycznym i wykluczającym.

Na podstawie przeprowadzonej w rozdziałach V i VI empirycznych klasyfikacji AfD jako ugrupowania prawicowego i populistycznego możliwe było wykazanie związku między prawicową orientacją partii i jej populistycznym charakterem a krytyką UE przez to ugrupowanie. W świetle przeprowadzonej analizy można sformułować wniosek, że

intensyfikacja kontestowania UE jest pochodną ewolucji AfD w kierunku prawicowego populizmu. Uwzględniając okoliczność, że w przypadku tej partii równolegle zachodzi wzmocnienie cech populistycznych oraz przesuwanie się ku prawemu brzegowi przestrzeni rywalizacji, należy założyć, że oba te procesy łącznie wpłynęły na ukształtowanie się bardziej negatywnego niż początkowo stosunku AfD do UE. Każdy z nich wzmacniał inny aspekt krytyki UE: prawicowość akcentowanie zagrożeń w sferze kulturowej, a populizm podważanie legitymizacji instytucji unijnych.

Zgodnie z przytoczonymi powyżej ustaleniami badawczymi można zweryfikować pozytywnie hipotezę, że nasilenie krytyki integracji europejskiej przez AfD miało charakter zmiany jakościowej. Partia początkowo mogła być charakteryzowana w kategoriach miękkiego eurosceptycyzmu, jednak po procesie wewnętrznej radykalizacji należy ją już klasyfikować jako reprezentantkę twardego wariantu krytycznego stanowiska wobec UE.

Odnosząc się do drugiego komponentu tezy, zgodnie z którym intensyfikacja kontestowania Unii Europejskiej przez AfD wynika także ze względów strategicznych, należy odwołać się najpierw do ustaleń dotyczących przemian niemieckiego systemu partyjnego w rozdziale II. Wykazano tam długofalową skłonność głównych niemieckich partii do wyłączenia kwestii integracji europejskiej z rywalizacji politycznej. Partie zaczęły wprowadzić różnicować swoje stanowisko wobec poszczególnych aspektów funkcjonowania UE, utrzymywał się jednak zasadniczy proeuropejski konsens głównych sił politycznych. Po ujawnieniu się wad konstrukcyjnych wspólnej waluty przekaz publiczny kierowany przez rząd do społeczeństwa opierał się na argumentach „bezalternatywności” działań podejmowanych dla zarządzania powstałym kryzysem. Takie podejście wyjaśniające do kluczowych rozstrzygnięć dotyczących stabilizacji strefy euro nie spotkało się ze zdecydowanym sprzeciwem ani po stronie partii tworzących koalicję rządzącą, ani po stronie większości reprezentowanych wówczas w Bundestagu partii opozycyjnych. Taką postawę głównych sił politycznych można uznać za przejaw pasywności. Jak opisano w rozdziale III powstanie AfD wyrażało sprzeciw części elit wobec zawężenia debaty o możliwych rozwiązaniach kryzysu. Zajęcie pozycji przeciwstawnej do rządu i godzącej się na działania rządu opozycji przyniosło AfD w krótkim okresie stosunkowo wysokie poparcie społeczne. AfD uwiarygodniła się w oczach wyborców jako promotorka polityki odmiennej od preferencji politycznego mainstreamu. W rozdziale VIII wykazano, że różnice w podejściu do integracji

europejskiej zaczęły – choć nadal w mniejszym zakresie niż kwestie wewnątrzpolityczne – oddziaływać na rywalizację między partiami, które musiały zacząć uwzględniać w swoich kalkulacjach istnienie AfD. Można z tego wnosić, zgodnie z przyjętym w tej rozprawie początkowym założeniem, że eurosceptycyzm, jako wypełnienie niszy w ofercie politycznych konkurentów, był czynnikiem sprzyjającym ustabilizowaniu AfD w niemieckim systemie politycznym.

W rozdziale III zilustrowano następnie, jak doświadczenie wyniesione z kryzysu w strefie euro AfD wykorzystała w trakcie kryzysu migracyjnego w 2015 r. Wobec dominacji ponadpartyjnego konsensu wśród głównych sił politycznych na rzecz liberalizacji podejścia w polityce azylowej i migracyjnej AfD zaanektowała kolejną część agendy politycznej traktowanej pasywnie przez konkurentów w celu pozyskania wyborców zaniepokojonych rosnącą skalą imigracji do Niemiec. Tym samym partia w okresie działania jako opozycja pozaparlamentarna postawiła jednoznacznie na umacnianie własnego profilu jako siły politycznej występującej nie tylko przeciwko rządowi, ale przeciwko wszystkim reprezentowanym w Bundestagu siłom politycznym. Ustalenia poczynione w rozdziale VII potwierdziły, że AfD utrzymała tę strategię po uzyskaniu reprezentacji parlamentarnej na poziomie federacji. Analiza działalności podejmowanych przez klub parlamentarny AfD dowiodła, że inicjatywy AfD dotyczące tematyki UE były podporządkowane tej strategii. Wyrażało się to w manifestowaniu odrębności od innych partii, głównie na potrzeby komunikacji z wyborcami, przy ograniczonym zaangażowaniu na rzecz uzyskania faktycznego wpływu na kształtowanie polityki europejskiej. Celem AfD jest podkreślenie dystansu do politycznego głównego nurtu poprzez przypisywanie sobie roli jedynej obrońcy niemieckiej państwowości i interesu narodowego w zakresie polityki europejskiej.

Istotną rolę w kalkulacjach AfD odgrywa dążenie do optymalizacji przyjętej strategii. Dla partii opozycyjnej w tradycyjnym rozumieniu wystarczyłoby wyeksponowanie różnicy własnych propozycji politycznych wobec działania rządu i stanowiących jego zaplecze partii. AfD jednak traktuje swoją opozycyjność szerzej pozycjonując się w opozycji do wszystkich pozostałych sił politycznych w Bundestagu. Jej zainteresowanie zatem skupia się na tych dziedzinach, w których panuje szeroki ponadpartyjny konsens, ponieważ wówczas przeciwstawienie własnych postulatów daje największy efekt odróżnienia od politycznej konkurencji. Do takich dziedzin należy w szczególności integracja europejska, polityka azylowa i integracji imigrantów, a także

przeciwdziałanie zmianom klimatycznym⁷⁸⁷. W świetle poczynionych w niniejszej rozprawie ustaleń należy uznać, że integracja europejska pozostanie wśród tematów należących do rdzenia programowego AfD, zarówno z przedstawionych wcześniej względów ideowych, jak i strategicznych – dla umacniania wizerunku opozycji antyestablishmentowej. Nie pozostaje to w sprzeczności z potwierdzonym w niniejszej analizie traktowaniem przez AfD w sposób priorytetowy innych tematów w agitacji wyborczej, przede wszystkim problematyki związanej z wyzwaniem imigracji.

Obecność problematyki polityki migracyjnej w ofercie programowej AfD oraz przejście znacznej liczby rozczarowanych wyborców chadecji tłumaczy częściowo szybkie ustabilizowanie nowej partii w systemie partyjnym. Byli to wyborcy nastawieni tradycyjnie i nacjonalistycznie, niechętni coraz bardziej liberalnej polityce głównych partii w sferze społeczno-kulturowej. Ta hipoteza pomocnicza znajduje potwierdzenie w rozkładzie wartości wskaźników ilustrujących umiejscowienie partii politycznych w podziale GAL/TAN, co przedstawiono w rozdziale IV. Także analiza wyników do Parlamentu Europejskiego w 2019 r. wskazywała na rosnącą polaryzację w tym zakresie. Pozyskane w ten sposób dane przemawiały za uznaniem AfD i Zielonych za przeciwstawne bieguny kulturowej wizji społeczeństwa niemieckiego. Nie można natomiast na obecnym etapie na przykładzie AfD zweryfikować pozytywnie hipotezy o kształtowaniu się nowego samodzielnego podziału politycznego wzdłuż linii: suwerenistycznie rozumiane państwo narodowe vs. integracja europejska. Zgodzić się należy z dokonaniem w nauce wyróżnieniem w Niemczech dwóch głównych osi konfliktu: wokół państwa socjalnego i zaangażowania państwa w gospodarkę oraz wartości kulturowych⁷⁸⁸. Występujący w obecnej formie podział społeczno-kulturowy zdaje się skutecznie absorbować także aspekty stosunku do integracji europejskiej i związanych z nią kwestii tożsamościowych. Zastrzec jednak należy, że definitywna falsyfikacja hipotezy o kształtowaniu się samodzielnej osi konfliktu politycznego między zdecydowanymi zwolennikami integracji europejskiej opartej na modelu federalistycznym (Zieloni), a jej oponentami (AfD) wymaga dalszych badań zarówno w zakresie pozycjonowania się partii politycznych, jak i preferencji po stronie elektoratu.

⁷⁸⁷ Jesienią 2019 r. Alexander Gauland zapowiedział, że polityka ochrony klimatu będzie trzecim obok tematyki euro i imigracji centralnym tematem AfD. M. Kamann, *Die AfD und die „sogenannte Klimaschutzpolitik“*, 28.09.2019, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article201093000/CO2-Emissionen-Die-AfD-und-die-sogenannte-Klimaschutzpolitik.html> [dostęp: 15.05.2023].

⁷⁸⁸ P. Kubiak, *System partyjny i partie polityczne zjednoczonych Niemiec (1990-2013)*, Poznań 2014, s. 230.

Zasygnalizować warto przy tym potencjalny scenariusz integrowania w przyszłości nastawionego eurosceptycznie elektoratu ponad tradycyjnym podziałem prawica-lewica. Jak wykazano wcześniej, krytyka UE w niemieckim systemie partyjnym odpowiada wypracowanemu przez naukę modelowi teoretycznemu, zgodnie z którym integracja europejska jest poddana największej krytyce przez partie na obrzeżach rywalizacji politycznej, przy czym krytyka ta jest intensywniejsza na jej prawym skraju. Warta obserwacji wydaje się zarysowana przez AfD taktyka oparcia krytyki UE na połączeniu typowych dla prawicy zastrzeżeń o charakterze kulturowym i tożsamościowym z eksploatowanymi dotąd przez lewicę zastrzeżeniami natury społeczno-ekonomicznej.

Należy przy tym wspomnieć, że odebranie przez AfD partiom chadeckim wyłączności na integrowanie wyborców konserwatywnych i o poglądach zdecydowanie prawicowych oraz ustabilizowanie się AfD jako partii prawicowego populizmu sygnalizują skalę potencjału niezadowolenia społecznego, kształtującego się nie tylko na tle bieżącej polityki partii rządzących, ale także w związku z różnymi niedomaganiem w funkcjonowaniu demokracji. Według historyka Edgara Wolfruma, wraz z rozwojem AfD i ogólnie ruchów populistycznych w Europie, można mówić o poważnym kwestionowaniu po raz pierwszy od dłuższego czasu kulturowej hegemonii liberalnych demokratów w Republice Federalnej Niemiec⁷⁸⁹.

*

Przy definiowaniu problemu badawczego, który leżał u podstaw wyboru tematu tej pracy, zasygnalizowany został obniżający się poziom zainteresowania nauki klasyfikowaniem AfD jako partii eurosceptycznej. Bazując na przeprowadzonych w ramach tej pracy analizach można podjąć próbę odpowiedzi na pytanie, które podejście teoretyczne jest bardziej użyteczne do badania AfD: model partii prawicowego populizmu czy model partii eurosceptycznej. Nie kwestionując walorów wyjaśniających pierwszej opcji przy spojrzeniu z zewnątrz uzasadnione wydaje się uwzględnienie tej drugiej ścieżki badawczej. Przemawiają za tym trzy zasadnicze argumenty.

Po pierwsze, eurosceptycyzm ma cechy unikatowej oferty AfD. W niemieckim systemie partyjnym tylko to ugrupowanie oferuje wyborcom opcję kontestowania Unii Europejskiej jako systemu politycznego w obecnej formie. Mało prawdopodobny jest przy tym scenariusz, by doszło do zasadniczej zmiany w tym zakresie tj. do zajęcia przez

⁷⁸⁹ E. Wolfrum, *Der Aufsteiger. Eine Geschichte Deutschlands von 1990 bis heute*, Stuttgart 2020, s. 256.

konkurentów politycznych stanowisk podważających zasadność wspólnej waluty czy zasadniczych komponentów Unii Europejskiej. W tym sensie eurosceptycyzm jest w przypadku AfD elementem jej politycznego DNA. Ponieważ krytyka UE przez AfD jest motywowana nie tylko strategicznie, ale też ideologicznie, nie należy się spodziewać jej złagodzenia nawet w przypadku nawiązania współpracy politycznej z innymi partiami. Mniej jednoznacznie rysuje się za to perspektywa rywalizacji w sferze polityki migracyjnej i azylowej. Wprawdzie ta tematyka pozostanie w centrum zainteresowania AfD i zapewne pozostanie ona zwolennikiem najostrzejszych rozwiązań. Jednakże uwzględniając rosnące znaczenie problematyki imigracji, azylu i integracji społecznej w niemieckim dyskursie publicznym nie można wykluczyć w perspektywie dostosowania się głównych partii politycznych do oczekiwań wyborców tj. zajęcia bardziej restrykcyjnych pozycji. Ponadto liberalizm polityki imigracyjnej jest w Niemczech fenomenem stosunkowo niedawnym⁷⁹⁰. Jednocześnie obecnie na przeszkodzie stałemu przeniesieniu preferencji wyborczych na AfD w tym zakresie stoi odrzucenie przez większość niemieckiego społeczeństwa ksenofobicznej retoryki tej partii.

Drugi argument przemawiający za odwołaniem do koncepcji eurosceptycyzmu osadzony jest w doktrynie integracyjnej współczesnych Niemiec. Można bowiem zaryzykować twierdzenie, że stabilizacja AfD na niemieckiej scenie partyjnej jest przejawem otwartego sporu o niemiecką tożsamość. Przedmiotem dalszych badań powinna być w szczególności analiza stanowiska, jakie AfD zajmuje wobec Unii Europejskiej w kontekście szerszej wizji międzynarodowej roli Niemiec. Przemawia za tym także okoliczność, że AfD jest jedyną znaczącą partią polityczną w Niemczech, która formułując – tak jak i konkurenci – postulaty emancypacji politycznej i strategicznej od USA, nie łączy ich zarazem z nawoływaniem do pogłębienia integracji europejskiej.

Po trzecie, wartość dodana, jak może powstać podczas analizowania AfD jako partii eurosceptycznej, związana jest z wyjątkowością tego ugrupowania na tle europejskim. AfD zabiega bowiem o poparcie w społeczeństwie, którego doświadczenie integracji europejskiej jest niejednorodne wskutek powojennego podziału Niemiec. O ile zachodnia część państwa i wyrosłe tam ugrupowania polityczne działają w warunkach zakorzenienia w procesach integracyjnych od samego początku, o tyle wschodnie kraje federacji dzielą

⁷⁹⁰ Zob. H. Kolb, J. Schneider, *Der liberale Wandel der deutschen Arbeitsmigrationspolitik seit 2000*, 14.05.2018, <https://www.bpb.de/themen/migration-integration/dossier-migration/252285/der-liberale-wandel-der-deutschen-arbeitsmigrationspolitik-seit-2000/> [dostęp 15.05.2023].

z państwami Europy Środkowo-Wschodniej doświadczenie dołączenia do ugruntowanych już struktur współpracy. Od innych państw z krótszym stażem członkowskim wschodnią część Niemiec różni zarazem „szybka ścieżka” akcesji do UE w następstwie zjednoczenia Niemiec, bez fazy przygotowawczej. Dwoistość tego doświadczenia po stronie elektoratu niemieckiego nie znalazła przed utworzeniem AfD odzwierciedlenia w ofercie partyjnej. Ten aspekt zasługuje na uwagę w przyszłych badaniach działalności tego stronnictwa.

Na obecnym etapie trudno udzielić jednak jednoznacznej odpowiedzi, czy z perspektywy elektoratu eurosceptycyzm jest (wciąż) uważany za kluczowy dla profilu AfD. Kwestionowanie członkostwa Niemiec w UE wyraża preferencję radykalnej bazy członkowskiej, nie stanowi jednak zapewne przesłanki głosowania na tę partię w przypadku innych wyborców, wybierających AfD głównie dla wyrażenia protestu. Otwarte pozostaje jednak pytanie, czy potencjalne poszerzenie poparcia dla AfD w społeczeństwie niemieckim wskutek rozczarowania pozostałymi partiami może prowadzić w przyszłości także do upowszechnienia bardziej krytycznego podejścia do UE? Takie ryzyko przejmowania przekonań eurosceptycznych może wzrosnąć wraz z poszerzeniem kręgu osób nie korzystających z tradycyjnych kanałów informacyjnych. Obecnie AfD działa w otoczeniu medialnym, które jest zasadniczo proeuropejskie, co fundamentalnie różni jej sytuację od warunków działania w przeszłości UKIP w Wielkiej Brytanii⁷⁹¹.

*

Analiza stanowiska AfD wobec integracji europejskiej ma znaczenie nie tylko dla pogłębienia wiedzy na temat tej partii. Badania nad AfD umożliwiają także wyjaśnienie sposobu pozycjonowania się tego ugrupowania partii wobec konkurentów politycznych, a ponadto sformułowanie prognoz co do rozwoju debaty politycznej nt. Unii Europejskiej w przyszłości. Ten wymiar prognostyczny ma szczególny walor praktyczny.

Nie ulega wątpliwości, że istnienie AfD i postępująca radykalizacja jej profilu ideowo-programowego spowodowały, że polityka europejska zaczyna rodzić nowe wyzwania koncepcyjne i strategiczne dla pozostałych konkurentów w niemieckim systemie partyjnym.

⁷⁹¹ Porównanie przekazu medialnego w Niemczech i w WB przy wyborach do PE w 2014 r. zob. Ch. Galpin, H. J. Trenz, *Die Euroskeptizismus-Spirale: EU-Berichterstattung und Medien-Negativität*, Österreich Z Soziol (2018) (Suppl 1) 43, s.147–172.

Analiza argumentacji AD pozwala określić perspektywicznie kierunki wywierania przez nią presji na debatę publiczną i rywalizację niemieckich partii politycznych w odniesieniu do UE. Przede wszystkim AfD postuluje autonomizację decyzji w niemieckiej polityce europejskiej poprzez podporządkowanie ich „niemieckiemu interesowi narodowemu”. Niemcy zyskać mają większą swobodę rozstrzygania o kwestiach polityki gospodarczej, fiskalnej, zagranicznej, a także migracyjnej. Ponadto AfD domaga się obniżenia zaangażowania finansowego Niemiec w ramach UE, czemu służą także postulaty renacjonalizacji polityk stanowiących główne pozycje budżetu unijnego tj. wspólnej polityki rolnej oraz polityki spójności. Jednocześnie AfD kwestionuje dotychczasowy bilans integracji europejskiej w formie UE dla Niemiec. Postuluje kierowanie się przez Niemcy w polityce europejskiej przede wszystkim podejściem utylitarnym i naciska na zwiększenie roli współpracy międzyrządowej uwzględniającej w większym niż dotąd stopniu względy realno-polityczne niż normatywne.

Bardziej spolaryzowany dyskurs w polityce europejskiej może prowadzić do silniejszego akcentowania własnych interesów przez Niemcy we współpracy w ramach Unii Europejskiej.

W polityce europejskiej Niemiec oddziaływanie AfD jest na razie ograniczone przez uwarunkowania wewnętrzne, w tym brak zdolności koalicyjnej tego ugrupowania, stanowiący pochodną radykalizmu programu i komunikacji z jednej strony, oraz taktyki izolacji przyjętej wobec AfD przez pozostałe partie relewantne z drugiej strony.

W perspektywie należy jednak także uwzględnić scenariusze, w których znów większą rolę dla polityki europejskiej Niemiec zaczną odgrywać uwarunkowania zewnętrzne, np. skutek wystąpienia kolejnego kryzysu zogniskowanego na UE bądź wewnątrz strefy euro. Analiza wyborów do Bundestagu w 2013 r. oraz do Parlamentu Europejskiego w 2014 r. pokazała możliwość mobilizacji potencjału zaniepokojenia społecznego w takim kontekście. Prawdopodobny byłby w takich okolicznościach scenariusz istotnego upowszechnienia eurosceptycznych argumentów zgłaszanych przez AfD. Nasuwa się zatem wniosek, że dalsza stabilizacja AfD w niemieckim systemie partyjnym utrudni najprawdopodobniej zarządzanie kryzysami europejskimi na większą skalę.

Powstanie i szybka stabilizacja na niemieckiej scenie politycznej partii zaliczonej do prawicowego populizmu i kontestującej podstawowe komponenty integracji

europejskiej kończy okres odmienności niemieckiego systemu partyjnego od doświadczeń innych państw Europy Zachodniej. Późne upodobnienie prawego skrzydła niemieckiego systemu partyjnego do struktury występującej w innych państwach europejskich zaczęło oddziaływać na układ sił, model współpracy i rywalizacji partii politycznych. Konsekwencją nowej sytuacji jest osłabienie atutów niemieckiej polityki: stabilności i przewidywalności.

Bibliografia

Funkcjonowanie wszystkich odnośników do treści internetowych zostało sprawdzone w dniu 15 maja 2023 r., w związku z czym zrezygnowano z podania daty dostępu przy każdym źródle.

Dokumenty, akty prawne

Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland, wersja pierwotna z dnia 23.05.1949, tekst jednolity Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 100-1, ostatnio zmieniona przez Gesetz vom 19. Dezember 2022 (BGBl. I S. 2478).

Gesetz über die politischen Parteien (Parteiengesetz), wersja pierwotna z dnia 24.07.1967, tekst jednolity z dnia 31. stycznia 1994 r. (BGBl. I S. 149), ostatnio zmieniona przez Gesetz vom 10. August 2021 (BGBl. I S. 3436).

Gesetz über die Rechtsverhältnisse der Mitglieder des Europäischen Parlaments aus der Bundesrepublik Deutschland (Europaabgeordnetengesetz - EuAbgG) vom 6. April 1979 (BGBl. I S. 413).

Komisja Europejska, *Wniosek dotyczący rozporządzenia Rady w sprawie utworzenia Europejskiego Funduszu Walutowego* (COM(2017) 827).

Bundesverfassungsgericht, *Urteil des Zweiten Senats vom 21. Juni 2016 - 2 BvR 2728/13* -, Rn. 1-220, BVerfGE 142, 123 – 234.

Bundesverfassungsgericht, *Urteil des Zweiten Senats vom 26. Februar 2014, - 2 BvE 2/13* -, Rn. 1-116; BVerfGE 135, 259 – 312.

Bundesverfassungsgericht, *Urteil des Zweiten Senats vom 9. November 2011, - 2 BvC 4/10* -, Rn. 1-160, BVerfGE 129, 300 – 355.

Deutscher Bundestag, *Ansprüche auf Sozialleistungen von zugewanderten EU-Bürgern*, Kleine Anfrage Fraktion der AfD - 19. Wahlperiode, 19.04.2018, Drucksache 19/1739.

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Einhaltung des Verfassungs- und EU-Vertragsrechts bei der Euro-Stabilisierung sowie bei den Vorschlägen für eine Fiskalunion und für einen EU-Finanzminister*, 27.10.2017, BT-Drucksache 19/27.

Deutscher Bundestag, Antrag der Abgeordneten Fabio De Masi, Klaus Ernst, Jutta Krellmann, Susanne Ferschl, Thomas Lutze, Pascal Meiser, Bernd Riexinger, Jessica Tatti, Alexander Ulrich und der Fraktion DIE LINKE: *Europäischen Währungsfonds ablehnen - Öffentliche Investitionen stärken und Finanzsektor strikt regulieren*, 30.01.2018, Drucksache 19/579.

Deutscher Bundestag, Antrag der Abgeordneten Christian Lindner, Christian Dürr, Bettina Stark-Watzinger, Dr. Florian Toncar, Frank Schäffler, Renata Alt, Christine Aschenberg-Dugnus, Nicole Bauer, Jens Beeck, Nicola Beer, Dr. Jens Brandenburg

(Rhein-Neckar), Dr. Marco Buschmann, Britta Katharina Dassler, Dr. Marcus Faber, Daniel Föst, Katrin Helling-Plahr, Torsten Herbst, Dr. Gero Clemens Hocker, Dr. Christoph Hoffmann, Reinhard Houben, Ulla Ihnen, Olaf in der Beek, Gyde Jensen, Thomas L. Kemmerich, Karsten Klein, Daniela Kluckert, Wolfgang Kubicki, Konstantin Kuhle, Ulrich Lechte, Michael Georg Link, Oliver Luksic, Till Mansmann, Christoph Meyer, Roman Müller-Böhm, Frank Müller-Rosentritt, Dr. Martin Neumann, Dr. Stefan Ruppert, Dr. h. c. Thomas Sattelberger, Christian Sauter, Dr. Wieland Schinnenburg, Matthias Seestern-Pauly, Judith Skudelny, Dr. Marie-Agnes Strack-Zimmermann, Benjamin Strasser, Katja Suding, Linda Teuteberg, Michael Theurer, Stephan Thomae, Dr. Andrew Ullmann, Gerald Ullrich, Johannes Vogel, Sandra Weeser, Nicole Westig und der Fraktion der FDP: *zu dem Vorschlag der Europäischen Kommission für eine Verordnung des Rates über die Einrichtung des Europäischen Währungsfonds KOM(2017) 827 endg.; Ratsdok. 15664/17 hier: Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nummer 2 zum Vertrag von Lissabon (Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit) Europäischer Währungsfonds darf nicht im EU-Recht begründet werden*, 30.01.2018., Drucksache 19/582.

Deutscher Bundestag, Antrag der Abgeordneten Christian Lindner, Christian Dürr, Bettina Stark-Watzinger, Dr. Florian Toncar, Katja Hessel, Frank Schäffler, Markus Herbrand, Renata Alt, Christine Aschenberg-Dugnus, Nicole Bauer, Jens Beek, Nicola Beer, Dr. Jens Brandenburg (Rhein-Neckar), Dr. Marco Buschmann, Carl-Julius Cronenberg, Britta Katharina Dassler, Bijan Djir-Sarai, Dr. Marcus Faber, Daniel Föst, Otto Fricke, Thomas Hacker, Katrin Helling-Plahr, Manuel Höferlin, Dr. Christoph Hoffmann, Reinhard Houben, Ulla Ihnen, Olaf in der Beek, Gyde Jensen, Dr. Christian Jung, Thomas L. Kemmerich, Karsten Klein, Daniela Kluckert, Carina Konrad, Wolfgang Kubicki, Ulrich Lechte, Michael Georg Link, Oliver Luksic, Till Mansmann, Christoph Meyer, Alexander Müller, Frank Müller-Rosentritt, Dr. Martin Neumann, Dr. Stefan Ruppert, Dr. h. c. Thomas Sattelberger, Christian Sauter, Matthias Seestern-Pauly, Judith Skudelny, Dr. Marie-Agnes Strack-Zimmermann, Benjamin Strasser, Katja Suding, Linda Teuteberg, Michael Theurer, Stephan Thomae, Manfred Todtenhausen, Dr. Andrew Ullmann, Johannes Vogel, Sandra Weeser, Nicole Westig und der Fraktion der FDP: *zu dem Vorschlag der Europäischen Kommission für eine Verordnung des Rates über die Einrichtung des Europäischen Währungsfonds KOM(2017)827 endg., Ratsdok. 15664/17 hier: Stellungnahme nach Artikel 23 Absatz 3 des Grundgesetzes Europas fiskalpolitische Regeln stärken - Transferunion verhindern*, 30.01.2018., Drucksache 19/583.

Deutscher Bundestag, Antrag des Abgeordneten Peter Boehringer und der Fraktion der AfD: *zu dem Vorschlag der Europäischen Kommission für eine Verordnung des Rates über die Einrichtung des Europäischen Währungsfonds KOM(2017) 827 endg.; Ratsdok. 15664/17 hier: Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nummer 2 zum Vertrag von Lissabon (Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit) Unvereinbarkeit des Verordnungsentwurfs der EU-*

Kommission über die Einrichtung eines Europäischen Währungsfonds mit dem Subsidiaritätsprinzip, 31.01.2018, Drucksache 19/593.

Deutscher Bundestag, Antrag der Abgeordneten Karsten Hulse, Dr. Dirk Spaniel und der Fraktion der AfD: *zu dem Vorschlag für eine Verordnung des Europäischen Parlaments und des Rates zur Festsetzung von Emissionsnormen für neue Personenkraftwagen und für neue leichte Nutzfahrzeuge im Rahmen des Gesamtkonzepts der Union zur Verringerung der CO₂-Emissionen von Personenkraftwagen und leichten Nutzfahrzeugen und zur Änderung der Verordnung (EG) Nr. 715/2007 (Neufassung) KOM(2017) 676 endg.; Ratsdok. 14217/17 hier: Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nummer 2 zum Vertrag von Lissabon (Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit), 22.03.2018, Drucksache 19/1376.*

Deutscher Bundestag, Fraktion der AfD, *Ansprüche auf Sozialleistungen von zugewanderten EU-Bürgern, Kleine Anfrage - 19. Wahlperiode, 19.04.2018, Drucksache 19/1739.*

Deutscher Bundestag, Antrag der Abgeordneten Norbert Kleinwächter, Dr. Harald Weyel, Martin Hebner, Joana Cotar und der Fraktion der AfD: *zu dem Vorschlag für eine Verordnung des Europäischen Parlaments und des Rates zur Errichtung einer Europäischen Arbeitsbehörde KOM(2018) 131 endg.; Ratsdok. 7203/18 hier: Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nummer 2 zum Vertrag von Lissabon (Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit) Unvereinbarkeit des Verordnungsentwurfs der EU-Kommission über die Einrichtung einer europäischen Arbeitsbehörde (ELA) mit dem Subsidiaritätsprinzip, 15.05.2018, Drucksache 19/2127.*

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Elysée als Vorbild - Für ein Europa der Zusammenarbeit souveräner Nationen, 06.06.2018, Drucksache 19/2534.*

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Keine EU-Steuern - Für Sparsamkeit beim mehrjährigen Finanzrahmen der EU, 06.06.2018, Drucksache 19/2572.*

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Erhalt der nationalen Einlagensicherung - Keine Transfer- und Haftungsunion in Europa, 06.06.2018, Drucksache 19/2573.*

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Unvereinbarkeit des Richtlinienentwurfs des Europäischen Parlaments und des Rates zum Schutz von Personen, die Verstöße gegen das Unionsrecht melden, mit dem Subsidiaritätsprinzip, 04.07.2018, Drucksache 19/3188.*

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Unvereinbarkeit des Verordnungsentwurfs über die Festlegung von Durchführungsmaßnahmen für das Eigenmittelsystem der Europäischen Union mit den Europäischen Verträgen, 27.06.2018, Drucksache 19/3000*

Deutscher Bundestag, Antrag der Abgeordneten Dr. Bruno Hollnagel, Kay Gottschalk, Albrecht Glaser, Stefan Keuter, Joana Cotar, Franziska Gminder, Dr. Harald Weyel,

Marc Bernhard, Peter Boehringer, Stephan Brandner, Jürgen Braun, Matthias Büttner, Tino Chrupalla, Siegbert Droese, Peter Felser, Dr. Götz Frömming, Wilhelm von Gottberg, Armin-Paulus Hampel, Martin Hohmann, Leif-Erik Holm, Jörn König, Volker Münz, Christoph Neumann, Ulrich Oehme, Frank Pasemann, Dr. Robby Schlund, Uwe Schulz, Thomas Seitz, Martin Sichert, Detlev Spangenberg, Dr. Dirk Spaniel, René Springer, Beatrix von Storch, Dr. Christian Wirth und der Fraktion der AfD: *zu dem geänderten Vorschlag für eine Verordnung des Europäischen Parlaments und des Rates zur Änderung der Verordnung (EU) Nr. 1093/2010 zur Errichtung einer Europäischen Aufsichtsbehörde (Europäische Bankenaufsichtsbehörde), der Verordnung (EU) Nr. 1094/2010 zur Errichtung einer Europäischen Aufsichtsbehörde (Europäische Aufsichtsbehörde für das Versicherungswesen und die betriebliche Altersversorgung), der Verordnung (EU) Nr. 1095/2010 zur Errichtung einer Europäischen Aufsichtsbehörde (Europäische Wertpapier- und Marktaufsichtsbehörde), der Verordnung (EU) Nr. 345/2013 über Europäische Risikokapitalfonds, der Verordnung (EU) Nr. 346/2013 über Europäische Fonds für soziales Unternehmertum, der Verordnung (EU) Nr. 600/2014 über Märkte für Finanzinstrumente, der Verordnung (EU) 2015/760 über europäische langfristige Investmentfonds, der Verordnung (EU) 2016/1011 über Indizes, die bei Finanzinstrumenten und Finanzkontrakten als Referenzwert oder zur Messung der Wertentwicklung eines Investmentfonds verwendet werden, der Verordnung (EU) 2017/1129 über den Prospekt, der beim öffentlichen Angebot von Wertpapieren oder bei deren Zulassung zum Handel an einem geregelten Markt zu veröffentlichen ist, und der Richtlinie (EU) 2015/849 zur Verhinderung der Nutzung des Finanzsystems zum Zwecke der Geldwäsche und der Terrorismusfinanzierung KOM(2018) 646 endg.; Ratsdok. 12111/18 hier: Begründete Stellungnahme gemäß Artikel 6 des Protokolls Nr. 2 zum Vertrag von Lissabon (Prüfung der Grundsätze der Subsidiarität und der Verhältnismäßigkeit) Unvereinbarkeit der Verordnungsentwürfe mit den Rechtsgrundlagen der Europäischen Union, 20.11.2018, Drucksache 19/5910.*

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Unvereinbarkeit des Verordnungsentwurfs des Europäischen Parlaments und des Rates zur Verhinderung der Verbreitung terroristischer Online-Inhalte mit dem Subsidiaritätsprinzip, 28.11.2018, Drucksache 19/6065.*

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Rote Linien gegen die europäischen Haftungsrisiken Deutschlands - Ausbau der Bankenunion stoppen und rückabwickeln, der EZB die Bankenaufsicht entziehen und Deutschlands EZB-Stimmrechtsanteil erhöhen, 11.12.2018, Drucksache 19/6418.*

Deutscher Bundestag, Antrag der Abgeordneten Jörg Schneider, Sebastian Münzenmaier, Jürgen Pohl, Uwe Witt, Marc Bernhard, Stephan Brandner, Marcus Bühl, Matthias Büttner, Petr Bystron, Dr. Gottfried Curio, Siegbert Droese, Dr. Michael Ependiller, Dietmar Friedhoff, Kay Gottschalk, Dr. Roland Hartwig, Lars Herrmann, Stefan Keuter, Jörn König, Rüdiger Lucassen, Andreas Mrosek, Ulrich Oehme, Martin

Reichardt, Dr. Robby Schlund, Uwe Schulz, Detlev Spangenberg, Dr. Dirk Spaniel, René Springer, Dr. Christian Wirth und der Fraktion der AfD, *Einsparungen aus dem EU-Budget nutzen – Durchschnitts- und Geringverdiener bei den Sozialabgaben entlasten*, 14.05.2019, Drucksache 19/10170.

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *EU-Beitrittsverhandlungen mit der Türkei beenden - Heranführungshilfen sofort stoppen*, 03.04.2019, Drucksache 19/8987.

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *Privilegierte Partnerschaft statt Vollmitgliedschaft - EU-Erweiterungspläne für den Westbalkan überdenken*, 08.05.2019, Drucksache 19/9968;

Deutscher Bundestag, Antrag Fraktion der AfD, *EU-Budget zum Wohle Europas kürzen*, 14.05.2019, Drucksache 19/10171.

Deutscher Bundestag, *Plenarprotokoll 19/11*, Stenografischer Bericht, 11. Sitzung. Berlin, 1. Februar 2018.

Deutscher Bundestag, *Plenarprotokoll 19/22*, Stenografischer Bericht, 22 Sitzung, Berlin, 21 März 2018

Deutscher Bundestag, *Plenarprotokoll 19/24*, Stenografischer Bericht, 19. Wahlperiode 24. Sitzung. Berlin, 23. März 2018.

Thüringer Landtag, Alternative für Deutschland-Fraktion, *Antrag, Für eine Europapolitische Strategie im nationalen Interesse*, Drucksache 3565, 14.03.2017

Amt für Statistik, Berlin-Brandenburg, Landtagswahl im Land Brandenburg: Endgültiges Ergebnis, <https://www.statistik-berlin-brandenburg.de/b-vii-2-4-5j>.

Bundeswahlleiter, *Bundestagswahl* 2013
<https://www.bundeswahlleiterin.de/bundestagswahlen/2013/ergebnisse/bund-99.html>

Bundeswahlleiter, *Bundestagswahl 2017: Endgültiges Ergebnis*,
https://www.bundeswahlleiter.de/info/presse/mitteilungen/bundestagswahl-2017/34_17_endgueltiges_ergebnis.html

Bundeswahlleiter, *Endgültiges amtliches Ergebnis der Bundestagswahl 2013*,
<https://www.bundeswahlleiterin.de/info/presse/mitteilungen/bundestagswahl-2013/2013-10-09-endgueltiges-amtliches-ergebnis-der-bundestagswahl-2013.html>

Bundeswahlleiter, *Europawahl 2019, Ergebnisse der repräsentativen Wahlstatistik*,
<https://www.bundeswahlleiterin.de/europawahlen/2019/ergebnisse/repraesentative-wahlstatistik.html>.

Hessisches Statistisches Landesamt, Statistische Berichte, *Die Landtagswahl in Hessen am 22. September 2013*, Wiesbaden September 2013.

Landeswahlleiter Brandenburg, *Landtagswahl am 14.09.2014 im Land Brandenburg*,
<https://www.wahlergebnisse.brandenburg.de/wahlen/LT2014/diagramUberblick.html>

- Parlament Europejski, *Wyniki wyborów europejskich w 2019 r.*,
<https://www.europarl.europa.eu/election-results-2019/pl>
- Statistisches Landesamt Baden-Württemberg, *Wahl zum 16. Landtag von Baden-Württemberg am 13. März 2016*, https://www.statistik-bw.de/Service/Veroeff/Statistische_Berichte/423216001.pdf.
- Statistisches Landesamt Bremen, *Bürgerschaftswahl 2015: Endgültiges Ergebnis*,
http://www.statistik.bremen.de/sixcms/media.php/13/StatistischeMitteilungen_119.pdf
- Statistisches Landesamt Hamburg, *Ergebnisse zur Bürgerschaftswahl 2015*,
https://www.statistik-nord.de/fileadmin/Dokumente/Wahlen/Hamburg/B%C3%BCrgerschaftswahlen/2015/endgueltig/Hauptdokumente/B%C3%BCWa_2015_gesamt_endg%C3%BCltig.pdf.
- Statistisches Landesamt Mecklenburg-Vorpommern, *Wahl zum Landtag in Mecklenburg-Vorpommern 2016*,
http://service.mvnet.de/wahlen/2016_land/dateien/atlant/en/ergebnisse.2016/landtagwahl.html.
- Statistisches Landesamt Niedersachsen, *Landtagswahl 2017*,
<https://landeswahlleiterin.niedersachsen.de/startseite/wahlen/landtagswahl/uebersicht/wahl-zum-18-niedersaechsischen-landtag-147970.html>.
- Statistisches Landesamt Nordrhein-Westfalen, *Landtagswahl 2017*,
<https://www.wahlergebnisse.nrw.de/landtagswahlen/2017/aktuell/a000lw1700.shtml>.
- Statistisches Landesamt Rheinland-Pfalz, *Landtagswahl 2016: Analyse der Ergebnisse, 2016*,
http://www.statistik.rlp.de/fileadmin/dokumente/stat_analysen/wahlen/lw/wahlnachtanalyse-lw2016.pdf.
- Statistisches Landesamt Saarland, *Endgültiges amtliches Endergebnis der Landtagswahl 2017*,
[https://www.statistischebibliothek.de/mir/servlets/MCRFileNodeServlet/SLAusgabe_derivate_00000200/SL_Einzelschriften_129_\(Landtagswahl_2017_endg._Ergebnisse\).pdf](https://www.statistischebibliothek.de/mir/servlets/MCRFileNodeServlet/SLAusgabe_derivate_00000200/SL_Einzelschriften_129_(Landtagswahl_2017_endg._Ergebnisse).pdf)
- Statistisches Landesamt Sachsen, *Landtagswahl 2014*,
https://www.statistik.sachsen.de/download/statistische-berichte/bericht_statistik-sachsen_b-VII-2-2_saechsischer-landtag-endgueltige-ergebnisse.xlsx.
- Statistisches Landesamt Sachsen, *Landtagswahl 2019*,
<https://wahlen.sachsen.de/landtagswahl-2019.html>
- Statistisches Landesamt Sachsen-Anhalt, *Wahl des 7. Landtages von Sachsen-Anhalt am 13. März 2016*,
<https://statistik.sachsen->

anhalt.de/fileadmin/Bibliothek/Landesaemter/StaLa/startseite/Themen/Wahlen/Berichte/6B711_5j_2016.pdf.

Statistisches Landesamt Schleswig-Holstein, *Endgültiges Ergebnis der Landtagswahl in Schleswig-Holstein am 7. Mai 2017*, <https://www.statistik-nord.de/wahlen/wahlen-in-schleswig-holstein/landtagswahlen/2017/>

Statistisches Landesamt Thüringen, Landtagswahl 2019 in Thüringen - endgültiges Ergebnis,
<https://wahlen.thueringen.de/datenbank/wahl1/wahl.asp?wahlart=LW&wJahr=2019&zeigeErg=Land>

Statistisches Landesamt Thüringen, *Landtagswahl am 14.09.2014 – Wahlergebnisse*.
https://wahlen.thueringen.de/landtagswahlen/lw_wahlergebnisse.asp.

Wahlleiter für Berlin, *Wahlen zum Abgeordnetenhaus 2016*, <https://www.wahlen-berlin.de/wahlen/BE2016/afspraes/index.html>.

Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, *Migrationsbericht 2015*, 14.12.2016.

Bundesamt für Verfassungsschutz, *Gutachten zu tatsächlichen Anhaltspunkten für Bestrebungen gegen die freiheitliche demokratische Grundordnung in der „Alternative für Deutschland“ (AfD) und ihren Teilorganisationen*, Verschlussache – Nur für den Dienstgebrauch, 15. Januar 2019, <https://netzpolitik.org/2019/wir-veroeffentlichen-das-verfassungsschutz-gutachten-zur-afd/>

Programy, dokumenty i publikacje partyjne

AfD Brandenburg, *Mut zu Brandenburg – bodenständig und frei leben, Landtagswahlprogramm der AfD in Brandenburg 2014*.

AfD Sachsen, *Wahlprogramm 2014*.

AfD Thüringen, *Aufbruch für Thüringen, Wahlprogramm der Alternative für Deutschland in Thüringen zur Landtagswahl 2014*.

AfD, *Bundessatzung der Alternative für Deutschland*, Parteitagsbeschluss 14.04.2013.

AfD, *Bundessatzung*, vom 29. November 2015, zuletzt geändert am 19. Juni 2022,

AfD, *Der Weg zum Parteiprogramm*, 18. Januar 2015.

AfD, *Europawahlprogramm, Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum 9. Europäischen Parlament 2019*, Beschluss des Bundesparteitags vom 13. Januar 2019.

AfD, *Mut zu Deutschland. Für ein Europa der Vielfalt*, Programm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Europäischen Parlament am 25. Mai 2014, Beschluss des Bundesparteitags vom 22. März 2014.

AfD, *Politische Leitlinien der Alternative für Deutschland*, 2014.

AfD, *Programm für Deutschland*, AfD, *Wahlprogramm der Alternative für Deutschland für die Wahl zum Deutschen Bundestag am 24. September 2017*, Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Köln am 22./23. April 2017.

AfD, *Programm für Deutschland. Das Grundsatzprogramm der Alternative für Deutschland*, Beschlossen auf dem Bundesparteitag in Stuttgart vom 30. April - 01. Mai 2016.

AfD, *Thesenpapier Asyl. Mit Mut zu Deutschland das Asylchaos unter Kontrolle bringen*, September 2015.

AfD, *Unvereinbarkeitsliste für die AfD-Mitgliedschaft*.

AfD, *Vorläufiges Antragsbuch zum Bundesparteitag in Köln 22. und 23. April 2017*, Stand 19. April 2017.

AfD, *Wahlprogramm*, Program na wybory do Bundestagu, przyjęty na zjeździe w Berlinie 14 kwietnia 2013 r.

AfD-Bundesvorstand, *AfD-Manifest 2017. Die Strategie der AfD für das Wahljahr 2017*, Strategiepapier vom 22. Dezember 2016;

AfD-Fraktion im Deutschen Bundestag, *Der Gründungsidee der Europäischen Union verpflichtet Die wichtigsten Subsidiaritätsprüfungen der AfD-Fraktion im Deutschen Bundestag*, Berlin 2021.

AfD-Fraktion im Deutschen Bundestag, *Für ein Europa der Vielfalt und der guten Nachbarschaft*, Berlin 2020.

Bündnis 90/Die Grünen, *Europas Versprechen erneuern, Europawahlprogramm 2019*.

CDU/CSU, *Unser Europa macht stark. Für Sicherheit, Frieden und Wohlstand, Gemeinsames Europawahlprogramm von CDU und CSU 2019*.

DIE LINKE, *Für ein solidarisches Europa der Millionen, gegen eine Europäische Union der Millionäre, Europawahlprogramm 2019*.

Ein neuer Aufbruch für Europa Eine neue Dynamik für Deutschland Ein neuer Zusammenhalt für unser Land, Koalitionsvertrag zwischen CDU, CSU und SPD, 19. Legislaturperiode.

FDP, *Europas Chancen nutzen, Das Programm der Freien Demokraten für die Europawahl 2019*.

GRÜNEN, *Kurzprogramm der GRÜNEN zur Europawahl '89, Für eine ökologische, soziale, basisdemokratische und gewaltfreie Politik in Europa*, Bonn 1989.

SPD, *Kommt zusammen und macht Europa stark! Wahlprogramm für die Europawahl am 26. Mai 2019*.

Statutes of The Identity And Democracy (ID) Group in the European Parliament, www.id-party.eu.

Bazy danych

Chapel Hill Expert Survey (CHES)

S. Jolly, J., Bakker R., Hooghe L., Marks G., Polk J., Rovny J., Steenbergen M., Vachudova M.A., *Chapel Hill Expert Survey Trend File 1999-2019*, "Electoral Studies", Vol. 75 February 2022

Dataset: 1999-2019_CHES_dataset_means(v3)

Chapel Hill Expert Survey 2010, *Codebook*, May 2020 Version 2019.3

www.chesdata.eu/ches-europe

Monografie i prace zbiorowe

Alexander R., *Die Gertriebenen*, München 2017; polskie wydanie: *Angela Merkel i kryzys migracyjny. Dzień po dniu*, Warszawa 2017;

Amann M., *Angst für Deutschland. Die Wahrheit über die AfD: wo sie herkommt, wer sie führt, wohin sie steuert*, München 2017.

Anders L., Scheller H., Tuntschew T. (Hrsg.), *Parteien und die Politisierung der Europäischen Union*; Wiesbaden 2018.

Bach M., Hönig B. (Hg.), *Europasozioologie*, Baden-Baden 2017.

Bačkovský Š., *Euroskeptizismusforschung und die Parteien Mittel- und Osteuropas*, Bonn 2016.

Bahners P., *Die Wiederkehr. Die AfD und der neue deutsche Nationalismus*, Stuttgart 2023.

Bannas G., *Machtverschiebung. Wie die Berliner Republik unsere Politik verändert hat*, Berlin 2019.

Bauer K., Fiedler M., *Die Methode AfD*, Stuttgart 2021.

Bebnowski D., *Die Alternative für Deutschland. Aufstieg und gesellschaftliche Repräsentanz einer rechten populistischen Partei*, Wiesbaden 2015.

Bender J., *Was will die AfD? Eine Partei verändert Deutschland*, München 2017.

Benoit B., *Social-Nationalism: An Anatomy of French Euroscepticism*, Ashgate, Aldershot 1997

Best H., Lengyel G., Verzichelli L. (eds.), *The Europe of Elites. A Study into the Europeanness of Europe's Economic and Political Elites*, Oxford 2012.

T. Biebricher, *Geistig-moralische Wende. Die Erschöpfung des deutschen Konservatismus*, Berlin 2018.

Bielawska A., *Koncepcja unii politycznej niemieckiej chadecji na tle politycznego i gospodarczego rozwoju Unii Europejskiej (1990-2017)*, Poznań 2019.

- Blind J., *Das Heimspiel der „Europa-Parteien“? Die Europawahlkämpfe der Union von 1979 bis 2009*, Wiesbaden 2012.
- Böttger K., Jopp M., *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bonn 2021.
- Boudaghi N., Leschik A., *Im Bann der AfD*, München 2021.
- Brack N., *Opposing Europe in the European Parliament. Rebels and Radicals in the Chamber*, London 2018
- Bukow S., Jun U., *Continuity and Change of Party Democracies in Europe*, Wiesbaden 2020.
- Butterwegge Chr., Hentges G., Wiegel G., *Rechtspopulisten im Parlament: Polemik, Agitation und Propaganda der AfD*, Frankfurt/Main 2018.
- Cichocki M. (red.), *Współczesne państwa a kryzys liberalnego Zachodu*, Warszawa 2019.
- Ciesielska-Klikowska J., Kuczynski E. (red.), *25 lat niemieckiego zjednoczenia. Bilans ćwierćwiecza*, Łódź 2017.
- De Vries C., *Euroscepticism and the Future of European Integration*, Oxford 2018.
- Decker F., Henningsen B., Jakobsen K. (Hrsg.), *Rechtspopulismus und Rechtsextremismus in Europa, Die Herausforderung der Zivilgesellschaft durch alte Ideologien und neue Medien*, Baden-Baden 2015.
- Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf P. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022.
- Decker F., *Der neue Rechtspopulismus*, Opladen 2004
- Decker F., Neu V. (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Parteien*, Wiesbaden 2013.
- Decker F., *Parteien und Parteiensysteme in Deutschland*, Stuttgart 2011.
- Decker F., Höreth M. (Hrsg.), *Die Verfassung Europas. Perspektiven des Integrationsprojekts*, Wiesbaden 2009.
- FitzGibbon J., Leruth B., Startin N. (editors), *Euroscepticism as a Transnational and Pan-European Phenomenon. The Emergence of a New Sphere of Opposition*, Routledge 2016.
- Flümann G., *Umkämpfte Begriffe Deutungen zwischen Demokratie und Extremismus*, Bonn 2017.
- Fuchs Ch., Middelhoff P., *Das Netzwerk der Neuen Rechten*, Hamburg 2022.
- Gabriel O. W., Niedermayer O., R. Stöss, (Hrsg.), *Parteiendemokratie in Deutschland*, Bonn 2001
- Gammel C., *Die Unterschätzten. Wie der Osten die deutsche Politik bestimmt*, Berlin 2021.

- Ganghof S., Hönnige Ch., Stecker Ch. (Hrsg.), *Parlamente, Agendasetzung und Vetospieler. Festschrift für Herbert Döring*, 2009.
- Geiges L., Marg S., Walter F., *Pegida*, Bonn 2015.
- Giebler H., Wagner A. (Hrsg.), *Wirtschaft, Krise und Wahlverhalten*, Baden-Baden 2015.
- Goodwyn L., *Democratic Promise. The Populist Moment in America*, Oxford 1976.
- Grabowska M., *Podział postkomunistyczny: społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2004.
- Harmsen R., Schild J., *Debating Europe. The 2009 European Parliament Elections and Beyond*, Baden Baden 2011.
- Häusler A. (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016.
- Häusler A., Roeser R., *Die rechten ›Mut‹-Bürger. Entstehung, Entwicklung, Personal & Positionen der „Alternative für Deutschland“*, Hamburg 2015.
- Heinisch R., Holtz-Bacha Ch., Mazzoleni O. (Hrsg.), *Political Populism. Handbook of Concepts, Questions and Strategies of Research*, Baden-Baden 2021.
- Heinisch R., Mazzoleni O. (Eds.), *Understanding Populist Party Organisation. The Radical Right in Western Europe*, London 2016.
- Hentges G., Nottbohm K., Platzer H.W. (Hrsg.), *Europäische Identität in der Krise?*, Wiesbaden 2017
- Hillje J., *Das „Wir“ der AfD. Kommunikation und kollektive Identität im Rechtspopulismus*, Frankfurt am Main 2022.
- Hopp G., Sebaldt M., Zeitler B. (Hrsg.), *Die CSU. Strukturwandel, Modernisierung und Herausforderungen einer Volkspartei*, Wiesbaden 2010.
- Janicki L. (red.), Formuszewicz R. (red. wydania III), *Ustawa Zasadnicza (Konstytucja) Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r., Wersja niemiecka i polska z uwzględnieniem wszystkich zmian, wyd. III uzupełnione i zmienione*, Poznań 2007.
- Jesse E., Sturm R. (Hrsg.), *Bilanz der Bundestagswahl 2013. Akteure und Strukturen*, Bonn 2014.
- John S., *Europäische Themen in deutschen Parteiorganisationen*, Wiesbaden 2021.
- Kaeding M., Switek N. (Hrsg.), *Die Europawahl 2014. Spitzenkandidaten, Protestparteien, Nichtwähler*, Wiesbaden 2015.
- Kaeding. M., Müller M., Schmäler J., (Hrsg.), *Die Europawahl 2019: Ringen um die Zukunft Europas*, Wiesbaden 2020.
- Kałabunowska A., *Skrajna prawica we współczesnych Niemczech. Ujęcie ideologiczne*, Poznań 2021.

- Kleinert H., *Die AfD und ihre Mitglieder. Eine Analyse mit Auswertung einer exemplarischen Mitgliederbefragung hessischer Kreisverbände*, Wiesbaden 2018.
- Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019.
- Kosowska-Gąstoł B., *Europejskie partie polityczne jako organizacje wielopoziomowe. Rozwój, struktury, funkcje*, Kraków 2014.
- Kruk A., *Postulaty polityczne i wyborcze partii politycznych*, Zielona Góra 2021.
- Kruk A., Sus M. (red.), *Niemiecka scena polityczna 2009-2013: aktorzy, zagadnienia i wyzwania*, Wrocław 2013.
- Kruk A., Wyligąła H. (red), *Wybory w Niemczech w 2017 roku z perspektywy politologicznej*, Wrocław 2018.
- Kubiak P., *System partyjny i partie polityczne zjednoczonych Niemiec (1990-2013)*, Poznań 2014.
- Leconte C., *Understanding Euroscepticism*, London 2010
- Leruth B., Startin N., Usherwood S. (Hg.), *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, London / New York 2017.
- Lindberg L. N., Scheingold S. A., *Europe's Would-Be Polity*, New Jersey/London 1970.
- Lucke B., *Systemausfall. Europa, Deutschland und die AfD: Warum wir von Krise zu Krise taumeln und wie wir den Problemstau lösen*, München 2019.
- Moroska A., *Prawicowy populizm a eurosceptycyzm, (na przykładzie Listy Pima Fortuyna w Holandii i Ligii Polskich Rodzin w Polsce)*, Wrocław 2010.
- Mudde C., *Populist radical right parties in Europe*, London 2007.
- Müller J.-W., *Was ist Populismus. Ein Essay*, Berlin 2016; wydanie polskie: *Co to jest populizm?*, Warszawa 2017.
- Nawrocki Ch., Fuhrer A. (Hrsg.), *AfD Bekämpfen oder ignorieren? Intelligente Argumente von 14 Demokraten*, Bremen 2016.
- Niedermayer O. (Hrsg.), *Handbuch Parteienforschung*, Wiesbaden 2013.
- Niedermayer O., Jun U. (Hrsg.), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2017*, Wiesbaden 2020
- Niedermayer O. (Hrsg), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden 2015.
- Pacześniak A., *Europeizacja polskich partii politycznych*, Warszawa 2014.
- Pierzchalski F., Rydliński B. (red.), *Autorytarny populizm w XXI wieku: krytyczna rekonstrukcja*, Warszawa 2017.
- Pittelkow S., Riedel K., *Rechts unten. Die AfD Intrigen, heimliche Herrscher und die Macht der Geldgeber*, Hamburg 2022.

- Rovira Kaltwasser C., Taggart P., Ochoa Espejo P., Ostiguy P. (ed.), *The Oxford Handbook of Populism*, Oxford 2017.
- Ruhose F., *Rechtspopulismus in der Opposition. Die AfD-Fraktion im Bundestag (2017–2021)*, Frankfurt/New York, 2023;
- Ruhose F., *Die AfD im Deutschen Bundestag. Zum Umgang mit einem neuen politischen Akteur*, Wiesbaden 2019.
- Rydgren J. (ed.), *The Oxford Handbook of the Radical Right*, Oxford 2018.
- Sarrazin T., *Deutschland schafft sich ab. Wie wir unserer Land aufs Spiel setzen*, München 2010.
- Sartori G., *Parties and Party Systems. A Framework for Analysis*, Cambridge 1976
- Schoen H., Weißels B. (Hrsg.), *Wahlen und Wähler: Analysen aus Anlass der Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden 2016.
- Schreiber F., *Inside AfD. Der Bericht einer Aussteigerin*, München 2018;
- Speit A., *Bürgerliche Scharfmacher: Deutschlands neue rechte Mitte - von AfD bis Pegida*, Zürich 2016;
- Stelmach A., S. Zyborowicz (red.), *Współczesne instytucje polityczne Polski*, Poznań 1993
- Stępińska A., A. Lipiński (red), *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, Poznań 2020.
- Sułowski S., Wojnicki J., Zalesny J., *Tendencje niedemokratyczne w systemach politycznych państw Europy*, Warszawa 2018.
- Taggart P., Szczerbiak A., *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008.
- Tkaczyński J.W., *Prawo ustrojowe Niemiec*, Kraków 2015.
- Trzcielińska-Polus A., *Polityka Republiki Federalnej Niemiec wobec imigracji i integracji imigrantów w latach 2015-2020*, Opole 2021.
- Waele J., A. Paczeński (red.), *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?*, Warszawa 2010.
- Wiegel G., *Brandreden, Die AfD im Bundestag*, Köln 2022.
- Wolf T., *Rechtspopulismus: Überblick über Theorie und Praxis*, Wiesbaden 2017.
- Wolfrum E., *Der Aufsteiger. Eine Geschichte Deutschlands von 1990 bis heute*, Stuttgart 2020.
- Zabel M., *Euroskeptizismus. Ursprünge und Ausdrucksformen im Verlauf des europäischen Integrationsprozesses*, Baden-Baden 2017.
- Zohlhöfer R., Saalfeld T., *Zwischen Stillstand, Politikwandel und Krisenmanagement*, Wiesbaden 2019.

Zuba K., Choroś B., *Parlament Europejski w strukturze instytucjonalnej i politycznej Unii Europejskiej*, Opole 2019.

Zuba K., *Doktryny integracyjne państw europejskich*, Warszawa 2017.

Zuba K., *Polski eurosceptycyzm i eurorealizm*, Opole 2006.

Leksykony, podręczniki i encyklopedie

Bäcker R., Czechowska L., Gadomska G., Gajda J., Gawron-Tabor K., Giedz M., Kasprowicz D., Mateja M., Płotka B., Rak J., Seklecka A., Szewczak W., Winclawska M., Wojciechowska J., *Metodologia badań politologicznych*, Warszawa 2016.

Chodubski A. J., *Wstęp do badań politologicznych*, Gdańsk 2016.

Dubel L., Kostrubiec J., Ławnikowicz G., Markwart Z., *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2022

Encyklopedia PWN, <https://encyklopedia.pwn.pl>.

Schubert K., Klein M., *Das Politiklexikon*, Bonn 2020, <https://www.bpb.de/kurzknapp/lexika/politiklexikon/>.

Weidenfeld W., Wessels W., Tekin F. (Hg.), *Europa von A bis Z*, Wiesbaden 2020.

Artykuły naukowe, rozdziały w monografiach naukowych, recenzje

Abou-Chadi T., *Das Thema europäische Integration und die Wahlentscheidung bei der Bundestagswahl 2013*, w: Giebler H., Wagner A. (Hrsg.), *Wirtschaft, Krise und Wahlverhalten*, Baden-Baden 2015, s. 84-106.

Arzheimer K., *The AfD. Finally a Successful Right-Wing Populist Eurosceptic Party for Germany?*, "West European Politics", Jg. 38 2015, H. 3, s. 535-556.

Arzheimer, K., *Sammelbesprechung aktueller Monographien zur AfD*, „Politische Vierteljahresschrift“, 56.4 2015, s. 702-705.

Bebnowski D., *Gute« Liberale gegen »böse« Rechte? Zum Wettbewerbspopulismus der AfD als Brücke zwischen Wirtschaftsliberalismus und Rechtspopulismus und dem Umgang mit der Partei*, Häusler A. (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016, s. 25-35

Becker M., *Euroskeptizismus bundesdeutscher Parteien*, Forum Demokratieforschung, Working Paper Nr. 6, Philips-Universität-Marburg 2014.

Bellucci P., Best H., Cotta M., Isernia P., *IntUne - Integrated and United: A quest for Citizenship in an "ever closer Europe* (IntUne 2009, wave 2), 2013; GESIS Data Archive, Cologne. ZA5696 Data file Version 1.0.0.;

<https://www.ceu.edu/project/intune-integrated-and-united-quest-citizenship-ever-closer-europe>.

- Berbuir N., Lewandowsky M., Siri J., *The AfD and Its Sympathisers: Finally a Right-Wing Populist Movement in Germany?*, "German Politics", 24. (2015) z. 2, s. 154-178.
- Bergmann K., Diermeier M., Niehue J., *Die AfD: Eine Partei der sich ausgeliefert fühlenden Durchschnittsverdiener?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Jg. 48 2017, H. 1, s. 57-75.
- Best V., *Democracy Reform as a Populist Policy Supply*, w: Bukow S., Jun U., *Continuity and Change of Party Democracies in Europe*, Wiesbaden 2020, s. 203-252
- Betz, H.G., *Rechtspopulismus in Westeuropa. Aktuelle Entwicklungen und politische Bedeutung*, „Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft“, 2002 31 (3), s. 251–264.
- Bieber I., Roßteutscher S, Scherer Ph., *Die Metamorphosen der AfD-Wählerschaft*, „Politische Vierteljahresschrift“ Vol. 59, No. 3, s. 433-461.
- Bielawska A. (2019), *Niemiecka chadecja wobec integracji Turcji z Unią Europejską w kontekście kryzysu imigracyjnego*, „Bezpieczeństwo. Teoria i Praktyka” nr 1 2019, s. 161-191.
- Bielawska A., *Analiza programów niemieckiej chadecji na wybory do Parlamentu Europejskiego w kontekście problemów, zagrożeń i zmian występujących w Unii Europejskiej w latach 2009-2019*, w: Kruk A., *Postulaty polityczne i wyborcze partii politycznych*, Zielona Góra 2021, s. 113-139.
- Bielawska A., *Angela Merkel wobec integracji Turcji z Unią Europejską w latach 2005-2015*, „Rocznik Integracji Europejskiej” nr 10 2016, s. 101-119.
- Bielawska A., *Angela Merkel wobec napływu syryjskich imigrantów do RFN w latach 2015-2017*, „Przegląd Zachodni” nr 2 2018, s. 256-268
- Blätte A., Gehlhar S., Gehrman J., Niederberger A., Rakers J., Weiler E., *Migrationspolitik im Bundestagswahlkampf 2017: Die Kluft zwischen Entscheidungs- und Darstellungspolitik*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 363-387.
- Botsch, G., *Populismus plus Programm: Das Dilemma der AfD*, „Blätter für deutsche und internationale Politik“ 2016 (6), s. 9–12.
- Böhmer A, Weissenbach K., *Gekommen, um zu bleiben? Zum Zusammenhang des Institutionalisierungsprozesses der AfD und ihrer Erfolgchancen nach der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 245-265.
- Bornschie S., *The New Cultural Divide and the Two-Dimensional Political Space in Western Europe*, "West European Politics", Volume 33, 2010 - Issue 3, s. 419-444.

- Brack N., *Towards a unified anti-Europe narrative on the right and left? The challenge of Euroscepticism in the 2019 European elections*, "Research & Politics", Vol. 7, Issue 2, April-June 2020, s. 1-8.
- Breeze R., *Positioning "the people" and Its Enemies: Populism and Nationalism in AfD and UKIP*, w: „Javnost-The Public” 2019 nr 1, s. 89-104.
- Carrieri L., *Awakening the Sleeping Giant? The Euro Crisis and EU Issue Voting in Germany*, *Partecipazione&Conflitto* Vol. 11, No. 3 (2018), s. 839-864.
- Conti N., *Domestic Parties and European Integration: The Problem of Party Attitudes to the EU, and the Europeanisation of Parties*, "European Political Science" 2007, Vol. 6, s.192-207.
- Czapiewski T., *Partia Niepodległości Zjednoczonego Królestwa (UKIP): studium partii eurosceptycznej*, „Przeгляд Zachodni” 2020, nr 1, s. 291-311.
- Cziomer E., *Populizm – rola i znaczenie polityczne w Niemczech*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2011, t. VIII, nr 4, s. 83–100.
- Debus M., *Thematisierung der Flüchtlingskrise im Vorfeld der Landtagswahlen 2016 – Mangelnde Responsivität als eine Ursache für den Erfolg der AfD?*, Forschungspapier, Duisburg 2016.
- De Vries C., *Sleeping Giant: Fact or Fairytale?: How European Integration Affects National Elections*, "European Union Politics" 2007 8(3), s. 363-385.
- Decker F., *AfD, Pegida und die Verschiebung der parteipolitischen Mitte*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, 65. Jg. (2015), H. 40, s. 27-32.
- Decker F., *Warum der parteiförmige Rechtspopulismus in Deutschland so erfolglos ist*, „vorgänge“ 197 (Heft 1/2012), s. 21-28.
- Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf Ph., *Einleitung: Revolte von rechts*, w: Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf Ph. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 13-31.
- Decker F., *Alternative für Deutschland und Pegida: Die Ankunft des neuen Rechtspopulismus in der Bundesrepublik*, w: Decker F., Henningsen B., Jakobsen K. (Hrsg), *Rechtspopulismus und Rechtsextremismus in Europa, Die Herausforderung der Zivilgesellschaft durch alte Ideologien und neue Medien*, Baden-Baden 2015, s. 75-90.
- Decker F., *Die „Alternative für Deutschland“ aus der vergleichenden Sicht der Parteienforschung*, w: Häusler A. (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016, s. 7-23.
- Decker F., *Die Alternative für Deutschland. Ein Porträt*, w: Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf P. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 133-150.

- Decker F., *AfD, Pegida und die Verschiebung der parteipolitischen Mitte*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“ 65. Jg. (2015), H. 40, s. 27-32.
- Decker F., *Jenseits von Links und Rechts: lassen sich Parteien noch klassifizieren?*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, 68(2018), 46/47, s. 21-26.
- Decker F., *Über Jamaika zur Fortsetzung der Großen Koalition. Die Entwicklung des Parteiensystems vor und nach der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 201-224.
- Diermeier M., *The AfD's Winning Formula – No Need for Economic Strategy Blurring in Germany*, „Intereconomics“, Vol. 55, 2020, Number 1, s. 43-52.
- Ecker A., Jenny M., Müller W. C., Praprotnik K., *How and why party position estimates from manifestos, expert, and party elite surveys diverge: A comparative analysis of the 'left-right' and the 'European integration' dimensions*, „Party Politics“ 2022 May; 28(3), s. 528–540.
- Eichenberg R., Dalton R., *Post-Maastricht Blues: The Transformation of Citizen Support for European Integration 1973–2004*, „Acta Politica“ 2007 42 (2–3), s. 128–152.
- Ergen B., Krause S., Rinne J., *Eine Diskursanalyse des EU-Skeptizismus des Front National, der Freiheitlichen Partei Österreichs und der Partei für die Freiheit*, „Würzburger Arbeitspapiere zur Politikwissenschaft und Soziologie“, Nr. 10, Universität Würzburg 2019.
- Flood C. G., Usherwood S., *Positions, Dispositions, Transitions: A model of Group Alignment on EU Integration*, Paper presented at the 55th Annual Conference of the Political Studies Association, University of Leeds, 5-7 April 2005.
- Formuszewicz R., *Heading for New Shores with Mutiny on Board: The AfD in the European Parliament*, „The Polish Quarterly of International Affairs“, nr 2/2015, s. 45-58.
- Franzmann S. T., *Die Schwäche der Opposition, die Außerparlamentarische Opposition und die Emergenz neuer Regierungsperspektiven*, w: Zohlhöfer R., Saalfeld T., *Zwischen Stillstand, Politikwandel und Krisenmanagement*, Wiesbaden 2019, s. 141-168.
- Franzmann S.T., *Calling the Ghost of Populism: The AfD's Strategic and Tactical Agendas until the EP Election 2014*, „German Politics“ 25(4):1-23 2016, s. 457-479.
- Franzmann S.T., *Die Wahlprogrammatik der AfD in vergleichender Perspektive*, „Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Internationales Parteienrecht und Parteienforschung“ (MIP), 20. Jg. 2014 s. 115–124.
- Franzmann S.T., *Von AfD zu ALFA: Die Entwicklung zur Spaltung*, „Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Internationales Parteienrecht und Parteienforschung“ (MIP) 2016 22. Jhrg., s. 23-37.

- Franzmann S., *Von der EURO-Opposition zur Kosmopolitismus-Opposition: der Fall der deutschen AfD*, w: Anders L., Scheller H., Tuntschew T. (Hrsg.), *Parteien und die Politisierung der Europäischen Union*; Wiesbaden 2018, s. 365-402.
- Galpin Ch., H. J. Trenz, *Die Euroskeptizismus-Spirale: EU-Berichterstattung und Medien-Negativität*, *Österreich Z Soziol* (2018) (Suppl 1) 43, s.147–172.
- Gäbler B., *Rechtspopulismus und traditionelle Medien: Das Beispiel der AfD*, w: Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf P. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 501-516.
- Gernand, L., *Euroskeptizismus*, w: Bach M., Hönig B. (Hg.), *Europasozioologie*, Baden-Baden 2017, s. 301–311.
- Grimm R., *The Rise of the German Eurosceptic Party Alternative für Deutschland, Between Ordoliberal Critique and Popular Anxiety*, "International Political Science Review", 36. Jg.(2015), H. 3, s. 264 – 278.
- Güllner M., *Mythos und Verharmlosungen. Wie die AfD „salonfähig“ gemacht wurde*, w: Ch. Nawrocki, A. Fuhrer. (Hrsg.), *AfD Bekämpfen oder ignorieren? Intelligente Argumente von 14 Demokraten*, Bremen 2016, s. 43-57.
- Habersack F., Wegscheider C., *Populism and Euroscepticism: Two sides of the same coin?*, w: Heinisch R., Holtz-Bacha Ch., Mazzoleni O., *Political Populism: Handbook on Concepts, Questions and Strategies of Research*, Baden Baden 2021, s. 195-212.
- Hartleb F., *Bund Freier Bürger*, w: F. Decker, V. Neu (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Parteien*, Wiesbaden 2013, s. 200-203.
- Hartleb F., *Rechter Populismus in der EU: keine einheitliche Bewegung trotz wachsender Euroskepsis*, „Integration“ 2011 34 (4), s. 337
- Hartleb F., *Initiative Pro D-Mark – neue liberale Partei (Pro DM)*, w: F. Decker, V. Neu (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Parteien*, Wiesbaden 2013, s. 313-316.
- Hartleb F., *Party-Based Euro-Scepticism in Germany*, "Romanian Journal of Political Science" 2/2007, s. 13-30.
- Hebel S., *Angela Merkel: Die Geburtshelferin der AfD*, „Blätter für deutsche und internationale Politik“ 2017, 62 (8), s. 81-88.
- Heine S., *Left versus Europe? The Ideologies Underlying the Left's 'No' to the Constitutional Treaty in France and Germany*, "Perspectives on European Politics and Society" 2010 3(11), s. 313-332.
- Heinisch R., Mazzoleni O., *Comparing Populist Organizations*, w: Heinisch R., Mazzoleni O. (Eds.), *Understanding Populist Party Organisation. The Radical Right in Western Europe*, London 2016, s. 221–246.
- Heinze A. S., Lewandowsky M., *Arenen der Auseinandersetzung mit dem Rechtspopulismus. Erfahrungen aus Deutschland und den Niederlanden*, w: Decker

- F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf P. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 555-573.
- Heinze A. S., Weisskircher M., *No Strong Leaders Needed? AfD Party Organisation Between Collective Leadership, Internal Democracy, and "Movement-Party" Strategy*, "Politics and Governance" Vol 9, No 4 (2021), s. 263-274.
- Heinze A.S., *Zum schwierigen Umgang mit der AfD in den Parlamenten: Arbeitsweise, Reaktionen, Effekte*, „Zeitschrift für Politikwissenschaft“, 2021 vol. 31, s. 133–150.
- Helnarska K.J., *Podstawowe metody badawcze w politologicznych pracach doktorskich*, „Zeszyty Naukowe AON” nr 3/2009, s. 316-328.
- Hobolt S.B., De Vries C.E., *Turning against the Union? The impact of the crisis on the Eurosceptic vote in the 2014 European Parliament elections*, "Electoral Studies", Volume 44, December 2016, s. 504-514.
- Hobolt S.B., De Vries C.E., *Public Support for European Integration*, "Annual Review of Political Science", 2016, 19, s. 413–432.
- Hobolt S.B., Tilley J., *Fleeing the centre: the rise of challenger parties in the aftermath of the euro crisis*, "West European Politics", Volume 39, 2016 - Issue 5: *Europe's Union in Crisis: Tested and Contested*, s. 971-991.
- Hoeglinger D., *The politicisation of European integration in domestic election campaigns*, "West European Politics" Volume 39, 2016 s. 44-63.
- Hooghe L., Marks G., Wilson C.J., *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, "Comparative Political Studies", 2002 35(8), s. 965-989.
- Hooghe L., Marks G., *Cleavage theory meets Europe's crises: Lipset, Rokkan, and the transnational cleavage*, „Journal Of European Public Policy“ 2018 vol. 24 no 1, s. 109-135.
- Hooghe L., Marks G., *Europe's blues: theoretical soul-searching after the rejection of a European constitution*, "Politics and Political Science" 39 2006, s. 247–250
- Hooghe L., Marks G., *Sources of Euroscepticism*, "Acta Politica" 2007 42 (2–3), s. 119–127.
- Hooghe L., Marks G., *The Making of a Polity: The Struggle Over European Integration*, European Integration online Papers (EIoP) Vol. 1 (1997) N° 004.
- Janicki L., *Wprowadzenie*, w: Janicki L. (red.), Formuszewicz R. (red. wydania III), *Ustawa Zasadnicza (Konstytucja) Republiki Federalnej Niemiec z 23 maja 1949 r., Wersja niemiecka i polska z uwzględnieniem wszystkich zmian*, wyd. III uzupełnione i zmienione, Poznań 2007.
- Jesse E., Panreck I.C., *Populismus und Extremismus. Terminologische Abgrenzung – das Beispiel der AfD*, „Zeitschrift für Politik“ 2017, nr 64 (1), s. 59-76.

- Jung M., Y. Schroth, A. Wolf, *Bedingt regierungsbereit – Eine Analyse der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 23-45.
- Kałabunowska A., *On the Role of Anti-globalist and Anti-European Attitudes in Extreme Right Ideology*, „Politeja” No. 6(63), 2019, s. 125-138.
- Kałabunowska A., *Nowe ruchy społeczne w Niemczech w kontekście kryzysu migracyjnego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 25 (1) 2018, s. 105-117.
- Kaniok P., *Eurosceptics – enemies or a necessary part of European integration?*, „Romanian Journal of Political Science”, nr 12(2)/2012, s. 29–52.
- Kemper A., *Antiemanzipatorische Netzwerke und die Geschlechter- und Familienpolitik der Alternative für Deutschland*, w: Häusler A. (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016, s. 81-98.
- Ketelhut J., *Euroskeptizismus: Eine Begleiterscheinung des Populismus?*, w: Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf P. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 71-84.
- Ketelhut J., Kretschmer A., Lewandowsky M., Roger L., *Facetten des deutschen Euroskeptizismus: Eine qualitative Analyse der deutschen Wahlprogramme zur Europawahl 2014*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 2/2016, s. 285-304.
- Klein J., *Euroskeptizismus*, w: Weidenfeld W., Wessels W., Tekin F. (Hg.), *Europa von A bis Z*, Wiesbaden 2020, s. 275–278.
- Klingemann H. D., Volkens A., *Struktur und Entwicklung von Wahlprogrammen in der Bundesrepublik Deutschland 1949-1998*, w: Gabriel O. W., Niedermayer O., R. Stöss, (Hrsg.), *Parteiendemokratie in Deutschland*, Bonn 2001, s. 507-527.
- Knellingen W., *Ende des europapolitischen Gleichklangs? Die öffentliche Meinung zur europäischen Integration in Deutschland*, w: Böttger K., Jopp M., *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bonn 2021, s. 231-245.
- Knellingen W., *Euroskepsis? Die EU und der Vertrauensverlust der Bürgerinnen und Bürger*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“ 4/2012, s. 32-40.
- Kneuer M., *The tandem of populism and Euroscepticism: a comparative perspective in the light of the European crises*, „Contemporary Social Science 2019 14 (1)”, s. 1–17.
- Kopecký P, Mudde C., *The two sides of Euroscepticism. Party Positions on European Integration in East Central Europe*, „European Union Politics” 2002 vol. 3 issue 3, s. 297–326.
- Korte K.R., *Die Bundestagswahl 2017: Ein Plebiszit über die Flüchtlingspolitik*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 1-19.

- Kosowska-Gąstoł B., *Te same, ale czy takie same? Analiza oblicza ideowo-programowego polskich partii politycznych – różne perspektywy metodologiczne*, w: Kruk A., *Postulaty polityczne i wyborcze partii politycznych*, Zielona Góra 2021, s. 17-35.
- Kubiak P., *Koniec dominacji wielkich partii? System partyjny RFN po zjednoczeniu. Bilans 25 lat*, w: Ciesielska-Klikowska J., Kuczynski E. (red.), *25 lat niemieckiego zjednoczenia. Bilans ćwierćwiecza*, Łódź 2017, s. 29-50.
- Lasoń M., *Eurosceptycyzm jako przejaw populizmu w praktyce politycznej III RP*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2011/4, s. 187-201.
- Lees C., *Limits of Party-Based Euroscepticism in Germany*, w: P. Taggart, A. Szczerbiak (ed.), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, Volume 1, s. 16-37.
- Lees C., *‘Dark Matter’: Institutional Constraints and the Failure of Party-Based Euroscepticism in Germany*, “Political Studies” 2002 50 2, s. 244-267.
- Lehmann P., Zehnter L., *The Self-Proclaimed Defender of Freedom: The AfD and the Pandemic*, “Government and Opposition” 2022, s. 1-19.
- Lengfeld H., *Die “Alternative für Deutschland”: eine Partei für Modernisierungsverlierer?*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, 2017 69, s. 209–232.
- Lengfeld H., Dilger C., *Kulturelle und ökonomische Bedrohung. Eine Analyse der Ursachen der Parteiidentifikation mit der „Alternative für Deutschland“ mit dem Sozio-ökonomischen Panel 2016*, „Zeitschrift für Soziologie“, vol. 47, no. 3, 2018, s. 181-199.
- Lengfeld, H., *Der „Kleine Mann“ und die AfD: Was steckt dahinter? Antwort an meine Kritiker*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, 2018 70(2), s. 295–310.
- Leruth B., *Is ‘Eurorealism’ the new ‘Euroscepticism’? Modern conservatism, the European Conservatives and Reformists and European integration*, w: FitzGibbon J., Leruth B., Startin N. (editors), *Euroscepticism as a Transnational and Pan-European Phenomenon. The Emergence of a New Sphere of Opposition*, London / New York 2016, s. 46-62.
- Leruth B., Startin N., Usherwood S., *Defining Euroscepticism. From a broad concept to a field of study*, w: Leruth B., Startin N., Usherwood S. (Ed.), *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, London / New York 2017, s. 3–10
- Lewandowsky M., *Was ist und wie wirkt Rechtspopulismus?*, „Bürger & Staat“, 2017 67 (1), s. 4–11.
- Lewandowsky M., *Die Verteidigung der Nation. Außen- und europapolitische Positionen der AfD im Spiegel des Rechtspopulismus*, w: Häusler A. (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016, s. 39 -52.

- Lewandowsky M., *Eine rechtspopulistische Protestpartei? Die AfD in der öffentlichen und politikwissenschaftlichen Debatte*, „Zeitschrift für Politikwissenschaft“, 25. Jg. (2015), H. 1, s. 119-134.
- Lewandowsky M., *Die Verteidigung der Nation: Außen- und europapolitische Positionen der AfD im Spiegel des Rechtspopulismus*, w: Häusler A. (Hrsg.), *Die Alternative für Deutschland. Programmatik, Entwicklung und politische Verortung*, Wiesbaden 2016, s. 39-51.
- Lewandowsky M., Giebler H., Wagner A., *Rechtspopulismus in Deutschland. Eine empirische Einordnung der Parteien zur Bundestagswahl 2013 unter besonderer Berücksichtigung der AfD*, „Politische Vierteljahresschrift“, 57 (2) 2016, s. 247–275.
- Lewandowsky M., Jankowski M., *Die AfD im achten Europäischen Parlament: Eine Analyse der Positionsverschiebung basierend auf namentlichen Abstimmungen von 2014-2016*, „Zeitschrift für Vergleichende Politikwissenschaft“ 12 (3) 2018, s. 567-589.
- Linhart E., *Politische Positionen der AfD auf Landesebene: Eine Analyse auf Basis von Wahl-O-Mat-Daten*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 1/2017, s. 102-123.
- Lux T., *Die AfD und die unteren Statuslagen. Eine Forschungsnotiz zu Holger Lengfelds Studie Die „Alternative für Deutschland“: eine Partei für Modernisierungsverlierer?* „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, 2018 70 Nr 2, s. 255-273.
- Macala J.E., *PEGIDA – polityczny ruch protestu*, „Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska“, 2017, vol. XXIV, nr 2, s. 155-171.
- Mair P., *The Limited Impact of Europe on National Party Systems*, “West European Politics”, vol. 23, 2000, s. 27-51.
- March L., *Left and right populism compared: The British case*, “The British Journal of Politics and International Relations”, Vol. 19, No. 2 2017, s. 282-303.
- Martin S., *‘Euro-Realism’ in the 2014 European Parliament Elections: The European Conservatives and Reformists (ECR) and the Democratic Deficit*, “Representation” Journal of Representative Democracy, Vol. 52, 2016, s. 1-12.
- F. Mayer, *Europawahl 2014 in Bayern*, „Politische Studien“ 457 65. Jg. September-Oktober 2014, s. 50-57.
- Merz N., Regel S., *Die Programmatik der Parteien*, w: Niedermayer O. (Hrsg.), *Handbuch Parteienforschung*, Wiesbaden 2013, s. 211-238.
- Miecznikowska J., *Prawicowe i lewicowe partie populistyczne po wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku na przykładzie Wolnościowej Partii Austrii oraz Partii Lewicy w Niemczech*, „Rocznik Integracji Europejskiej”, 2015, nr 9, s. 527–549.
- Molo B., *Niemcy między populizmem a islamofobią*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2011 t. VIII, nr 4, s. 115–131.

- Moroska-Bonkiewicz A., *Eurosceptycy – nowe wyzwanie dla niemieckiej sceny politycznej?*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2015, vol. 9, nr 1, s. 105-121;
- Mudde C., *The comparative study of party-based Euroscepticism: the Sussex versus the North Carolina School*, „East European Politics”, 2012 28(2), s. 193-202.
- Mudde, C., *The Populist Zeitgeist*, „Government & Opposition”, 39, 4/2004, s. 541-563.
- Müller J.-W., *„Das wahre Volk” gegen alle anderen. Rechtspopulismus als Identitätspolitik*, „Aus Politik und Zeitgeschichte”, 69. Jahrgang, 9–11/2019, s. 18-24.
- Naßmacher, K.H., *Die Finanzen der AfD: Parteigründung aus der Staatskasse?*, Nr. 1 (2020): „Zeitschrift für Parteienwissenschaften“, s. 30-37.
- Neu V., *War es diesmal anders?*, „Die Politische Meinung“, Nr. 526, Mai /Juni 2014, 59. Jg., s. 92-94.
- Neumayer L., *Euroscepticism as a political label: The use of European Union issues in political competition in the new Member States*, „European Journal of Political Research”, 2008 47 (1), s. 135-160.
- Niedermayer O., *Deutsche Parteien und Europa*, w: Böttger K., Jopp M. (Hrsg.), *Handbuch zur deutschen Europapolitik*, Bonn 2021, s. 195-229.
- Niedermayer O., *Die AfD in den Parlamenten der Länder, des Bundes und der EU. Bipolarität im Selbstverständnis und im Verhalten*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 49. Jg., H. 4, 2018, s. 896-908.
- Niedermayer O., *Die AfD und ihre Wählerschaft*, „Neue Gesellschaft, Frankfurter Hefte“, 64(2017), 3, s. 45-47.
- Niedermayer O., *Die Entwicklung des bundesdeutschen Parteiensystems*, w: Decker F., Neu V. (Hrsg.), *Handbuch der deutschen Parteien*, Wiesbaden 2013, s. 111-132.
- Niedermayer O., *Die Entwicklung des deutschen Parteiensystems. Zur Bedeutung kurzfristiger Faktoren im Jahrzehnt des europäischen Wandels*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 2/2018, s. 286-303.
- Niedermayer O., *Eine neue Konkurrentin im Parteiensystem? Die Alternative für Deutschland*, w: Niedermayer O., (Hrsg.), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden 2015, s. 175–207.
- Niedermayer O., Hofrichter J., *Die Wählerschaft der AfD: Wer ist sie, woher kommt sie und wie weit rechts steht sie?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 47. Jg. 2016, H. 2, s. 267–284.
- Niedermayer O., *Immer noch eine „nationale Nebenwahl“? Die Wahl zum Europäischen Parlament vom 25. Mai 2014*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 45. Jg. (2014), H. 3, s. 523-546.

- Niedermayer O., *Konkurrenz am rechten Rand: Die Etablierung der AfD im Parteiensystem*, w: Niedermayer O., Jun U. (Hrsg.), *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2017*, Wiesbaden 2020, s. 105-132.
- Niedermayer O., *Von der „nationalen Nebenwahl“ zur „europäisierten Wahl“? Die Wahl zum Europäischen Parlament vom 26. Mai 2019*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 4/2019, s. 691-714.
- Niedermayer, O., *Die Entwicklung des Parteiensystems bis nach der Bundestagswahl 2017*, w: Niedermayer O., *Die Parteien nach der Bundestagswahl 2017*; Wiesbaden 2020, s. 1-41.
- Niedermayer, O., *Europäische Integration und nationaler Parteienwettbewerb: theoretische Überlegungen und empirische Befunde am Beispiel der Eurokrise*, „Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften“, 11(2013), 3, s. 413-434.
- Nitszke A., *Niemcy jako państwo partyjne – idea i praktyka ustrojowa*, „Atheneum. Polskie Studia Politologiczne” vol. 35 2012, s. 131-155.
- Oberkirch T., Schild J., *Wachsender Euroskeptizismus – Anatomie eines Phänomens*, „Arbeitspapiere zur Europäischen Integration“, Nr. 6, Universität Trier 2010.
- Ondarza, von, N., F. Schenuit, *Exit der Skeptiker. Wie sich der Brexit auf die Europawahlen 2019 auswirken wird*, „Internationale Politik“, 80 November / Dezember 2018, s. 76-81.
- Pacześniak A., *Eurosceptycyzm polskich partii politycznych – ile w tym przekonania, a ile pragmatyzmu?*, „Politeja” 33 (2015) s. 177-200.
- Pacześniak A., *Populizm w służbie eurosceptyków i euroentuzjastów*, w: J. Waele, A. Pacześniak (red.), *Populizm w Europie. Defekt i przejaw demokracji?*, Warszawa 2010, s. 145–158.
- Paterek A., *Między populizmem, niemieckim szowinizmem i austriackim patriotyzmem – Jörg Haider i FPÖ*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”, 2011 t. VIII, nr 4, s. 171–185.
- Patzelt W. J., *Der 18. Deutsche Bundestag und die Repräsentationslücke. Eine kritische Bilanz*, „Zeitschrift für Staats- und Europawissenschaften“ Vol. 15, No. 2/3 2017, s. 245-285.
- Pennings P., *An Empirical Analysis of the Europeanization of National Party Manifestos, 1960–2003*, „European Union Politics”, 2 2006, s. 257-270.
- Petersen T., *Die öffentliche Meinung*, w: W. Weidernfeld, W. Wessels (Hrsg.), „Jahrbuch der Europäischen Integration“ 2012, Baden-Baden 2012, s. 369-378.
- Pickel S., *Die Wahl der AfD. Frustration, Deprivation, Angst oder Wertekonflikt?*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 145-175.

- Pieper M., Haußner S., Kaeding M., *Die Vermessung des Euroskeptizismus der Alternative für Deutschland (AfD) im Frühjahr 2014*, w: Kaeding M., Switek N. (Hrsg.), *Die Europawahl 2014. Spitzenkandidaten, Protestparteien, Nichtwähler*, Wiesbaden 2015, s. 149-160.
- Pirro A., Taggart P., van Kessel S., *The populist politics of Euroscepticism in times of crisis: comparative conclusions*, "Politics", 38 (3), s. 978-390.
- Plehwe D., „*Alternative für Deutschland*“, *Alternativen für Europa?*, w: Hentges G., Nottbohm K., Platzer H.W. (Hrsg.), *Europäische Identität in der Krise?*, Wiesbaden 2017, s. 249-269.
- Polk J., Rovny J., *Anti-Elite/Establishment Rhetoric and Party Positioning on European Integration*, "Chinese Political Science Review" 2(2) 2017.
- Priester K., *Wesensmerkmale des Populismus*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“, 62 Jg. (2012), H. 5/6, s. 3-9.
- Reif K., Schmitt H., *Nine Second-Order National Elections – a Conceptual framework for the Analysis of European Election Results*, „European Journal of Political Research” 1980, vol. 8, nr 1, s. 3-44.
- Reinl A.K., M. Walter-Rogg, *Interdependentes Wahlverhalten? Eine Analyse der Auswirkung europaweiter Krisen auf die Wahlabsicht bei der Bundestagswahl 2017*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 115-143.
- Riedel R., Zuba K., *EUROsceptycyzm – propozycja konceptualizacji*, „Przegląd Europejski”, nr 3/2015, s. 27-48.
- Rippl S., Seipel Ch., *Modernisierungsverlierer, Cultural Backlash, Postdemokratie. Was erklärt rechtspopulistische Orientierungen?*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, 70(2) 2018, s. 237-254.
- Rosenfelder J., *Die Programmatik der AfD: Inwiefern hat sie sich von einer primär euroskeptischen Partei entwickelt?*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen” 2017, nr 48 (1), s. 123-140.
- Rovny J., *Conceptualising Party-based Euroscepticism: Magnitude and Motivations*, "Collegium" 29/2004, s. 31-47.
- Sell F. L., Tkaczyński J.W., *Racjonalność wyborcy według ekonomicznej teorii demokracji Anthony’ego Downs’a*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2011/3, s. 49-65.
- Schieder, S., *Germany: Problematizing Europe, or Evidence of an Emergent Euroscepticism?*, w: Harmsen R., Schild J., *Debating Europe. The 2009 European Parliament Elections and Beyond*, Baden Baden 2011, s. s. 33- 50.
- Schmitt H., *The Nature of European Issues: Conceptual Clarifications and Some Empirical Evidence*, w: Ganghof S., Hönnige Ch., Stecker Ch. (Hrsg.), *Parlamente, Agendasetzung und Vetospieler*. Festschrift für Herbert Döring, 2009, s. 137-146.

- Schmitt-Beck R., *Euro-Kritik, Wirtschaftspessimismus und Einwanderungsskepsis: Hintergründe des Beinah-Wahlerfolges der Alternative für Deutschland (AfD) bei der Bundestagswahl 2013*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, 45. Jg., 2014 H. 1, s. 94–112.
- Schoen H., Rudnik A., *Wirkungen von Einstellungen zur europäischen Schulden- und Währungskrise auf das Wahlverhalten bei der Bundestagswahl 2013*, w: Schoen H., Weßels B. (Hrsg.), *Wahlen und Wähler: Analysen aus Anlass der Bundestagswahl 2013*, Wiesbaden 2016, s. 135-160.
- Schöfbeck M., *Eine Bastion konservativer Grundideen? Die programmatischen Entwicklungslinien der CSU-Europapolitik*, w: Hopp G., Sebaldt M., Zeitler B. (Hrsg.), *Die CSU. Strukturwandel, Modernisierung und Herausforderungen einer Volkspartei*, Wiesbaden 2010, s. 219-237.
- Schärdel J., *Vom euroskeptischen Herausforderer zur rechtsextremen Gefahr? Eine Untersuchung der regionalen Berichterstattung über die AfD in neun deutschen Landtagswahlkämpfen*, „Zeitschrift für Parlamentsfragen“, Heft 1/2017, s. 76-101.
- Schröder M., *AfD-Unterstützer sind nicht abgehängt, sondern ausländerfeindlich*, „SOEPPapers on Multidisciplinary Panel Data Research“ 2018 nr 975.
- Schroeder W., Weßels B., Berzel A., *Die AfD in den Landtagen: Zwischen Parlaments- und „Bewegungs“-Orientierung*, w: Decker F., Henningsen B., Lewandowsky M., Adorf P. (Hrsg.), *Aufstand der Außenseiter. Die Herausforderung der europäischen Politik durch den neuen Populismus*, Baden-Baden 2022, s. 575-591.
- Schroeder W., Weßels B., Ch. Neusser, A. Berzel, *Parlamentarische Praxis der AfD in deutschen Landesparlamenten*, „WZB Discussion Paper“ 2017.
- Schwarzböttl T., Fatke M., *Außer Protesten nichts gewesen? Das politische Potenzial der AfD*, „Politische Vierteljahresschrift“ 57 2016, s. 276–299.
- Sitter N., *Opposing Europe. Euro-Scepticism. Opposition and Party Competition*, OERN Working Paper No 9, October 2002.
- Stanley B., *The thin ideology of populism*, „Journal of Political Ideologies“, 2008 nr 13(1), s. 95–110.
- Stelmach A., *System partyjny*, w: Stelmach A., Zyborowicz S. (red.), *Współczesne instytucje polityczne Polski*, Poznań 1993, s. 57-66.
- Stępińska A., A. Lipiński, *Współczesne badania nad populizmem – wybrane dylematy i kluczowe podejścia*, w: Stępińska A., Lipiński A. (red.), *Badania nad dyskursem populistycznym: wybrane podejścia*, Poznań 2020.
- Steven M., Szczerbiak A., *Conservatism and ‘Eurorealism’ in the European parliament: the European conservatives and reformists under the leadership of Poland’s law and justice*, “European Politics and Society” 2022, s. 1-18.

- Szczerbiak A., Taggart P., *Conclusion: Opposing Europe? Three Patterns of Party Competition over Europe*, w: Szczerbiak A., Taggart P. (ed.), *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, s. 348 – 368.
- Szczerbiak A., Taggart P., *Theorizing Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement, and Causality*, w: Taggart P., Szczerbiak A., *Opposing Europe? The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford 2008, s. 238-262.
- Szczerbiak A., Taggart P., *Theorizing Party-Based Euroscepticism: Problems of Definition, Measurement, and Causality*, SEI Working Paper No 69, 2003.
- Ścigaj P., Bukowski M., *Zastosowanie analizy zawartości w badaniach politologicznych*, „Athenaeum. Polskie Studia Politologiczne” 2012 vol. 36, s. 11-27.
- Taggart P., Szczerbiak A., *The Party Politics of Euroscepticism in EU Member and Candidate States*, Sussex European Institute Working Paper No. 51, Brighton 2002.
- Taggart P., *A Touchstone of Dissent: Euroscepticism in Contemporary Western European Party Systems*, „European Journal of Political Research”, No 3, Vol. 33 1998, s. 363-388.
- Taggart P., *Populism and representative Politics in Contemporary Europe*, “Journal of Political Ideologies”, 9 (3) 2004, s. 269-288.
- Taggart P., *Populism and the Pathology of Representative Politics*, w: Mény Y., Surel Y. (ed.), *Democracies and the Populist Challenge*, Palgrave 2002, s. 62-80.
- Taggart P., Szczerbiak A., *Europeanisation, Euroscepticism and Party Systems: Party-based Euroscepticism in the Candidate States of Central and Eastern Europe*, “Perspectives on European Politics and Society”, 3(1), 2002, s. 23-41.
- Taggart P., Szczerbiak A., *Parties, Positions and Europe. Euroscepticism in the EU Candidate States of Central and Eastern Europe*, Sussex European Institute Working Paper No. 46, Opposing Europe Research Network Working Paper No. 2, 2001.
- Tereszkiewicz F., *Konstruktywizm jako perspektywa badawcza w wyjaśnianiu zachowań eurosceptyków w Parlamencie Europejskim w obszarze działań zewnętrznych Unii Europejskiej*, „Przegląd Europejski” nr 3(41) 2016, s. 10-28.
- Thomeczek J. Ph., Jankowski M., Krouwel A., *Die politische Landschaft zur Bundestagswahl 2017. Befunde aus zwei Voting Advice Applications und dem Chapel Hill Expert Survey*, w: Korte K.R., Schoofs J. (Hrsg.), *Die Bundestagswahl 2017. Analysen der Wahl-, Parteien-, Kommunikations- und Regierungsforschung*, Wiesbaden 2019, s. 267-291.
- Topaloff L. K., *Euroscepticism and Political Parties. Theory and practice*, w: Leruth B., Startin N., Usherwood S. (Hg.), *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, London / New York 2017, s. 63–74.
- Trzcielińska-Polus A., *Niemcy*, w: Zuba K. (red.), *Doktryny integracyjne państw europejskich*, Warszawa 2017, s. 49-69.

- Trzcielińska-Polus A., *Współczesna geografia polityczna Parlamentu Europejskiego*, w: Zuba K., Choroś B., *Parlament Europejski w strukturze instytucjonalnej i politycznej Unii Europejskiej*, Opole 2019, s. 161-180.
- Tutić A., Hermanni, von H., *Sozioökonomischer Status, Deprivation und die Affinität zur AfD – Eine Forschungsnotiz*, „Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie“, 70 (2) 2018, s. 275–294.
- Vasilopoulou S., *Continuity and Change in the Study of Euroscepticism: Plus ça change?*, „Journal of Common Market Studies”, 2013 51 (1), s. 153-168.
- Vasilopoulou S., *The Radical Right and Euroscepticism*, w: Rydgren J. (ed.), *The Oxford Handbook of the Radical Right*, Oxford 2018, s. 122-140.
- Wagner A., Lewandowsky M., Giebler H., *Alles neu macht der Mai? Die Alternative für Deutschland (AfD) und die Europawahl 2014*, w: Kaeding M., Switek N. (Hrsg.), *Die Europawahl 2014. Spitzenkandidaten, Protestparteien, Nichtwähler*, Wiesbaden 2015, s. 137-148.
- Węc J.J., *Niemcy wobec kryzysu migracyjnego w Unii Europejskiej w latach 2011-2016*, „Politeja” 2017, nr 4(49), s. 273-309.
- Werner A., *Vor der Zerreißprobe: Wohin treibt die AfD?*, „Blätter für deutsche und internationale Politik“, 60. Jg. (2015), H. 2, s. 83-90.
- Werts H., Scheepers P., Lubbers M., *Euro-scepticism and Radical Right-wing Voting in Europe, 2002-2008: Social Cleavages, Socio-political Attitudes and Contextual Characteristics Determining Voting for the Radical Right*, „European Union Politics” 14(2) 2013, s. 183–205.
- Werner A., *Vor der Zerreißprobe: Wohin treibt die AfD?*, „Blätter für deutsche und internationale Politik“, 60. Jg. (2015), H. 2, s. 83 – 90.
- Weßels B., *Zum Begriff der „Politischen Klasse“*, „Die Gewerkschaftlichen Monatshefte“ 9/1992, s. 541-549.
- Weßels B., *Spielarten des Euroskeptizismus*, w: Decker F., Höreth M. (Hrsg.), *Die Verfassung Europas. Perspektiven des Integrationsprojekts*, Wiesbaden 2009, s. 50-68.
- Wimmel A., *Europa-Lager im deutschen Parteiensystem auf Basis des Wahl-O-Mat*, „Mitteilungen des Instituts für Deutsches und Internationales Parteienrecht und Parteienforschung“ (MIP), 2019 | 25. Jhrg. | Heft 2, s. 185-191.
- Wimmel A., *Deutsche Parteien in der Euro-Krise: Das Ende des Konsensprinzips?*, „Integration“ 1/2012, s. 19-34.
- Wiśniewska P., *Oblicza populizmu grupy Europy Wolności i Demokracji Bezpośredniej w Europie*, w: Pierzchalski F., Rydliński B.(red.), *Autorytarny populizm w XXI wieku: krytyczna rekonstrukcja*, Warszawa 2017, s. 111-126.

- Wiśniewska P., *Współpraca eurodeputowanych w ramach grupy politycznej Europejskich Konserwatystów i Reformatorów*, „Przegląd Europejski”, 2020, nr 1, s. 57-73.
- Wodak R., *Vom Rand in die Mitte? – „Schamlose Normalisierung“*, „Politische Vierteljahresschrift“ 59(2) 2018, s. 232–335.
- Ziemer K., *Wejście AfD do Bundestagu – cezura w powojennej historii Niemiec*, „Studia Politologiczne” Vol. 2018 47, s. 27-53.
- G. Zons, A. Halstenbach, *The AfD as a ‚Leaderless’ Right-Wing Populist Party. How the Leadership-Structure Dilemma Left an Imprint on the Party’s Leadership*, „Polish Sociological Review”, 7 (1)/2019, 2019, s. 41-60.

Opracowania analityczne (ośrodki analityczne, fundacje, think thanki)

- Becker P., *Die EU auf dem Weg in eine „Transferunion“? Ein Beitrag zur Entdramatisierung*, SWP-Studie 2018/S 08, 21.06.2018.
- Bergmann K., Diermaier M., Niehues J., *Parteipräferenz und Einkommen. Die AfD – eine Partei der Besserverdiener?*, IW Kurzbericht 19. Institut der Deutschen Wirtschaft Köln 2017.
- Ciechanowicz A., *AfD – alternatywa dla kogo?*, „Komentarz OSW” 231, 10.02.2017.
- Ciechanowicz A., *Alternatywa dla Niemiec zmienia scenę polityczną RFN*, „Analiza OSW” 17.09.2014.
- Ciechanowicz A., *Eurowybory w RFN: zwycięstwo chadeków i sukces eurosceptyków*, „Analiza OSW” 28.05.2014.
- Ciechanowicz A., *Koniec Alternatywy dla Niemiec?*, „Analiza OSW” 15.07.2015.
- Derviş K., Conroy C., *Nationalists of the world, unite?*, November 26, 2018, <https://www.brookings.edu/opinions/nationalists-of-the-world-unite/>.
- Deutscher Bundestag, Wissenschaftliche Dienste, *Zu den Begriffen „deutsches Volk“, „Deutsche“ und „deutsche Volkszugehörigkeit“ im Grundgesetz*, Sachstand, WD 3 - 3000 - 026/19.
- Formuszewicz R., Frymark K., *Zmierzch wielkich koalicji. Niemieckie partie polityczne przed wyborami do Parlamentu Europejskiego*, Komentarz OSW 302, 22.05.2019.
- Frymark K., *Alternatywa dla wschodnich Niemiec. Saksonia i Brandenburgia przed wyborami landowymi*, Komentarz OSW 307, 28.10.2019.
- Frymark K., *Niemieccy eurosceptycy zakładają partię polityczną*, „Analiza OSW” 10.04.2013.
- Gäbler B., *AfD und Medien II. Erfahrungen und Lehren für die Praxis*, OBS-Arbeitsheft 95, Berlin 2018.

- Gibadło L., *Alternatywa dla Niemiec: granice sukcesu*, Biuletyn PISM nr 50 (1798), 25 kwietnia 2019.
- Gibadło L., *Niebezpieczne związki – Alternatywa dla Niemiec i prawicowy ekstremizm*, Biuletyn PISM nr 53 (1985), 24 marca 2020.
- Giesbers T., Peters U., *Abstimmungsverhalten der AfD im Bundestag, Ein Blick auf den parlamentarischen Alltag entzaubert die Selbstinszenierung als «Alternative»*, Rosa Luxemburg Stiftung 2020
- Gürgen M., Jakob C., am Orde S. (Hrsg.), *Netzwerk AfD – Die neuen Allianzen im Bundestag*, OBS-Arbeitspapier 30, Frankfurt am Main 2018.
- Häusler A., *Die „Alternative für Deutschland“ - eine neue rechtspopulistische Partei? Materialien und Deutungen zur vertiefenden Auseinandersetzung*, Heinrich-Böll-Stiftung, Düsseldorf 2013.
- Hensel A., Geigel L., Pausch r., Förster J., *Die AfD vor den Landtagswahlen 2016. Programme, Profile und Potenziale*, OBS-Arbeitspapier Nr. 20 (2016).
- Jasiński Ł., *Blisko Rosji, daleko od Unii Europejskiej - radykalizacja Alternatywy dla Niemiec*, Biuletyn PISM nr 124 (2543) 3 sierpnia 2022 r.
- Kałabunowska A., *Podczas koronakryzysu AfD cierpi również na samą siebie” – Alternatywa dla Niemiec w czasie pandemii COVID-19*, Biuletyn IZ nr 23(443) 2020.
- Kałabunowska A., *Alternatywa dla Niemiec przed wyborami do Bundestagu*, Biuletyn IZ nr 12(467) 2021.
- Kroh M., Fetz K., *Das Profil der AfD-AnhängerInnen hat sich seit Gründung der Partei deutlich verändert*, „DIW Wochenbericht“ 34 / 2016, s. 711-719.
- Kubiak P., *AfD w wyborach do Parlamentu Europejskiego – program i kampania wyborcza*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 17(391)/2019.
- Kubiak P., *Alternatywa dla Niemiec (AfD) - nowa siła na niemieckiej scenie politycznej?*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego" nr 127/2013.
- Kubiak P., *Alternatywa dla Niemiec rośnie w siłę! Komentarz do jesiennych wyników wyborów do parlamentów krajowych Saksonii, Turyngii i Brandenburgii*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 170/2014.
- Kubiak P., *Kolejny sukces Alternatywy dla Niemiec. Komentarz do wyników wyborów krajowych w Meklemburgii-Pomorzu Przednim*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 268/2016.
- Kubiak P., *Wybory do Parlamentu Europejskiego w Niemczech –komentarz do wyników*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego" nr 165/2014.
- Niedermayer O., *Die Aufsteiger. Die Alternative für Deutschland*, KAS, Sankt Augustin/Berlin 2018.
- Neu V., *KAS Wahlanalysen 2013: Bundestagswahl in Deutschland am 22. September 2013. Tabellenanhang*, Konrad-Adenauer-Stiftung 2013.

- Neu V., Köhler T., Pokorny S., *KAS Wahlanalysen 2017: Bundestagswahl in Deutschland am 24. September 2017*, Konrad-Adenauer-Stiftung 2017.
- Neu V., Köhler T., Pokorny S., *KAS Wahlanalysen 2017: Bundestagswahl in Deutschland am 24. September 2017. Tabellenanhang*, Konrad-Adenauer-Stiftung 2017.
- Plóciennik S., *Od „mniej Europy” do „małej Europy”: sukces AfD może zmienić politykę Niemiec*, Biuletyn PISM nr 22 (1372) 11 marca 2016.
- Rudawski B., *Alternatywa dla Niemiec a niemiecka historia. Nowy początek w polityce historycznej?*, „Biuletyn Instytutu Zachodniego” nr 349/2018.
- Ruhose F., *AFD im Bundestag: 15 Empfehlungen für den parlamentarischen Alltag*, Progressives Zentrum, Berlin, Oktober 2017.
- Skóra M., *Pegida: powstanie „zwykłych obywateli”*, „Biuletyn Niemiecki”, 2015, nr 56
- Vehrkamp R., Wratil C., *Die Stunde der Populisten? – Populistische Einstellungen bei Wählern und Nichtwählern vor der Bundestagswahl 2017*, Studie der Bertelsmann Stiftung, Gütersloh 2017.
- Vehrkamp R., Wegschaider K., *Populäre Wahlen. Mobilisierung und Gegenmobilisierung der sozialen Milieus bei der Bundestagswahl 2017*, Studie der Bertelsmann Stiftung, Gütersloh 2017.

Źródła internetowe, artykuły prasowe, zbiory danych

- AfD Bayern, *Die Blaue Allianz - Startschuss der Zusammenarbeit von AfD und FPÖ*, <https://www.afdbayern.de/die-blaue-allianz-startschuss-der-zusammenarbeit-von-afd-und-fpoe/>
- AfD lässt Parteiposition zum „Dexit“ im Wahl-O-Mat ändern*, „Die Welt“ 12.05.2019, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article193354759/Europawahl-AfD-laesst-Parteiposition-zum-Dexit-im-Wahl-O-Mat-aendern.html>
- AfD nimmt mehr als sieben Millionen Euro ein*, „Der Spiegel“ Nr. 13 / 20.03.2015
- AfD-Bundesvorstand setzt Arbeitsgruppe zum Thema Verfassungsschutz ein*, 13.09.2018, <https://www.afd.de/afd-bundesvorstand-setzt-arbeitsgruppe-zum-thema-verfassungsschutz-ein/>
- Alternative für Deutschland hat mehr als 30.200 Mitglieder*, „Pressemeldung der AfD“ vom 30.05.2018.
- Amann M. i in., *Aufstand der Ängstlichen*, „Der Spiegel“ 51/2015, s. 24.
- Bannas G., *Bundestag und Währungspolitik: Alles unter Kontrolle?*, FAZ 2.02.2018.
- Barker A., Parker G., Wagstyl S., *Tory tie-up with anti-euro party undermines UK-German relations*, Financial Times, 12.06.2014, <https://www.ft.com/content/2e88a834-f217-11e3-9015-00144feabdc0> [dostęp: 15.05.2023].

- Forschungsgruppe Wahlen e.V., *Europawahl. Eine Analyse der Wahl vom 26. Mai 2019*, Mannheim 2019.
- Forschungsgruppe Wahlen, *Politbarometer-Extra Mai 2019*, https://www.forschungsgruppe.de/Umfragen/Politbarometer/Archiv/Politbarometer-Extra/PB-Extra_Europa_Mai_I_2019/
- Fraktion will AfD-Abgeordnete loswerden*, „Der Spiegel“ 8.03.2016, <http://www.spiegel.de/politik/deutschland/europaparlament-afd-abgeordnete-sollen-ekr-fraktion-verlassen-a-1081318.html>
- Front National sucht Nähe der AfD*, 13.05.2016, <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/gauland-raet-zur-vorsicht-front-national-sucht-naehe-der-afd-14231727.html>
- Gründungsaufruf Wahlalternative 2013*, <https://wa2013.de>
- Gauland über AfD-Erfolg, "Wir werden Frau Merkel jagen"*, „Der Spiegel“ 24.09.2017, <https://www.spiegel.de/politik/deutschland/afd-alexander-gauland-wir-werden-frau-merkel-jagen-a-1169598.html>
- Gärditz K.F., *Die Alternative für Deutschland und der Verfassungsschutz*, VerfBlog, 2019/1/17, <https://verfassungsblog.de/die-alternative-fuer-deutschland-und-der-verfassungsschutz/>
- Haupt F., *Wie rechts darf die Union sein?*, FAZ 30.05.2016, <https://www.faz.net/aktuell/politik/inland/streit-um-strauss-satz-cdu-und-csu-waren-sich-nicht-immer-gruen-14257524.html>
- Häusler A., *Die AfD: Werdegang und Wesensmerkmale einer Rechtsaußenpartei*, <https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/271484/die-afd-werdegang-und-wesensmerkmale-einer-rechtsausenpartei/>
- Häusler A., *Ist die Alternative für Deutschland eine rechtspopulistische Partei?*, <https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/240956/debatte-ist-die-alternative-fuer-deutschland-eine-rechtspopulistische-partei/>
- Infratest Dimap, *EuropaTREND im Auftrag der ARD Mai 2019*, <https://www.infratest-dimap.de/umfragen-analysen/bundesweit/europatrend/2019/mai/> [dostęp: 15.05.2023].
- IP-Forsa-Frage, 03/2019*, „Internationale Politik“ 3, Mai/Juni 2019, s. 5.
- Jahn J., *Aufstand gegen Merkels „alternativlose Politik“*, FAZ, 14.04.2013, <https://www.faz.net/aktuell/wirtschaft/wirtschaftspolitik/gruendungsparteitag-der-afd-aufstand-gegen-merkels-alternativlose-politik-12148549.html>
- Kamann M., *Die AfD und die „sogenannte Klimaschutzpolitik“*, „Die Welt“ 28.09.2019, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article201093000/CO2-Emissionen-Die-AfD-und-die-sogenannte-Klimaschutzpolitik.html>

- K. Adam: «*Vertragsbrüchige verdienen unser Vertrauen nicht*», Interview: Ulrich Schmid, NZZ, 12.04.2013, <https://www.nzz.ch/vertragsbruechige-verdienen-unser-vertrauen-nicht-ld.1036833>
- Köcher R., *Die Chancen der AfD*, Eine Dokumentation des Beitrags von Prof. Renate Köcher in der Frankfurter Allgemeinen Zeitung Nr. 245 vom 22. Oktober 2014. www.ifd-allensbach.de/uploads/tx_reportsdocs/FAZ_Oktober_AfD.pdf.
- Lachmann G., *Enttäuschte CDU-Politiker gründen Wahlalternative*, „Die Welt“ 4.10.2012, <https://www.welt.de/politik/deutschland/article109606449/Enttaeuschte-CDU-Politiker-gruenden-Wahlalternative.html>
- Landesamt für Verfassungsschutz stuft Pegida zur erwiesenen extremistischen Bestrebung ein*, 07.05.2021, <https://www.medien-service.sachsen.de/medien/news/251181>
- Lucke B., *"Die Große Koalition betreibt Unsinn"*, Interview von Tim Rahmann, „Wirtschaftswoche“ 28.11.2013, http://www.wiwo.de/politik/deutschland/afd-chef-bernd-lucke-die-grosse-koalition-betreibt-unsinn/v_detail_tab_print/9136760.html
- Matteo Salvini und Jörg Meuthen schmieden neue starke Allianz für Europa*, 8.04.2019, <https://www.afd.de/joerg-meuthen-und-matteo-salvini-gemeinsam-fuer-ein-europa-der-vaterlaender/>
- Mayer F., *Die neue Europafreundlichkeit*, „Politik & Kommunikation“, 10.05.2019 <https://www.politik-kommunikation.de/ressorts/artikel/die-neue-europafreundlichkeit-169978647>
- Meier A., M. Fiedler, *Steve Bannon auf Deutschland-Tour: Ein rechtes Netzwerk gegen das vereinigte Europa*, „Tagespiegel“ 17.05.2019, <https://www.tagesspiegel.de/politik/ein-rechtes-netzwerk-gegen-das-vereinigte-europa-6872887.html>
- »*Mir schwebt ein Europa der Vaterländer vor*«, Interview mit Jörg Meuthen, Das Parlament, 29.04.2019, https://www.das-parlament.de/2019/18_19/themenausgaben/639154-639154
- Neuerer D., *AfD droht Spaltung im EU-Parlament*, <http://www.handelsblatt.com/politik/deutschland/krise-der-afd-afd-droht-spaltung-im-eu-parlament/11694168.html>
- Niedermayer O., *Das deutsche Parteiensystem im europäischen Vergleich*, Bundeszentrale für Politische Bildung, Parteien in Deutschland, 26.10.2022, <https://www.bpb.de/themen/parteien/parteien-in-deutschland/201874/das-deutsche-parteiensystem-im-europaeischen-vergleich/>
- Parteiverbotsverfahren*, https://www.bundesverfassungsgericht.de/DE/Verfahren/Wichtige-Verfahrensarten/Parteiverbotsverfahren/partieverbotsverfahren_node.html

- „Pegida und AfD sind Fleisch vom selben Fleische“, Prof. Werner J. Patzelt zum Verhältnis von AfD und Pegida, 30.08.2018, <https://www.hss.de/news/detail/pegida-und-afd-sind-fleisch-vom-selben-fleische-news3566/>
- Roeser R., AfD: Annäherung an Front National, 21. Oktober 2016, <https://www.endstation-rechts.de/news/afd-annaeherung-front-national>
- Roeser R., *Europäische Rechtsaußenfront*, 23. Januar 2017, <https://www.endstation-rechts.de/news/europaeische-rechtsaussenfront>
- Roeser R., AfD räumt Dexit aus dem Schaufenster, 04. April 2019, <https://www.endstation-rechts.de/news/afd-raeumt-dexit-aus-dem-schaufenster>
- Roeser R., *AfD: Stärkste Partei in zwei Ländern*, 27. Mai 2019, <https://www.endstation-rechts.de/news/afd-staerkste-partei-zwei-laendern>
- Roeser R., *Euro-Rechte weiter gespalten*, 28. Juni 2019, <https://www.endstation-rechts.de/news/euro-rechte-weiter-gespalten>
- Roeser R., *Mit neuem Label auf Rechtsaußen-Kurs*, 25. Juli 2019, <https://www.endstation-rechts.de/news/mit-neuem-label-auf-rechtsaussen-kurs>
- Roeser R., AfD will Europas Rechtspopulisten sammeln, 20. Februar 2018, <https://www.endstation-rechts.de/news/afd-will-europas-rechtspopulisten-sammeln>
- Schmitt H., Braun D., Popa S., Mikhaylov S., Dwinger F., *European Parliament Election Study 1979-2014*, Euromanifesto Study. GESIS Data Archive, Cologne. ZA5102 Data file Version 2.0.0, 2015, <https://www.mzes.uni-mannheim.de/d7/en/datasets/european-parliament-election-study-1979-2014-euromanifesto-study>
- Schmitz G. P., Volkery C., Wittrock Ph., *AfD und Tories: Luckes Glück, Merkels Ärger*, „Der Spiegel“ 12.06.2014, <https://www.spiegel.de/politik/ausland/eu-parlament-afd-zusammenarbeit-mit-camerons-tories-veraergert-merkel-a-974742.html>
- Schwänzt AfD-Mann Henkel Parlamentssitzungen?*, BILD 2.04.2025, <http://www.bild.de/politik/inland/alternative-fuer-deutschland/schwaenzt-afd-mann-parlamentssitzungen-40392538.bild.html>
- Schwesinger H., *Die Deutschen sind EU-Fans, Vorwahlumfrage infratest dimap*, 26.05.2019, <https://www.tagesschau.de/inland/analyse-europawahl-101.html> [dostęp: 15.05.2023].
- „*Stachel im Fleisch der Eurokraten*“, SZ 13.06.2019, <https://www.sueddeutsche.de/politik/rechtspopulisten-europaparlament-1.4485355>
- Steffen T., *„Mit dem Front National hat die AfD nichts gemeinsam“*, wywiad z Frauke Petry, 8.06.2015, <https://www.zeit.de/politik/deutschland/2015-07/frauke-petry-afd-bernd-lucke>
- Stöss R., *Der rechte Rand des politischen Systems der Bundesrepublik*, 07.07.2016, <https://www.bpb.de/themen/rechtsextremismus/dossier->

rechtsextremismus/230035/der-rechte-rand-des-politischen-systems-der-bundesrepublik

Switek N., *Parteitage und Parteikultur: Die Steuerung- und Kontrollfunktion von Parteitagungen im Kontext unterschiedlicher Parteiorganisationsverständnisse*, VerfBlog, 2022/3/17, <https://verfassungsblog.de/parteitage-und-partaikultur/>

Timmann, P., *Die AfD sucht den politischen Ritterschlag durch die Tories*, <http://www.euractiv.de/sections/europawahlen-2014/die-afd-sucht-den-politischen-ritterschlag-durch-die-tories-302413>

„Verlust der Unschuld“: *AfD stimmt mit Rechtspopulisten*, 27.11.2014, „FOCUS“, https://www.focus.de/politik/ausland/eu/misstrauensvotum-gegen-juncker-verlust-der-unschuld-afd-stimmt-mit-rechtspopulisten_id_4306881.html

Volkens A., Lehmann P., Matthieß T., Merz N., Regel S., Werner A., *The Manifesto Data Collection. Manifesto Project (MRG/CMP/MARPOR)*, Version 2015a. Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB), <https://manifesto-project.wzb.eu/datasets/MPDS2015a>

Wahlplakat-Analyse zur Europawahl: „Mangelnde Unterscheidbarkeit ist immer ein Vorteil für Populisten“, Rozmowa M. Fiedler z J. Hillje, „Tagesspiegel“ 01.05.2019, <https://www.tagesspiegel.de/politik/mangelnde-unterscheidbarkeit-ist-immer-ein-vorteil-fur-populisten-5015461.html>

Wien: Patriotischer Frühling der MENF, 17.06.2016, https://www.id-party.eu/wien_patriotischer_fr_hling_der_menf

„Wir versuchen, die Grenzen des Sagbaren auszuweiten“, *AfD-Chef Gauland im Interview von Philip Eppelsheim*, FAZ 7.06.2018.

Zusammenfassung der aktuellen Beschlusslage zu PEGIDA, -GIDA, IB und FPA (Stand:15.05.2017), <https://afdkompakt.de/2017/05/15/zusammenfassung-der-beschlusslage/>.

Strony internetowe

Alternatywa dla Niemiec <https://www.afd.de/>

Alternatywa Wyborcza 2013 (*Wahlalternative 2013*) <https://wa2013.de/index.php?id=198>

Bundestag <http://www.bundestag.de/>

Grupa Europejskich Konserwatystów i Reformatorów w PE <https://www.ecrgroup.eu/>

Grupa Tożsamość i Demokracja w PE <https://www.idgroup.eu/>

Klub parlamentarny Alternatywy dla Niemiec w Bundestagu <https://www.afdbundestag.de/>

Parlament Europejski <http://www.europarl.europa.eu>

Sojusz na rzecz woli obywateli” (*Bündnis Bürgerwille*) <https://buendnis-buergerwille.de/>

Spis tabel

- Tabela 1. Poparcie dla AfD w wyborach do parlamentów krajowych w latach 2013-2019
- Tabela 2. Zakres badania stosunku partii politycznych do kwestii szczegółowych integracji europejskiej w ramach projektu CHES w poszczególnych latach
- Tabela 3. Niemieckie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu w ogólnej klasyfikacji lewica-prawica według danych CHES (LRGEN)
- Tabela 4. Niemieckie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu w klasyfikacji lewica-prawica według kryterium ekonomicznego według danych CHES (LRECON)
- Tabela 5. *Istotność* kwestii ekonomicznych dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (LRECON_SALIENCE)
- Tabela 6. *Klarowność* stanowiska niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu odnośnie do ekonomicznego wymiaru klasyfikacji lewica-prawica według danych CHES (LRECON_BLUR)
- Tabela 7. Wewnętrzna zgodność niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu odnośnie do ekonomicznego wymiaru klasyfikacji lewica-prawica według danych CHES (LRECON_DISSENT)
- Tabela 8. Niemieckie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu w klasyfikacji według podziału GAL-TAN na podstawie danych CHES
- Tabela 9. *Istotność* kwestii GAL-TAN dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (GALTAN_SALIENCE)
- Tabela 10. *Klarowność* stanowiska niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu odnośnie do wymiaru GAL-TAN według danych CHES (GALTAN_BLUR)
- Tabela 11. Wewnętrzna zgodność w kwestii integracji europejskiej dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (GALTAN_DISSENT)
- Tabela 12. AfD w przestrzeni rywalizacji politycznej według danych CHES
- Tabela 13. Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do integracji europejskiej według danych CHES (EU-POSITION)
- Tabela 14. *Istotność* kwestii integracji europejskiej dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (EU_SALIENCE)

- Tabela 15. Zgodność wewnątrz partii w kwestii integracji europejskiej dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (EU_DISSENT)
- Tabela 16. *Klarowność* stanowisk odnośnie do integracji europejskiej dla niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu według danych CHES (EU_BLUR)
- Tabela 17. Ocena korzyści z członkostwa w UE przez niemieckie partie polityczne reprezentowane w Bundestagu według danych CHES (EU_BENEFIT)
- Tabela 18. Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do kompetencji Parlamentu Europejskiego według danych CHES (EU_EP)
- Tabela 19. Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do jednolitego rynku według danych CHES (EU_INTMARK)
- Tabela 20. Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do kompetencji UE odnośnie do polityki gospodarczej i budżetowej państw członkowskich według danych CHES (EU_BUDGETS)
- Tabela 21. Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do polityki spójności według danych CHES (EU_COHESION)
- Tabela 22. Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do polityki zagranicznej i bezpieczeństwa według danych CHES (EU_FOREIGN)
- Tabela 23. Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do rozszerzenia UE o Turcję według danych CHES (EU_Turkey)
- Tabela 24. Stosunek niemieckich partii politycznych reprezentowanych w Bundestagu do wspólnej polityki azylowej według danych CHES (EU_ASYLUM)
- Tabela 25. Porównanie stanowisk AfD i Lewicy wobec kwestii szczegółowych integracji europejskiej według danych CHES
- Tabela 26. Dychotomiczny obraz AfD i konkurentów politycznych przedstawiony w treści *Grundsatzprogramm*.
- Tabela 27. Podział mandatów RFN w Parlamencie Europejskim między partie polityczne
- Tabela 28. Afiliacje posłów wybranych do PE z listy AfD po rozłamie w partii

Spis wykresów

Wykres 1. Społeczne preferencje odnośnie do przyszłości UE

Wykres 2. Umieszczenie AfD w przestrzeni rywalizacji politycznej w Niemczech według kryteriów ekonomicznych i światopoglądowych według danych CHES

Spis diagramów

Diagram 1. Dwuwymiarowy model linii konfliktu politycznego w systemie partyjnym